

Ünnepi tanulmányok Csizmadia Ervin 65. születésnapjára

Ünnepi tanulmányok Csizmadia Ervin 65. születésnapjára



Miskolc
Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
2023

*Ünnepi tanulmányok Csizmadia Ervin 65. születésnapjára.
Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete, 2023.*

Ünnepi tanulmányok
Csizmadia Ervin
65. születésnapjára

Miskolc
Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
2023

Szerkesztette:

Fazekas Csaba

© Szerzők, 2022

© Szerkesztő, 2022

Címlapfotó: Csizmadia Ervin hivatalos facebook-oldala, 2021. 03. 19.

Kiadó: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
3515 Miskolc-Egyetemváros
atti.uni-miskolc.hu

ISBN 978-963-358-291-6

ISBN 978-963-358-292-3 (pdf)

Előszó

Csizmadia Ervin az 1980-as években magyar-történelem szakos hallgató volt az ELTE bölcsészkarán, majd politikaelméleti tanulmányokat folytatott az 1990-es évek elejéig. Talán csak – e szempontból mindenképp – szerencsés generációhoz tartozott, hiszen pályakezdése nemcsak az államszocialista rendszer kimúlásával, a rendszerváltással, a harmadik köztársaság létrejöttével esett ugyanarra az időszakra, hanem a magyar politikatudomány születésével, az új diszciplína identitáskeresésével is. Kivette belőle a részét, vagyis, ha jó időben volt is jó helyen, a lehetőséggel élni is kell tudni, és ma már nyilvánvaló, hogy neki sikerült.

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara büszkélkedhet azzal, hogy önálló szakként a politológia oktatása ebben az intézményben indult elsőként az országban. Csizmadia Ervin ugyan nem tartozott az „alapító atyák” közé, de nem sokkal később bekapcsolódott a képzésbe, és örömeinkre szolgál, hogy intézményünkben fejtette ki, és fejtí ki most is politológus oktatói munkásságát. Persze az oktatás csak az egyik színtere Csizmadia Ervin politikatudományi munkásságának. Dolgozott a „pétéi”-ben, vagyis a ma már az ELKH hálózatához tartozó Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetében, szerkesztette jó ideig a *Politikatudományi Szemlét*, 2007 óta vezetője a Méltányosság Politikaelemző Központnak.

Az elmúlt harminc évben sokat tett azért, hogy mára az ország egyik legismertebb politológusa legyen. Nemcsak a „szakma” ismeri a nevét és tevékenységi köreit, hanem – számos médiaszereplésének köszönhetően – a nagyközönség is. Gyakran szokott „szakérteni” a legkülönbélebb publicitású fórumokon, sokoldalúsága nehezen volna vitatható. Minthogy az is, hogy otthonosan mozog a számára kínákozó, különböző fórumok mindegyikén: médiaszereplései mellett rendszeresen jelentkezik rövid, napi sajtóba szánt elemzésekkel, de ugyanilyen rendszerességgel ír alap kutatásokon nyugvó tanulmányokat a szakfolyóiratokba, és nem idegenek tőle az egy-egy témakör monografikus összegzésének kísérletei sem. Nemcsak interjúalany szokott lenni, sokszor helyezkedett a mikrofon másik oldalán ülő interjúkészítő

pozíciójába is. Egyszerre elemzője az aktuálpolitikai folyamatoknak és kíváncsi kutatója a mélyebb összefüggéseknek. Impozáns publikációs listájából látszik, hogy nem nevezhető csak elefántcsonttoronyban nagy elméleteket gyártó szobatudósnak, de nem is aprózta el szakértelmét napilapok publicisztikai rovataiban.

Akármilyen igényességű fórumon is szólal meg, mindig érdekli a „háttér”, a mélyebb, vagy a történelemben messzire visszanyúló összefüggések keresése, figyelme ritkán statikus, sokkal inkább folyamatokra irányul. Csizmadia Ervin nemcsak sokat beszél és ír, hanem sokat olvas (utóbbiak ma már nem minden esetben kapcsolódnak egymáshoz), és olvastatja olvasóit. A magyar politikai eszmétörténet elfeledett gondolkodóit, gondolatait, elemzéseit is előbányássza olykor, és állít tükröt belőlük a napi párt- és szakpolitikában leragadó kortársai, kollégái és a nagyközönség elé. Szemhatárunkat igyekszik tágítani, gondolkodásra ösztönöz. Nemcsak ír és olvas, gyakran „néz” is, például történelmi filmeket, a szórakozáson kívül a tanulságok keresésének igényével. Ha már filmek, ezekben gyakran hívják fel a néző figyelmét arra, hogy a valósággal való párhuzam „kizárólag a véletlen műve”. Amikor Csizmadia Ervin a 19–20. század pártrendszeit, politikai gondolkodóit, struktúráit felidézi, akarva-akaratlanul kérdést szegez olvasóinak: talán mégsem az?

Isten éltesse Csizmadia Ervint 65. születésnapján! Fogadja szeretettel különböző intézményekben dolgozó kollégáinak írásait! Tegyük hozzá: a teljesség igénye nélkül, hiszen ismerői és tisztelői jóval többen vannak, mint ahányan a jelen kötet számára egy-egy írást készítettek. A Méltányosság Politikaelemző Központ és a Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetének munkatársai mellett örömkre szolgál, hogy a képet teljesebbé tehetjük utóbbi intézmény idén végzős, mesterszakos hallgatóinak – általa inspirált – közleményeivel is.

Miskolc, 2023. március

Fazekas Csaba intézeti tanszékvezető
ME BTK ATTI Politikatudományi Intézeti Tanszék

Mi áll a kötődés hátterében? Beszámoló a *The Neurobiology of Attachment* (A kötődés neurobiológiája) c. online workshopról

Bányai Emőke

A COVID-járvány okozta bezártság egyik pozitív mellékhatásaként rendkívül gyorsan fejlődött az online kommunikáció. Így olyan konferenciákon, bemutatókon, egyéb eseményeken vehettünk részt – legalábbis virtuálisan –, melyekre aligha lett volna lehetőségünk személyes részvétellel. Ebbe a tendenciába illeszkedett, hogy egy-egy tudományterület, vagy egy szűkebb téma, témacsoport világhírű előadói hirdettek meg online workshopokat, melyre a világ minden részéről lehetett csatlakozni.

2022 őszén került sor a *The Neurobiology of Attachment* (A kötődés neurobiológiája) c. online workshopra, melyen a traumaelmélet és a traumák kezelésének legismertebb képviselői adtak elő.¹ A workshopon a következő témákat járták körül: a biztonság elvesztése a trauma következtében, hogyan befolyásolja az anya traumája a gyerek agyfejlődését, mit tud az idegtudomány a magzat agyának méhen belüli fejlődéséről, miért a jobb agyfélteke felelős az érzelmek szabályozásáért, hogyan befolyásolja ez a későbbiekben saját magunk megélését. Koragyermekkorai kötődési stílusunk miként alakítja későbbi emberi kapcsolatainkat, hogyan adhatnak lehetőséget a gyógyulásra a diszfunkcionális interakciók, hogyan tud egy segítő kapcsolatban újra-huzalozódni az agy, miért a biztonságos kötődés az alapja a sikeres érzelemszabályozásnak? Hogy lehet biztonságos kötődést kialakítani egy olyan emberrel, aki soha nem érezte magát biztonságban másik ember társaságában? Milyen szerepe van a döntés lehetőségének a biztonság kiépí-

¹ Szervezte a National Institute for Clinical Application of Behavioral Medicine, NICABM: www.nicabm.com / Psychotherapy & Psychology Online Training. (Letöltés: 2023.01.26.)

tésében; hogyan használhatjuk fel a kliens belső intelligenciáját a segítő folyamatban? Milyen szerepet játszik a test az átélt trauma hatásainak visszafordításában? A közelséget kereső viselkedés hogyan segíti a kötődés kialakulását? Megannyi izgalmas kérdés.

A beszélgetésben a következők vettek részt: Ruth Buczynski, PhD, a National Institute for the Clinical Application of Behavioral Medicine elnöke, okleveles pszichológus Connecticut államban; Allan Schore, aki a Department of Psychiatry and The Biobehavioral Sciences at the UCLA David Geffen School of Medicine munkatársa, Bessel van der Kolk, MD, a Psychiatry at Boston University Medical School professzora; Dan Siegel, MD, klinikai pszichiáter a UCLA School of Medicine-en; Ruth Lanius, MD, PhD és Pat Ogden, PhD. A továbbiakban azokat a gondolatokat összegzem, melyek ezen a beszélgetésen elhangzottak.

A beszélgetés kiindulópontja az a megfigyelés volt, hogy traumatikus eseménynek gyakran olyan jelenségeket tekintünk, mint a súlyos autóbalesek, vagy más, kevésbé személyhez köthető események, holott a legtöbb trauma személyközi kapcsolatokból ered. Bessel van der Kolk véleménye szerint sok segítő úgy gondolja, hogy ha barátságosan viselkedik a klienssel, akkor az biztonságban érezheti magát. Ez azonban egyáltalán nem biztos, hogy így van. Lehet, hogy az az ember is barátságos volt és mosolygott, aki korábban erőszakot követett el rajta, így a kedvesség, a mosolygás nem megnyugtatóan hat, hanem épp triggerként működik. A kicsi gyerekről gondoskodó felnőtt traumája is hat a gyerek agyfejlődésére. Jó minőségű kötődés hiányában egy traumatikus esemény gyakran poszttraumás stressz-zavarhoz vezethet, ugyanakkor a jó minőségű kötődés a gyógyulás során kulcsfontosságú tényező lehet. Ma már elég sokat tudunk arról, hogy az agy hogyan fejlődik, tudjuk, hogy az is számít, hogy mikor éri trauma az egyént. A fejlődés korai szakaszaiban a társas kapcsolatok, az érzelmek nagy mértékben befolyásolják az agy fejlődését, főleg a jobb féltekéét, amely korábban kialakul és az érzelmek és a társas kapcsolatok 'lakhelye' lesz.

Az egymással közeli kapcsolatban levő emberek agyműködése összehangolódik, szinkronizálódik. Amennyiben az anya és a gyerek között biztonságos kötődés alakul ki, akkor az anya segít a gyerek érzelmi állapotának szabályozásában, mind a negatív, mind a pozitív érzelmek területén. Ez lehetővé teszi, hogy a kellemetlen élményeket átélő, egyensúlyából kibillent

gyermek homeosztatisz egyensúlya helyreálljon, és egyben olyan nyomokat hagy az agyban, melyek később a gyereket segítik, hogy ön maga is képes legyen hasonló regulációra. Ha ez a korai bevéződés nem történik meg, akkor gyerek a későbbiekben sérülékeny lesz - az erős stresszel járó helyzetekben nem lesz képes önmagát szabályozni. Ha korai életkorban elszenvedett trauma blokkolja a reguláció bevéződését, akkor ez nagy hatással lesz arra is, hogy milyen közelséget vagy távolságot tud majd kialakítani más emberekkel, mennyire tud jelen lenni, érzelmi kapcsolatot kialakítani másokkal egy adott pillanatban.

Az agykutatások nyomán ma már azt is tudjuk, hogy nem csak a gyermekkor trauma, hanem az anya terhesség alatti tapasztalatai is befolyásolják a magzat agyfejlődését. A méhen belül az agy fejlődik, így az anyai stressz direkt módon hatással van rá: nem csak a terhességgel kapcsolatos esetleges nehézségek, hanem mindaz, amit az anya átélt addigi élete során. Ha az elsődleges gondozó érzelmileg feldúlt, vagy más módon szabályozatlan állapotban van, a kortizol a placentán keresztül előnti a magzatot, ami negatívan hat a magzat agyának méhen belüli fejlődésére. Miután a gyerek megszületett, akkor az anya vagy az elsődleges gondoskodó belső megküzdési munkamodelljei szintén hatással vannak a gyerekre. Minden kapcsolatban vannak törések, szakadások, rossz pillanatok. A gyerek ilyenkor azt is megtanulja, hogy hogyan lehet ezeket helyreállítani, vagy ezek negatív hatásait tolerálni. Ilyen törések, szakadások a jól működő kapcsolatokban, kiegyensúlyozott családokban is vannak. Az, hogy a helyreállítás technikáit meg tudjuk-e tanulni korai életszakaszunkban, messzemenően befolyásolja későbbi életünket.

A logikus gondolkodásért, a verbalitásért felel a bal agyfélteke felelős. A nonverbális, érzelmi tartalmak a jobb agyféltekéhez tartoznak - ahogy a tudattalan is. A korai trauma elsősorban a jobb agyféltekét érinti, így befolyással lesz arra, hogy a továbbiakban az egyén milyen módon tud emberi kapcsolatokat kialakítani, ezekben működni.

Mikor a klienssel jelen vagyunk, nem csak a beszédére figyelünk, hanem egy másik szinten is érzékeljük. Ha csak a szavak értelmét keressük, az megtévesztő lehet, hiszen nonverbális eszközökkel: az arckifejezésünkkel, a hangsúllyal, gesztusainkkal is kommunikálunk.

Nem csak azokra a helyzetekre kell odafigyelnünk, mikor nem tudjuk szabályozni az érzelmeinket, hanem mikor túlszabályozzuk azokat és disszociatív állapotba kerülünk, vagy a tudattalanba száműzzük a traumát.

Mi történik, ha a gyerek elsődleges gondviselője túlszabályozottan működik? Az általa nevelt gyerek sokszor egyfajta ürességet érez és nehezen alakít ki kapcsolatot más emberekkel. Így az anya traumái is befolyásolják a gyerek fejlődését. Minden gyereknek két szülője van, és ha az egyik nem elérhető, nem tud ráhangolódni a gyerekre, a másik szülő – vagy a környezetben jelen lévő más felnőtt személy – kompenzáló szerepet tölthet be. A lényeg, hogy legyen valaki a gyerek életében, aki 'jobb agyféltekésen', azaz érzelmileg, nonverbálisan kapcsolatban tud lenni vele. Ez segít a gyerekek abban, hogy saját magát megélhesse – ez az érzés, ami azután élete további részeiben is elkíséri.

A fejlődési trauma sokszor abból ered, hogy a gyermek környezetében lévő emberek nem megfelelően reagálnak, ami további stressz forrása. Továbbra is a veszély felé tereli a figyelmét és azt az érzést kelti benne, hogy az emberek nem bíznak meg benne. Aki ezt átéli, fokozatosan meggyőzheti magát arról, hogy a legrosszabb rémálmai válnak majd valóra. Néha nem a megfelelő emberekkel vesszük körül magunkat, néha – tudattalanul – mindent megteszünk azért, hogy a rémálom realizálódjon. Előfordul, hogy fejlődési trauma következtében bizonyos viselkedéseket provokálunk ki más emberekből. Ezzel tudattalanul újra előállítjuk azt a helyzetet, amit gyerekkorunkban megtapasztaltunk. Így a kliens kötődési viselkedése önbeteljesítő jóslatként működik a későbbi életében. Hogy történik ez? Például úgy, hogy a gyerek 12 és 18 hónapos kora között szerzett tapasztalatai felelevenednek kisiskolás korában, vagy egy nyári táborban, és a viselkedése arra készteti a tanítóit, gyerektársait, vagy azok szüleit, hogy éppúgy bánjanak vele, ahogy a szülők tették azt a gyerek egy és másfél éves kora között.

A biztos kötődésű gyerek azt érzi, hogy ő maga értékes, érzései érvényesek; joga van arra, hogy az emberek többsége – nem mindenki – meghallja amit mond, respektálja amit mond és elfogadják a szükségleteit, mint minden más emberét.

Elkerülő kötődés esetében – ami a népesség 20 %-át érinti – a gyerek alapélménye az, hogy korai életszakaszában nem kapta meg az elsődleges gondozójától azt, amire szüksége volt, így a túlélés záloga az, ha senkitől

semmit nem vár el. Nem kér segítséget, mikor szüksége van rá, mert egész kicsi korában azt tanulta meg, hogy ne kérjen senkitől semmit. Később, ha ez az ember romantikus kapcsolatot alakít ki valakivel, a párja azt fogja érezni, hogy nincs szükség rá.

Az a gyerek, aki azt tapasztalta meg, hogy az elsődleges kapcsolatot jelentő felnőtt hol jelen van, hol nincs – néha meg betolakodóan viselkedik –, gyakran ambivalens kötődésű lesz. Felnőtt korában a hozzá közel állók gyakran azt élik meg, hogy nem tudják, hányadán állnak vele, számíthatnak-e rá.

A dezorganizált kötődés egészen más, mint a korábban említettek; ez azt jelenti, hogy nem tudom szabályozni az érzelmeimet, a személyiségem fragmentált. Stressz-helyzetben nem tudok világosan gondolkodni, az emberi kapcsolataim szélsőségesek, nem érzem azt, hogy sokat számítanának, az adok és kapok nincs egyensúlyban, így megpróbálom kinyerni másokból azt, ami lehetséges. Ez a kötődési mód sok esetben – de nem feltétlenül – elhanyagolás és/vagy bántalmazás következtében alakul ki.

A diszfunkcionális interakciók azonban a gyógyulás forrásai is lehetnek. Az epigenetika arra keres választ, hogy bizonyos gének miért aktivizálódnak egyesekben és miért maradnak nyugalmi állapotban másoknál.

Segítőként az a feladatunk, hogy nyitottak legyünk és elfogadjuk, hogy szakmánk része teret hagyni annak, hogy ezek a diszfunkcionális interakciók megjelenjenek. Ne ijedjünk meg tőlük, hanem a lehetőséget lássuk meg bennük. Lehet, hogy káoszt vagy rigiditást tapasztalunk, ami szenvedés okoz. Ahogy Leonard Cohen énekl: „Everything has a crack in it and that's where the light gets in” (Mindenben van egy hajszálnyi repedés, és ez az, ahol a fény bejön). A káosz vagy a rigid viselkedés nemcsak törést okoz, hanem a továbblépés lehetőségeit is felvillantja. De néha nagyon nehéz a klienseknek, hogy ott és akkor velünk maradjanak abban a pillanatban.

A segítő kapcsolat szerepet játszhat az agy újra-huzalozásában. A trauma általában megtöri az emberi kapcsolatokat, különösen az itt-és-mostban, a kapcsolatban maradás képességét. Hogyan segíthetünk ebben a klienseinknek, különösen, ha éppen nem tudják szabályozni az érzelmeiket? Mai tudásunk szerint a kötődés jelenti az érzelemszabályozás interaktív lehetőségét; azt, ahogyan egymásra hangolódunk, ahogyan összhangba kerülünk önmagunkkal. Korábban a belátást kulcsfontosságú mozzanatnak tekintettük, most már azonban tudjuk, hogy nem ez játssza a legfontosabb szerepet.

A főszerep a kapcsolaté, ebben valósul meg interaktív módon az érzelmszabályozás. Ez azt jelenti, hogy a személyiségünkkel, a szubjektivitásunkkal dolgozunk. A korábban nagyra tartott semlegességet és nem-bevonódást ma már más fényben látjuk. Saját magunk is jelen vagyunk a helyzetben, személyiségünket használjuk arra, hogy kapcsolódjunk másokhoz. Amikor valaki ezt átéli, akkor változás történik, pusztán attól, hogy érzékeljük, hogy valaki rezonál a saját állapotunkra. Ez a tapasztalat segít a kliensnek a változásban. Egyre inkább megtanulja, hogyan képes szabályozni érzelmi állapotát, és ez a tapasztalat újrarahuzalozza az agyat. Nem csak a félelmét és más negatív érzelmeit tanulja meg csökkenteni, hanem a pozitív érzelmek megerősítését is: az érdeklődést, a motivációt – ezek azok, amelyek korai trauma esetén nem érvényesülnek, így az adott személynek nagy esélye lesz a depresszióra.

Amikor traumáról beszélünk, szót kell ejtenünk arról, hogy miként segíthetünk a klienseinknek elviselni nehéz, negatív érzéseiket, de arról is, hogy ne szabályozzák túl ezeket – például disszociációval, lefagyással. Arra is kell legyen startégiánk, hogy miként ösztönözzük a pozitív érzelmeket, az érdeklődést, a kíváncsiságot.

Miért olyan nehéz az érzelmek szabályozása traumát követően? A legnagyobb gond, hogy a trauma során az átélő leválik az emberi kapcsolatokról, így az interaktív szabályozás lehetetlenné válik; befelé fordul és felszámolja a külső érzelmi kapcsolatokat. Hogyan tud valaki érzelmi kapcsolatban maradni másokkal, miközben ilyen állapotban van? A problémát részben az okozza, hogy nem tud másoktól vigaszt, segítséget elfogadni, hanem bezárul önmagába. Kérdés, hogy miként lehet megnyitni ez a bezárult állapotot?

A kapcsolatnak itt is kiemelkedő szerepe van. Egy biztonságos kötődést lehetővé tevő személy segítség lehet a felépülésben, mivel segíthet a traumatizált kliensnek az érzelmei szabályozásában.

Hogyan lehet a biztonságos kötődés a felépülés forrása? Egy biztonságos kötődés lehetőségét nyújtó személy közelségében a érzelmi szabályozás újraindulásának sokkal nagyobb az esélye. És akkor itt újra visszatérünk Bowlby gondolataihoz a kötődésről.² Ha van egy biztonságot nyújtó személy az újszülött közelében, az megnyugtató hatással van a kicsi idegrendszerére. Mikor éhes, megeteti, kicseréli a pelenkáját, mikor szükséges. Idővel a baba

² BOWLBY 1969.

idegrendszer megtanulja, hogyan szabályozza önmagát. Típegős korban például – amennyiben biztonságos háttere van és biztonságosan kötődik – elindul felfedezni a világot. Ez a kíváncsiság gyakran elvész azoknál, akik traumát éltek túl. A traumát túlélők csak a túlélésre tudnak koncentrálni és félelmük betölti mindent. Nincs helye a kíváncsiságnak és a felfedezésnek. A trauma túlélésében nagy segítséget jelent annak, vagy azoknak a személyeknek a jelenléte, akik a biztonságos kötődést jelentik. Ezért például egy nagy, jeruzsálemi kórház kezelési protokolljának része, hogy ha valaki terrortámadás áldozatává válik, akkor az első dolog, hogy odahívják a családját. Ha a családtagok, vagy más, fontos kötődési személy jelen van és az áldozat elmondhatja neki, amit átélt, az jelentősen csökkenti a PTSD kialakulásának veszélyét. Az elsődleges traumát követően másodlagosan traumatizál az, ha nincs, akinek el lehet mondani, vagy ha ezután nem kap támogatást az elszenvető.

De hogyan lehet biztonságos kötődést kialakítani olyan emberrel, aki még soha nem érezte biztonságban magát? Ha valakinek nagyon rossz kapcsolata volt azokkal a személyekkel, akik felnevelték? Nézzük a legsúlyosabb esetet, ha azok bántalmazták, akiknek meg kellett volna védeniük. Ilyen esetben jóformán lehetősége sincs arra, hogy biztonságban érezze magát bárkivel is.

Ilyen esetekben szerepet játszhat egy békés természetű állat, vagy akár egy képzeletbeli állatka is. Lehet, hogy valaki soha nem tapasztalta meg, hogy szeretik, soha nem érezte biztonságban magát. De el tudja képzelni, milyen érzés lehet megérinteni egy cica bundáját, hallani a dorombolását, kapcsolódni hozzá. Lehet, hogy ekkor érez először valamiféle melegséget a szívében, mert korábban soha nem tapasztalt hasonlót. Nem tudja, hogy ez szeretet, mert soha nem élte még át. Egy ilyen ember számára egy állattal kialakított kapcsolat is fontos lehet. Emberekkel nem tud kapcsolatot teremteni – azt túl veszélyesnek érzi.

Néhány éve megkérdeztek traumát átélt embereket, hogy mitől lennének szomorúak. Mindannyian egy állat halálát említették. Azok a kliensek, akik nem voltak traumatizáltak, mindannyian egy ember, általában egy hozzátartozójuk halálát tartották ilyen eseménynek.

Ha a traumatizált személynek van olyan kapcsolata, amiben biztonságban érzi magát, az a könnyebbik eset. Akkor megpróbáljuk ezt a pozitív ér-

zést felhasználva arra ösztönözni a klienst, hogy felnőtt emberként gondoljon elfogadóan gyerekkori önmagára, védje meg ezt a gyereket és ilyen módon teremtsen kapcsolatot egykori és jelenlegi önmaga között. Ha ez megtörténik, akkor a továbbiakban kevesebb eséllyel megy bele bántalmazó kapcsolatba és biztonságosabb kötődéseket alakít ki. Így a segítő nem csak ahhoz járul hozzá, hogy a kliens biztonságban érezze magát, hanem ahhoz is, hogy a kapcsolatai minősége javuljon, egészségesebb kapcsolatokat alakítson ki.

Hogyan használhatjuk fel a választás lehetőségét a segítő folyamatban? Egy segítő kapcsolat kezdetén fontos lehet, hogy a kliens megtapasztalja a választás lehetőségét – mivel pont ez az, amit elvesztett a trauma során. Valami megtörtént vele, amiben semmilyen döntési lehetősége sem volt. Így a döntési lehetőség – bármilyen kicsi is legyen az, például, hogy melyik székre szeretne leülni – is fontos lépés lehet a kontroll visszaszerzésében. Ha a kliens belső bölcsességére tudunk támaszkodni, akkor a saját ön-gyógyító erejét mozgósítjuk. A megoldást mindig a kliens válaszai jelentik, a segítő csak ezeket támogatja, így tud a biztonság és a bizalom kialakulni egy kapcsolatban.

Hogyan mozgósíthatjuk a kliens erejét, intelligenciáját a felépülés folyamatában?

Az 1970-es években akkor tekintettek valakit jó segítőnek, ha tanácsot adott a kliensnek, megmondta neki, hogy mit tegyen. Ma már másképp gondolkodunk ezzel kapcsolatban. Ahelyett, hogy átvennénk a felelősséget, szerencsésebb beszélgetést kezdeményezni a klienssel, megtudni, hogy ő mit gondol a helyzetéről, mit tartana elfogadhatónak stb.

A legsúlyosabban traumatizált kliensek egyszerűen áldozatnak tekintik magukat, tehetetlennek érzik magukat, összeomlanak. Ebben az állapotban nem tudják felhasználni azokat a lehetőségeket, melyek bennük rejlenek. Az áldozat gyakran azt éli át, hogy se menekülni, se védekezni nem tud – ez is az egyik összetevője a traumának. Ez sokszor disszociatív állapottal jár együtt: egyszerre érzi magát áldozatnak, ugyanakkor szeretne védekezni. Ilyen esetben mindig a védekező részt támogatjuk meg, és megpróbáljuk integrálni a széttöredezett részeket. Ha valaki áldozatnak érzi magát, rendszerint próbál kicsinek maradni, vagy összeesik.

A közelség keresése miként segíthet a biztonságos kötődés kialakításában? A súlyosan traumatizált embereknek nehézségei lehetnek mások arc kifejezésének, hangsúlyának, testtartásának értelmezésében, mivel a trauma lerombolta a társas kapcsolatok fenntartásának képességét. Vannak olyan gesztusaink, melyekkel jelezzük azoknak a személyeknek, akikhez kötődünk, hogy a segítségükre van szükségünk. Gyerekeknél ilyen lehet a sírás, a síkítás, az arc kifejezés és például az olyan direkt kapcsolat-keresés, mint a szemkontaktus. Ez még akkor is működhet, ha több tízezer kilométerre vagyunk egymástól, például egy internetes beszélgetésben. Odafordulunk a másik emberhez, segítséget kérünk tőle. Mivel a trauma lenyomatot hagy a testben, az idegrendszerben, az agyban, vannak olyan terápiás eljárások, melyek testi tapasztalatokból kiindulva próbálnak változást elérni.

Egy olyan ember esetében, akit kisgyermek korában nagyon elhanyagoltak, lehet, hogy nem is egy másik ember, hanem például egy kutya lehet a legfontosabb kötődési figura.

Szociális munkásként gyakran találkozunk olyan emberekkel, akik életük során sok, súlyos traumát éltek át, de nagyon kevés az esélyük arra, hogy pszichoterápiás szolgáltatást vegyenek igénybe. Terápiás munkát szociális munkásként nem végzünk, ugyanakkor amennyiben trauma-érzékenyen végezzük munkánkat, beavatkozásaink lehetnek terápiás hatásúak. Ehhez mindig arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi történt a klienssel korábbi élete során. Ez sokszor magyarázatot ad a részéről tapasztalható destruktív, vagy öndestruktív viselkedésre, ami egyébként nem tűnik indokoltnak az adott helyzetben. A trauma-érzékeny gyakorlat kulcsa, hogy választ keressünk erre a kérdésre, akkor is, ha tudjuk, hogy a választ nem mindig összefüggő narratíva formájában kapjuk meg.

Bibliográfia

BOWLBY 1969

John BOWLBY: *Attachment and Loss*. New York, Basic Books, 1969.

A cselekvő politika és a rend – politikatudomány másként

Böcskei Balázs

Az orbáni rendszer politikafelfogása számos tekintetben eltér attól, hogy csak a politikatudomány intézményelvű megközelítésével vizsgáljuk. Mivel a politikának megannyi egymással is versengő felfogása van, így az alábbiakban az orbáni politikafelfogást nem a hatalom, a nyilvánosság vagy a választók felől gondolom el, hanem abból kiindulva, hogy a politikát önmagában, mint cselekvő politikát tételezem.¹ Ez a megközelítés egyre hangsúlyosabb a magyar politikatudományban,² de tekintettel arra, hogy ez a hazai tudományosságra – ehelyütt és az alábbiakban is hangsúlyos tekintettel a demokraci elméleti megközelítésekre – kevésbé jellemző, így a demokraciadiskurzusok további termékenyebb irányba fordítása, továbbá a politikatudomány önreflexiója érdekében emelem be ezt a keretet.

Nem az egymással vetélkedő elméletek között kívánok valamiféle prioritást felállítani – és nem csak azért, mert ez lehetetlen és a tudomány logikájával ellentétes lenne –, hanem szándékaim szerint arra világítanék rá, hogy egyrészt a cselekvő logika felől nézve az intézményelvű megközelítések korlátai egyértelműek (és viszont). Másrészt, hogy a liberális demokrácia normarendszeré alapozott tudományos elgondolások amellett, hogy koherensek, egyúttal előíróak is. Ennek megfelelően tudományos elismertségük mellett is feszegetik a („tisztán”) pozitivist tudomány adottnak vett kereteit. A liberális demokrácia felől vizsgálódó elméleti munkák ugyanis a rendnek egy olyan normatív elgondolását veszik alapul, amelyhez képest a politikai filozófia további elképzelésekkel is szolgálhat.

¹ PALONEN 2009, 10.

² GYULAI–ILLÉS–KÖRÖSÉNYI 2020; METZ 2020; ILLÉS 2021.

A cselekvő politika kiindulópontja, hogy bár a politikát időhöz és térhez kötött tevékenységként tételezi, egyúttal azzal is számot vet, hogy szemben az intézményi tervezettség folyamatával a cselekvésközpontúság okán a múltbeli tapasztalatok önmagában nem alkalmasak a jövőbeni várható folyamatok megítéléséhez. Éppen ezért ez az írás ahhoz a demokrácia- és rezsimitáknban Magyarországon kevésbé jellemző irányzathoz kíván kapcsolódni, mely a cselekvőközpontú politika jegyében a politika szabálytalansága mellett foglal állást. Ezzel pedig olyan fogalmaknak, mint például a demokráciának, a rendnek vagy a hatalomnak, nem is tulajdonít szükségszerűen egyféleképpen fennálló és egyúttal állandó jelentéseket. Mindezt nem az intézményelvű gondolkodás negligálása okán teszem, hanem mert álláspontom szerint az orbáni politikai tudás a törvényeknek, a szabályoknak és az intézmények csak viszonylagos állandóságot tulajdonít. Amennyiben pedig így tekintünk rá, azzal a demokráciaelméleti kutatások önreflexióját is elősegíthetjük.

A cselekvésorientált felfogás felől elgondolva az orbáni politikai gondolkodásban a szabályok formai és tartalmi megkérdőjelezhetetlenségéről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben azok az általa képviselt általános rendképzeteinek megfelelnek. A rendre a rezsimértelmezésekre fókuszáló intézményelvű gondolkodás általában a liberális demokrácia normarendszere felől közelít.³ Ezzel viszont be is szűkíti az elméleti horizontot, negligálva azt a felvetést is, hogy minden egyes rend megelőzi a politikatudományi elgondolásokat abban az értelemben, ahogyan utóbbi is a társadalom egy bizonyos önintepretációjából indul ki.⁴ Ebből kiindulva a cselekvő politika nem passzív szerepet vesz fel egy társadalom szimbólumrendszerét illetően, hanem a politikai eszmék jegyében racionális-nyelvi rendet is kölcsönöz neki. Az előbbieknél pedig nem csak kognitív vagy deskriptív, hanem valójában formáló és teremtő jellegük is van.⁵ Ennek megfelelően a cselekvő politikai nem is a demokráciának azon monista felfogásából indul ki, mely szerint a demokrácia – Szűcs Zoltán Gábor kifejezésével élve – „az empirikus sokaság uralma”, mely az emberi méltóságot tekinti a politika alapértékének. Ennek

³ BENEDEK 2019; BOZÓKI–HEGEDŰS 2017; TÓTH 2016.

⁴ G.FODOR 2004, 33.

⁵ G.FODOR 2004, 33.

implikációi – teszi hozzá a politológus – jelen vannak olyan modern politikai filozófiai referenciadokumentumokban, mint például az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata.⁶

Az utóbbihoz hasonló megállapításokkal Szűcs a rezsimklasszifikációs munkák sztenderdizáló eljárásaihoz kapcsolódik (az Orbán-rezsim leírások kapcsán az ezzel való szakítás különösen komoly jelentőségű politikaelméleti munkája a plebiszciter vezérdemokrácia koncepciója⁷). Ez a szabványosításra való törekvés nem róható fel a politikatudomány képviselőinek, hiszen jellemző és egyúttal szükséges módszer is, hogy a leírásához a politológus történeti kontextustól független kategóriákat rendeljen hozzá. Az egyes empirikus megfigyeléseket az így meghatározott kategóriák alapján kialakított rendszerben helyezi el, ezzel pedig a vizsgálódás során le is választ olyan szempontokat tárgyról – jelen esetben a politika és a rend másként elgondolását –, melyeket irrelevánsnak tart az általa választott rendszeren belül.⁸ Ez természetesen egy szükségszerűség, és jelen írás sem állítja azt, hogy a politika és politikai tiszta meghatározása lehetséges lenne. Azt azonban fenn kell tartani, hogy utóbbiak olyan különböző kontextusok által nyerik el jelentésüket, mint az érdekre, a közjóra, az ideológiákra⁹ vagy a rendre vonatkozó eltérő gondolatok.

Egy megismerni akaró politikatudós episztemológiai pozícióját tehát meghatározza az, hogy milyen definíciókkal él. Utóbbit pedig annak tükrében teszi, hogy számára azok mennyire hasznosak a vizsgált jelenség megértéséhez. Abban az esetben, ha egy politológus a liberális demokrácia felől vizsgálódik, akkor valójában olyan elvek és fogalmak szisztematikus rendszerében teszi ezt, mely egyúttal előíró módon is értelmezhető. Például egy, az ezen az alapon születő Orbán-rezsim értelmezés esetén nem csak arról ír, ami nincs, hanem arról is, hogy milyennek kell lennie a rendnek. Ez viszont normatív vonatkozása okán már a politikai eszme területe, és kevésbé a leíró politikatudományé. Ebből természetesen nem következik, hogy előbbieket ne lennének jelentős politikatudományi megközelítések, az viszont igen, hogy indokolt reflektálni a következőre: miként a politikanak sincsen egy egzakt

⁶ SZŰCS 2021, 123.

⁷ GYULAI-ILLÉS-KÖRÖSÉNYI 2020.

⁸ TÉGLÁS 2006, 237.

⁹ TÉGLÁS 2006, 238.

megközelítése, úgy a tudományos megismeréseknek is számolniuk kell a pluralizmus saját magukra vonatkoztatásával.

Mindennek belátása szándékom szerint az Orbán-rezsimre vonatkozó definíciós kísérleteket, továbbá azokra vonatkozó jobboldali rezsimteoretikusok felől érkezők kritikákat is más megvilágításba helyezheti – és ettől még nem elfogadva utóbbi kritikák érvényességét. Míg a jellemző rezsímértelmezések a liberális demokrácia normái alapján meghatározott, konvencionálisan reprezentatívnak tételezett intézményekre fókuszálnak, addig szándékaim szerint az alábbiakban amellett kívánok érvelni, hogy az orbáni cselekvő politika és annak teoretikus legitimációja a reprezentáció természetéből¹⁰ indul ki. Ez utóbbi a politikai eszmének a politikai közösség teremtető funkcióját tekinti referenciális elgondolásának. Ezt ideológiai képviselői (lásd a később hivatkozott G.Fodor Gábor vagy Lánczi András) explicitté is teszik, és a politikáról való ilyen gondolkodásukat nem rejtik pozitivisták közléseibe.

Eric Voegelin nyomán elgondolva a politikai eszmék nem csak a fizikai biztonság védelmére szolgálnak, hanem egy olyan politikai rend megalapozása felé is mutatnak, amelyek irányt és meghatározottságot nyújtanak az emberi életnek. Teszik ezt azért, hogy egy sajátos értelmet kölcsönözzenek az emberi létezésnek. Ennek alapján a „magyar néplelekre”, „a magyarokra jellemző józan észre” hivatkozás, továbbá többek között cselekvő által felvázolt és tartalmi elemeiből kibontott orbáni szuverenitáskonceptió az így tételezett rendről szerzett tapasztalatként is értelmezhető (ahogyan a politikatudomány további megközelítései pedig vizsgálják ugyanezeket például a populizmus, az érzelmek vagy a közpolitika európaizációja felől). G.Fodor Gábor maga is így fogalmaz *Az Orbán-szabály* című munkájában: „Mert mi egy korszak? Egy horizont: saját törvényekkel, parancsolatokkal és szabályokkal. Egy *érvényességi rend*, amelynek saját logikája, mozgatórugója, testtartása, értékrendje, morálja és igazsága van.”¹¹ Orbán Viktor maga is nyíltan képviseli azt, hogy a rend lehet másfajta is, mint liberális. Ehelyütt gondoljunk csak az illiberális vagy a kereszténydemokrata ön- és rezsímértelmezéseire.

¹⁰ VOEGELIN 2014, 15.

¹¹ G.FODOR 2021/b, 21.

Hangsúlyozni kell tehát, hogy azok a rezsimitákra vonatkozó diskurzusok, amelyek a liberális normarendszert adottnak tekintik, és intézményelvű alapon közelítenek a szisztémához, valójában figyelmen kívül hagyják azt, hogy az intézményekről való gondolkodást megelőzik a politikai rendre vonatkozó versengő elképzelések, illetve az intézményesítésre váró igazságosságnak kérdése. Ez utóbbiak pedig a politikai filozófia első kérdései, a politika pedig azok meghatározásáért folytatott nyilvános küzdelem.

A politikai filozófiai elgondolások egydimenziósra (liberális rendre) szűkítése különösen a hibrid rezsिम diskurzusok esetén érthető tetten. Azaz azon rezsिमklasszifikációs munkákban, amelyek a rendnek egyetlen, kizárólagos és teleologikus elgondolását veszik alapul. Egyetlen tételeznek adottnak, mégpedig a liberális demokráciát. Ezzel viszont el is tekintenek attól, hogy politikai filozófiai megalapozottságú politikai tudás hagyományhoz kapcsolódjanak, és hogy a történelmet a rend igazságáért, továbbá a politikát a „kik vagyunk”-tól a „mi az értelmes élet” kérdéseire adott versengő koncepciók terepének tekintsék. A liberális demokrácia normái felőli rezsिमmegnevezéssel élők ezzel tulajdonképpen túl is lépnek azon, hogy a rend – beleértve a liberális demokráciát is – egy értelmezési folyamat és küzdelem során jön létre. Amennyiben viszont egy megismerni akaró tudós a rend lehetséges pluralitását negligálja, úgy azzal el is utasítja az emberi létezés differenciált elgondolását.

Pedig a liberális demokrácia, akárcsak a „kereszténydemokrácia” is a rendnek csak egy ideológiai önértelmezését jelentik, melyek természetesen az emberi létezés más-más ontológiai elgondolásából indulnak ki – ahogyan az identitáspolitikai viták is az emberi természet és az emberi lényeg eltérő elgondolásából. Ez megnyilvánulhat például az olyan klasszikus „első kérdésnél”, mint hogy az ember (lét)vizsgálatánál az egyén vagy a közösség kerüljön-e a politikai gondolkodás origójába. Bármelyik is a válasz, az egyúttal egy vállalás is arra nézve, hogy az emberi léttényezőknek mely elemei kerülnek redukálásra. A cselekvésnek és az azt megalapozó ágencia-orientált politikai gondolkodásának szükségszerű velejárója a redukció. A politikatudományi vizsgálódások azonban nem merülhetnek ki kizárólag az egyetlen elgondolható rend felőli elképzelésekben.

Az Orbán-rezsिम leírása kapcsán zajló viták tehát annak kérdései is, hogy a politika- és demokráciaelméleti megközelítéseknek mennyiben lehet

céljuk a létről való tudással a maga teljességében foglalkozni. A liberális demokrácia felőli intézményközpontú politikatudomány eltekint ettől, így viszont jelentős tudományos értékén túl nem feltétlenül visz ezzel közelebb egy olyan rezsim legitimációjának megértéséhez, mely egy másik rendfelfogás, továbbá a cselekvésközpontú politika jegyében létezik. Ezt a kritikát a már említett Voegelin nyomán is elgondolhatjuk, aki a politikatudományt maga is az emberre vonatkozó tudománynak tekinti.¹² De már Arisztotelész-nél is megjelenik az, hogy a politika a „végső dolgok” tudománya. Másképpen fogalmazva, az emberek folyamatosan változó céljainak elgondolása. Ennek alapján pedig a politikai tudás nem valami állandóra irányuló, hanem a feltételezett vagy feltételes igazságra, a valószínűre.¹³ Ez pedig azt is jelenti, hogy a politikai tudás gyakorlati jellege a döntő és a sajátosan politikai. Ez a tudás annak felismerése, hogy az emberek egy adott térben és időben mit tekintenek helyesnek és igazságosnak. A politikatudósnak ezzel is számolnia kell, de legalábbis tudatában kell lennie akkor, amikor vizsgálódásai végén következtetések von le.

A politikát cselekvésselméleti keret ugyanakkor komoly feladata elé állítja a politikát megismerni akarót: ha ugyanis a politikában nincsenek konkrét szabályosságok és kizárólagosságok, úgy a bizonyíthatóság lehetősége is redukálódik. A cselekvő politika pedig olyan fogalmakat hangsúlyoz a politikáról való gondolkodásba, mint az ítélőképesség, az elköteleződés, a vitatás, a lehetőség vagy a szituáció.¹⁴ Ezek meghatározása mindig tudományos, illetve politikai viták tárgyai. Ez utóbbi fogalmakat a továbbiakban kulcsfontosságúnak tekintem olyan intézményi állandóságot elutasító politikai gondolkodás esetén, mint amelyet jelen gondolat kíséreltem értelmében az orbáni képvisel.

A politikai ésszerűség mint ítélőképességet Kari Palonen nyomán arra vonatkoztatva használok, hogy a politikai csak hozzávetőlegesen mérhető fel, így tehát taktika és szemmérték kérdése.¹⁵ Amennyiben az elmúlt évtizedek külpolitikai vitáit vesszük alapul (különös tekintettel Orbánnak az Euró-

¹² VOEGELIN 2014.

¹³ DEMETER 2017, 163.

¹⁴ PALONEN 2009, 25.

¹⁵ PALONEN 2009, 118.

pai Unióval folytatottakra), úgy azokban a lehetséges és a kívánatos közötti folyamatos egyensúlyozást is megláthatjuk.

További fogalom az elköteleződés, mely alatt Palonen azt érti, hogy bár a politikában szükséges a deliberáció, de legalább ilyen hangsúlyos a döntésre jutás és az állásfoglalás.¹⁶ A cselekvő politika legfontosabb mozzanata pedig a saját pozíció megválasztása, a vagy-vagy logika felhúzása, majd pedig annak folyamatos érvényesítése. Ebben a diszkurzív és kapcsolódó valós politikai taktikában az orbáni politika példázza az előbbieket abban az értelemben, hogy minden lényeges bel- és külpolitikai kérdésben olyan teret húz fel, mely a másik oldalt is elköteleződésre készíti. Ez utóbbi ennek a keretnek gyakran csak inkonzisztensen tud megfelelni, mellyel egyúttal valós álláspontját relativizálja (lásd egyes ellenzéki pártok migrációval, rendkívüli jogrenddel, családtámogatásokkal, rezsicsökkentéssel stb. kapcsolatos álláspontjait).

Miközben tehát az orbáni politika az elköteleződés, addig ellenzéke a célok és a gondolatok vitára bocsátott nyitottságának jegyében létezik, ami az intézményi erőforrások különbözősége okán is (értve ezalatt a médiateret, de egyúttal el is fogadva a médiafölényt, mint olyannak a vitathatóságát¹⁷) az előbbi érvényesítésének nehézségét, továbbá az ellenzék erőtlenségét reprezentálja.

A vitatás jegyében a cselekvő politika állandó ismérve a küzdelem, az ellenzés és a felülbírálat,¹⁸ mely a kormányzó párt vezetője által képviselt logikában folyamatosan jelen van. Ennek példája ahogyan a rendszerváltás utáni magyar politikai gondolkodás paradigmaváltását¹⁹ véghez vitte, (melynek eredménye a rezsimalapítás), vagy ahogyan a nemzetközi szinten az európaiság szubsztatív értelemben vett újradefiniálását folytatja.

Legalább ilyen fontos, hogy a lehetőséget is bevonjuk az orbáni gondolkodás rekonstrukciójába, mely a politikát nem a cselekvések eredményeként előálló valóságként tételezi, hanem a cselekvő által előálló lehetőségként.²⁰ Ez nem csak azt jelenti, hogy politikában mindig lehetséges másként csele-

¹⁶ PALONEN 2009, 25.

¹⁷ KISS-SZABÓ 2019.

¹⁸ PALONEN 2009, 25.

¹⁹ KÖRÖSÉNYI 2005.

²⁰ PALONEN 2009, 25.

kedni, hanem szemléltetője annak is, ahogyan a rendkívüli állapotok lehetőségként kerülnek hasznosításra. Ez utóbbi az orbáni vezetés egyik jellemző vonása, elég ehhez a három válság interpretálására- és kezelésére utalni. A 2010-es választás utáni gazdasági unortodoxia jegyében fogant válságkonstrukciója során éppúgy új politikai valóságra vonatkozó jelentéértelmezést vitt véghez,²¹ mint a menekült- és migrációs krízis idején. Legutóbb pedig a koronavírus-járvány idején élt azzal, hogy egy ismeretlen vírus természete ellenére is nem zárható keretek közé helyezze politikáját. Miközben az ellenzék állandónak tekinthető és kiszámítható intézményelvű megoldásokat szorgalmazott (például uniós együttműködés vakcinabeszerzésekre, uniós hatósági hozzájárulások keleti vakcinákra, átfogó egészségügyi reform), addig a kormányzati döntések közpolitikai értelemben inkonzisztens cselekvést tükröztek. Konkrét példát említve, a vírus kiszámíthatatlansága mellett például maga is kiszámíthatatlan szigorítás-kiengedés-gyakorlatot folytatott.

A konzisztencia igénye tankönyvi értelemben helytálló lehet, ha egy bürokratikus kormányzás logikája felől vizsgálódunk. Jelen esetben azonban egy, a hatalom megtartásának tisztán politikailag motivált – így a közpolitikai értelemben vett kiszámíthatóságot háttérbe szorító – kormányzásról beszélhetünk, ami az emberek aktuális félelemérzetét- vagy biztonságvágyát tekintette cselekvése mércéjéül. Ez a járvány idején tehát az optimális közpolitika folyamatától eltérő válságkezelést jelentett, mely nem alkalmazkodott a vírusra vonatkozó előrejelzésekhez, sem az uniós elvárásokhoz vagy protokollhoz, hanem az úgynevezett „politikai virológia”²² jegyében a cselekvést a vírus kontextusába helyezte – közelebbről az emberek akaratanak és tűrőképességének relációjába.

A transzformatív vezetőként értelmezett Orbán²³ a válságot mint esélyt gondolja el, mindezt a 2013-as évertékelő beszédében így fogalmazza meg: „Ha nem kopogtat be hozzánk a lehetőség, hát vágjunk magunknak egy ajtót.” Tovább gondolva az idézetet, a vezetőt a válság menedzselésén túli szempontok motiválják. Mégpedig a rend meghatározásának monopóliuma, és a gondolat mögött felsorakozó többség. Ami ennek keretében ellenzéki

²¹ ILLÉS 2016.

²² G.FODOR 2021/a.

²³ KÖRÖSÉNYI-HAJDÚ-ONDRÉ 2015.

kritikában az egyes válságkezeléseket illetően a következetlenségre való „rávilágítás”, az éppen a cselekvő politika elemi jellemzője: a következetesség alapvető megkérdőjelezése, az álláspontok rendszeres megváltoztatása, és a mindezekből következő lehetőségek megnyitásának szándéka.

A válságkezelések során tehát a politika orbáni szabálya a döntés és a cselekvés állandósítása, melynek célja nem az optimális válságkezelés, hanem a többség mindenkori fenntartása. Ez egy példával illusztrálva azt jelenti, hogy míg egy olyan tranzaktív vezető, mint például Bajnai Gordon, aki a válságkezelése során nem tekintette céljának, hogy cselekvése mögött többségi álláspont legyen, addig Orbán transzformatív vezetésfelfogása mindig annak (újra)teremtése felé mutat. Ennek jegyében annak dilemmája és egyúttal a rend akként tételezése, hogy „emberek vagy intézmények”, mindig az előbbiek javára dől el. A Századvég korábbi stratégiai igazgatója ezt explicit módon fogalmazza meg, amikor az igazság és a többség dilemmájáról ír. Utóbbit álláspontja szerint csak úgy lehet feloldani, hogy a cselekvő maga is fenntartja a dilemmát.²⁴ Jelesül az egység és az egyeztetett cselekvést (az öndefiníciója alapján „Orbán-csapat tagjaként” magára tekintő politológus így is [„egyeztetett cselekvés”] írja le *Az Orbán-szabály* című könyve szótárában a hatalom definícióját).

Ezen a ponton nyeri el értelmét a szituáció és az alkalom kifejezése is. Palonen alapján az így értelmezett politika szakítás a folytonosság igényével fellépő policy rendszerességgel és kvázi-térbeliséggel. Ennek jellemzője a kivételes és a rendkívüli hangsúlyozása, a „szokásos” szabályok és folyamatmenedzselés módjának megkérdőjelezése.²⁵ Álláspontom szerint ebben keresendő a „pillanat uralása” toposz igazi lényege, és kevésbé a közvélemény-kutatás alapú kormányzás unikalitásában – mely utóbbi a hazai kormányzási technikák politikatörténete szempontjából sem helytálló megállapítás. A pillanatorienált cselekvés mögött sokkal inkább egy, a hagyományos intézményelvű megközelítéstől eltérő politikaelgondolás áll. Ha viszont az előbbiek törvényei, szabályszerűségei vagy normái felől vizsgáljuk az orbáni politikát, úgy a pillanat uralásának rekonstrukciója könnyen megérkezik az alkalmazott politikatudomány leegyszerűsítő leírása mellé (például

²⁴ G.FODOR 2021/b, 339.

²⁵ PALONEN 2009, 26.

„Orbánék mindig mérnek, aztán cselekszenek”). Ahelyett, hogy az állandóság megtörése mögött a cselekvő politika implikációit is keresnénk. Az elemzői szimplifikáció elkerülése érdekében tehát további politikatudományi szempontok bevonása szükséges.

Számos tudományterület képviselői élnek gyakran azzal a gyakorlattal, hogy a politikát vizsgálva hangsúlyosan, nyomatékositva és egyértelműsítve politikán kívüli pozíciót vesznek fel legitimálva saját, tárgyra vonatkozó kompetenciájukat és diskurzusukat. Teszik ezt úgy, hogy közben a vizsgálódás terepuma eleve maga a politika vagy annak egy jelensége. Ez a metapolitikai diskurzus²⁶ szándékaim szerint a lehetséges alkotmányozásról szóló vitákban különösen tetten érhető.²⁷

Ez a metapolitikai pozíció magának a „Fideszvalóságnak” a korábbi elemzésétől sem volt idegen. Például a baloldali-liberális értelmiség egy nem jelentéktelen része már 1998–2002 között is képviselte azt az álláspontot, hogy a Fidesz politikája egy „egész sereg norma tagadás”. Ehelyütt sem korabeli, sem pedig a jelenkori valóság megítélésében nem kívánok állást foglalni, annál szembetűnőbbek Pál Gábor és Szűcs Zoltán Gábor 2006-ban megjelent tanulmányának azon megállapításai, melyeket az 1998–2002 között a *Mozgó Világ*ban megjelent, Fideszre vonatkozó közírói reflexiók vizsgálatát követően jutottak. Annak alapján az akkori kormányzó jobboldalt a kritikák olyan normaszegű politikaként intepretálták, mely nem tart tiszteletben morális szabályokat (amoralitás); nem célja a konszenzus (agresszivitás és erőpolitika); nem számol körülményekkel és szükségszerűségekkel (voluntarista); nem húzza fel a szélsőséges megnyilvánulásokkal kapcsolatos falakat (együttműködés a szélsőjobboldallal); végül pedig politikájának semmilyen szubsztanciális tartalma nincsen, az csak a sikeresnek tekinthető cselekvés látszata (kommunikáció elsődlegessége).²⁸ Mindebből az következik, hogy a Fidesz meg is sérti a politika adottnak vett tartalmát, melyek objektívnek, érdektől függetlennek, ugyanakkor erőteljesen normatívnak tekinthető. Mindez utóbbit a politológus-szerzők a publicisztikai irodalom vizsgálata kapcsán tették meg, de egy lehetséges alkotmányozás kapcsán

²⁶ PÁL–SZÜCS 2006.

²⁷ BÖCSKEI 2022.

²⁸ PÁL–SZÜCS 2006, 213.

meginduló jogászi diskurzussal is hasonlóságot mutat.²⁹ Utóbbi – különösen Hans Kelsen nyomán – abból indul ki, hogy a valóság független a megismerő tudatától és a tapasztalattól, sőt, azt az azelőtti kategóriákból, azaz a priori jellegűekből gondolja el. Ezzel szemben egy politikai filozófus abból indul ki, hogy a politika nem tud független lenni sem az ember megismerő tevékenységétől, sem a rendtől – úgymint az ember létben betöltött helyétől és konkrét történelmi létezésétől. A politikai filozófia eleve abból indul ki, hogy a normák érvényességüket annak alapján nyerik, el, amilyen értelemben azoknak egy politikai közösség értelmet tulajdonít. A „hogyan élünk” kérdésre adott válasz adja meg annak kontextusát, ahogyan a politikáról gondolkodunk. Hannah Arendt nyomán, míg a filozófia az emberrel foglalkozik, addig a politika az emberekkel, a politika maga is „az emberi sokféleség tényén nyugszik”.³⁰

Osztva Arendt megállapítását, annak meggyőződése szerint a politikatudomány, szűkebben a demokráciakutatások önreflexiójára is hatással kell, hogy legyen. Arendt ugyanis úgy gondolja, hogy a politikáról mindig értéktételekben gondolkodunk,³¹ ami azt is jelenti tehát, hogy – szándéka ellenére is – a politikai jelenségeket leírni akaró politológus is kiszolgáltatott azoknak. Ezen a ponton vetődik fel a kérdés, hogy mennyiben beszélhetünk tehát „tisztá” politikatudományról, melynek terepasztala eleve az esetlegesség, a véletlenszerűség és a bizonytalanság területére esik – tekintettel a politikai cselekvés kontingens jellegére. Hogy az orbáni politikai cselekvés a politikának ezt az felfogását képviseli, azt a hangsúlyozottan a tudományos önreflexió végett engedték most meg, ugyanakkor G.Fodor ezt illetően magabiztosabban fogalmaz egy már jellemző címet is viselő írásában (*Az önerőről*): „Aki saját magának ad törvényt, az rendelkezik magáról. [...] Az önrendelkezés fontosabb az önerőnél.”³² Ha ez utóbbi idézetet az esetlegesség és a szituáció állandósításához, majd pedig az igazság és többség fent említett dilemmájába vezetjük tovább, akkor keretbe illeszthető az idézet folytatása

²⁹ BÖCSKEI 2022.

³⁰ ARENDT 2002, 21.

³¹ DEMETER 2017, 182–183.

³² G.FODOR 2022, 121.

is: „az önerő tehát nem minden, kooperációval többet érhetek el. De csak aki tud magáról rendelkezni, az tud kooperálni.”³³

Jelen írásban a politika cselekvéseméleti megközelítésének beemeléssel célom az volt, hogy a politikatudományi, szűkebben a demokráciakutatók szükséges pluralizmusát hangsúlyozzam tekintettel arra, hogy az intézmények elsősorban politikai filozófiai megalapozottsággal bírnak. Tilo Schabert szerint a politikatudomány intézményelvű megközelítése csak korlátozottan alkalmas arra, hogy a politika valóságát vizsgálja, álláspontja szerint a politika mindig lezáratlan. Azaz nincs olyan kimerevített pillanat, ahonnan a politikai valóság teljességében vizsgálható.³⁴ Mindez azonban – tesszük hozzá – nem jelenti azt, hogy az intézményelvű politikatudomány a látható valóságot torzítva írná le, vagy ne lenne legitim vizsgálatában – mint azt egyébként a jobboldali rezsimteoretikusok tételezik.³⁵ Ugyanakkor a politikatudomány – különös tekintettel a demokrácia-kutatások képviselőinek – a politika(i) jelentésének plurális megközelítése okán is reflektálniuk kell a tudományosságon belüli más megközelítések szükséges elgondolására.

Bibliográfia

ARENDT 2002

Hannah ARENDT: Mi a politika? In: Hannah ARENDT: *A sivatag és az oázisok*. Ford. MESÉS Péter–PATÓ Attila. Budapest, Gond–Palatinus, 2002 (Gutenberg tér 4), 21–158.

BENEDEK 2019

BENEDEK István: De-demokratizáció Magyarországon a demokráciaindexek fényében. *Politikatudományi Szemle*, 28/2, 2019, 101–129.

BÉKÉS 2022

BÉKÉS Márton: *Nemzeti blokk*. Budapest, KKETTK Alapítvány, 2022.

BOZÓKI–HEGEDŰS 2017

BOZÓKI András–HEGEDŰS Dániel: A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 26/2, 2017, 7–32.

³³ G.FODOR 2022, 121.

³⁴ SCHABERT 2022.

³⁵ Lásd az idézett G.Fodor-munkák mellett: BÉKÉS 2022.

BÖCSKEI 2022

BÖCSKEI Balázs: A politológus, a politikatudomány státusza és hiánya. *Fundamentum*, 26/1–2, 2022, 117–124.

DEMETER 2017

DEMETER M. Attila: A politikai filozófia és a „kiterjesztett gondolkodásmód” módszertani követelménye. *Kellék*, 57, 2017, 159–188.

G.FODOR 2004

G.FODOR Gábor: *Kérdéstilalom. Eric Voegelin politikai filozófiája*. Budapest, L' Harmattan, 2004.

G.FODOR 2021/a

G.FODOR Gábor: *Politikai virológia. Kormányozni a vírust*. Budapest, KKETTK Alapítvány, 2021.

G.FODOR 2021/b

G.FODOR Gábor: *Az Orbán-szabály*. Budapest, KKETTK Alapítvány, 2021.

G.FODOR 2022

G.FODOR Gábor: Az önerőről. *Kommentár*, 17/1, 2022, 116–122.

GYULAI–ILLÉS–KÖRÖSÉNYI 2020

GYULAI Attila–ILLÉS Gábor–KÖRÖSÉNYI András: *Az Orbán-rezsim. A plebisciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Budapest, Osiris, 2020.

ILLÉS 2016

ILLÉS Gábor: Válságkonstrukciók. Orbán Viktor és Bajnai Gordon válságértelmezésének összehasonlítása. *Replika*, 98, 2016, 47–65.

ILLÉS 2021

ILLÉS Gábor: *A realista politikus. A cselekvés perspektívái a realista politikaelméletben*. Budapest, Gondolat, 2021.

KISS–SZABÓ 2019

KISS Balázs–SZABÓ Gabriella: A médiafölényről. *Politikatudományi Szemle* 28/4, 2019, 65–86.

KÖRÖSÉNYI 2005

KÖRÖSÉNYI András: A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Szerk. KÖRÖSÉNYI András. Budapest, Osiris–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015, 401–422.

KÖRÖSÉNYI–HAJDÚ–ONDRÉ 2015

KÖRÖSÉNYI András–HAJDÚ András–ONDRÉ Péter: Politikai vezetők: kormányfői karrier és teljesítmény. In: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Szerk. KÖRÖSÉNYI András. Budapest, Osiris–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015, 35–58.

METZ 2020

METZ Rudolf: *A politikai vezetés három arca. A vezetés értelmezési lehetőségei és gyakorlatai a demokráciában.* Budapest, Gondolat, 2020.

PALONEN 2009

Kari PALONEN: *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete.* Ford. VINCZE Hanna Orsolya. Budapest, L'Harmattan, 2009. (Posztmodern politológák)

PÁL-SZÜCS 2006

PÁL Gábor-SZÜCS Zoltán Gábor: Egy metapolitikai diskurzus. „Fidesz-Magyarország” a Mozgó Világban. In: *Fideszvalóság. Diskurzív politikatudományi értelmezések.* Szerk. SZABÓ Márton. Budapest L'Harmattan, 2006 (Posztmodern politológák), 221–234.

SCHABERT 2022

Tilo SCHABERT: *Boston Politics. A kreatív hatalomgyakorlás művészete.* Ford. SZLUKOVÉNYI Katalin-NAGY Andrea. Budapest, MCC Press-Alapjogokért Központ, 2022.

SZÜCS 2021

SZÜCS Zoltán Gábor: Két tézissel több a kelleténél. *Buksz* 33/3–4, 2021, 116–123.

TÉGLÁS 2006

TÉGLÁS János Vencel: A Fidesz reflexív politikai profizmusa. A politika és a politikatudomány határdiskurzusa. In: *Fideszvalóság. Diskurzív politikatudományi értelmezések.* Szerk. SZABÓ Márton. Budapest L'Harmattan, 2006 (Posztmodern politológák), 235–255.

TÓTH 2016

TÓTH Gábor Attila: Demokrácia és diktatúra között: az autoritarizmus. *Fundamentum* 20/2–4, 2016, 5–18.

VOEGELIN 2014

Eric VOEGELIN: *Új politikatudomány.* Ford. DIPPOLD Ádám. Budapest, NKE Szolgáltató Kft, 2004.

Miért van szükségünk egy második kamarára?

Csabai Bence Máté

Bevezetés

Idén január elsejével lépett életbe a 2022-ben megszavazott törvény alapján a főispánság, valamint az ugyanazon évben megszavazott 11. alaptörvény-módosítás következtében a vármegyék intézménye. Az alkotmánymódosítást beterjesztő Kocsis Máté frakcióvezető indoklásaként a következőt írta: „A vármegye szó használatát a korábbi magyar alkotmányos és államigazgatási rendszerrel teljesen szakítani kívánó diktatórikus kommunista rendszer szüntette meg. A vármegye szó használatának visszaállítása a mai magyar jogrendbe biztosítja, hogy az ezeréves magyar államiság alkotmányos hagyományai e formában is továbbéljenek.”¹

Ez a döntés nem precedens nélküli, a Fidesz-KDNP koalíció már 2010-es kormányra kerülését követően elkezdte régies hangzású intézmények és eredeti elnevezéseik visszaállítását. A 2011-es Alaptörvény preambuluma bekerült a történeti alkotmány vívmányainak tisztelete, amelyet 2011-ben a városi és megyei bíróságok törvényszékké,² a Legfőbb Bíróságot pedig Kúriává³ visszanevező törvények követték, majd 2013-ban visszaállításra került továbbá a háznagy,⁴ valamint a járások⁵ intézménye is.

¹ Magyarország Alaptörvényének tizenegyedik módosítására benyújtott javaslat, 2022.06.21. Online: <https://www.parlament.hu/irom42/00361/00361.pdf> (Letöltés: 2023.02.05.)

² 2010. évi CLXXXIV. törvény a bíróságok elnevezéséről, székhelyéről és illetékességi területének meghatározásáról Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000184.tv> (Letöltés: 2023.02.05.)

³ 2011. évi CLXI. törvény a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról. Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100161.tv> (Letöltés: 2023.02.05.)

⁴ 2012. évi XXXVI. törvény az Országgyűlésről. Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200036.tv> (Letöltés: 2023.02.05.)

Joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogy a vármegyék és főispánok visszatérésének közepette hol marad a felsőház intézménye, ami ugyanúgy ezeréves történeti alkotmányunk szerves részét képezi?⁶

Kutatásom során azzal kellett szembesülnöm, hogy a második kamara kérdésköre, valamint annak igénye mind a köztudatból, mind a szakirodalomból kikopott a második Orbán-kormány alatt. Írásomban valamelyest ezt kívánom ellensúlyozni: a továbbiakban röviden bemutatom a Magyarországon működő felsőházakat, azok jogkörét és összetételét, valamint a történelem során felbukkanó második kamarák visszaállításának ötleteit, illetve a 2010-es alkotmányozási folyamat során elhangzottak alapján kívánok érvelni egy esetleges felsőház mellett.

1. A második kamara történelmi szerepe és hagyatéka

Hazánk már 1608-tól⁷ kétkamarás rendszerben működött az angol parlamenti típusok családjába tartozó rendi mintát követve, amelyet pedig a mindenkori magyar történelmi alkotmány szabályozott. Ennek értelmében a két kamara közösen alkotta az országgyűlést, így külön-külön nem ülésezhetek,⁸ az intézményt pedig az uralkodó személye tetőzte be, aki szentesíthette vagy elvethette az országgyűlés által hozott törvényeket.⁹

Habár ez a struktúra sokáig változatlan maradt – mivel a magyar elit nem volt érdekelt annak megváltoztatásában¹⁰ – az 1848-as polgári átalakulás során részben megváltozott, és az alsóház már nem bizonyos rendeket, hanem a népképviselési választójogi rendszeren keresztül már a népet képviselte:¹¹ ezért is lett a neve karok és rendek táblájából képviselőház. Míg az alsóház így rendeltetésében és szervezetében kicserélődött, a felsőház ugyanezekben a paraméterekben változatlan maradt a kiegyezést követően

⁵ 2012. évi XCIII. törvény a járások kialakításáról, valamint egyes ezzel összefüggő törvények módosításáról. Online:

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200093.tv> (Letöltés: 2023.02.05.)

⁶ HOLLÓSI 2016.

⁷ HOMOKI-NAGY 2011, 63.

⁸ HOMOKI-NAGY 2011, 63.

⁹ BOROS-SZABÓ 1999, 2.

¹⁰ PÜSKI 2000, 11.

¹¹ HOMOKI-NAGY 2011, 63.

is, egészen 1885-ig, ahol egyfajta részben modernizációs, részben politikai-hatalmi érdekek mentén¹² módosult a tagsága. A törvény értelmében csökkent az arisztokrácia száma, kikerültek az állami közigazgatást képviselő főispánok, arányosabbá tették az egyházak képviseletét, valamint az uralkodó jogkörét bővítették azzal, hogy arra érdemes személyekből 50-et életfogytiglani felsőházi taggá nevezhessen ki.¹³ A reform azonban továbbra sem tudta megállítani a Főrendiház folyamatos presztízsvesztését, amely az alsóház mellett mindinkább jelen volt.

Habár a két ház formailag egyenlőnek számított,¹⁴ és a Főrendiház véleményét ugyanúgy figyelembe kellett venni a törvények alkotásánál, mint a Képviselőházét,¹⁵ a képviselőház politikai súlya azonban egyre inkább megnőtt, többek között ezt támasztotta alá a költségvetési és a zárszámadási törvények először alsóházban történő beterjesztése is.¹⁶ Habár a törvényeket visszautasíthatta a Főrendiház (abszolút vétőjog), erre a fennállása alatt ritkán került sor.¹⁷ Amennyiben a két ház konfrontálódott egy kérdés következtében, lehetőségük volt azt az 1608-as törvények értelmében vegyes ülésekkel, a kiegyezést követő 1867-es törvények értelmében pedig közösügyi bizottságokkal rendezni.¹⁸ A felsőházat továbbá az alsóházhoz képest nem lehetett felosztatni,¹⁹ beállítottságát tekintve pedig konzervatív, a jogalkotás folyamatának egy megfontoltabb, bölcsőbb, politikán kívüli intézmény hatását jelentette.²⁰

Megjegyzendő, hogy ennek ellenére a felsőház valamilyen módon kötődött a kormánypárthoz,²¹ annak működését és stabilitását elősegítette, ugyanakkor az nem volt elvárható a felsőháztól, hogy feltétel nélküli lojali-

¹² BOROS-SZABÓ 1999, 57.

¹³ HOMOKI-NAGY 2011, 64.

¹⁴ PÜSKI 2000, 12.

¹⁵ BOROS-SZABÓ 1999, 56.

¹⁶ SZENTE 2010, 234.

¹⁷ BOROS-SZABÓ 1999, 6.

¹⁸ SZALAI 2013, 72.

¹⁹ SZENTE 2010, 240.

²⁰ SZENTE 2010, 238.

²¹ BOROS-SZABÓ 1999, 56.

tást mutasson a kormánypárt felé: a ház folyamatosan élhetett és élt is a kritika jogával.

A Főrendiház ebben a formában egészen 1918 őszéig működött, amikor is az új demokratikus politikai elit nyomására „közjogi mélyaltatásba”²² került, és csak jelentősen módosult összetétellel és jogkörrel kezdhette meg újra munkáját 1927-ben.

Hiába követelte már 1921-ben a legitimista tábor annak restaurációját, amelyre egyébként maga Bethlen is hajlott volna, több tényező nem tette azt lehetővé. Egyrészt az antanthatalmak világosan tiltottak minden restaurációs törekvést, másrészt pedig az első nemzetgyűlés sem volt hajlandó megosztani hatalmát egy frissen feltámasztott Főrendiházzal,²³ amelyet még a közvélemény is elavultnak és funkciótlannak tartott.²⁴ Végül az intézmény felállítására érdemben 1925-ben kezdődtek el a munkálatok,²⁵ amelyben a bethleni kormányzatnak jutott a legnagyobb szerep.

A kormányzatnak a második kamara megalkotásánál figyelembe kellett vennie a magyar történelmi hagyományokat, európai gyakorlatokat és az akkori hazai-társadalmi politikai igényeket is.²⁶ Végül megszületett a vegyes,²⁷ a volt Főrendiházból elemeket megtartó, de nyugati intézményekből átvevő, egyfajta „magyaros köntösbe öltöztetett” második kamara. Funkcióját tekintve nemcsak a törvényhozásban, de a kormány munkájának hatékonyabbá tételében is közre kellett működjön, illetve egyfajta fék szerepet is be kellett töltsön a hatalom megállítására, valamint a szélsőséges irányzatok előretörésének gátolására. Az általános legitimációs deficitet, ami a felsőházakat az alsóházakkal szemben jellemzi azzal próbálták ellensúlyozni, hogy az

²² Az akkori felsőház elnöke, Wlassics Gyula politikai nyomásra berekesztette a Főrendiházat 1918 őszén. Ez azonban – a képviselőházzal ellentétben – nem annak megszűnését, csupán működésének szüneteltetését jelentette, így az közjogilag nem szűnt meg létezni. PÜSKI 2000, 12.

²³ PÜSKI 2006, 141–142.

²⁴ PÜSKI 2000, 14.

²⁵ PÜSKI 2000, 15.

²⁶ PÜSKI 2000, 16.

²⁷ PÜSKI 2000, 19.

intézménybe magasan képzett és művelt egyéneket szántak, akik képesek a törvények „alapos és szakszerű” bírálatára.²⁸

Az 1926: XXII. tc. alapján összeállított második kamara végül csupán kismértékben tükrözte a századelő Főrendiházát,²⁹ amelyet ezt nevében, mint Felsőház, jelzett is. Az új intézményben ugyanúgy helyet kaptak bizonyos méltóságok, hivatalban betöltött pozíciójuk alapján bekerülő személyek és az arisztokrácia; ugyanakkor visszakerültek a városi és vármegyei törvényhatóságok képviselői, korporatív elv alapján különböző oktatási és tudományos intézmények és gazdasági érdek-képviselési testületei, végül pedig az 1885-ös reform mintájára az államfő által kinevezett arra érdemes személyek (noha számuk 50-ről 40-re csökkent) is.³⁰

Jogkörét tekintve a Felsőházat, ugyanúgy, mint a Főrendiházát továbbra sem lehetett felosztatni,³¹ viszont közjogilag már nem volt egyenlő a képviselőházzal.³² Az eléterjesztett törvényeket csak kétszeri halasztó vétőjoggal küldhette vissza a képviselőháznak, amennyiben pedig az továbbra is kiállt az adott javaslat mellett, azt az államfő elé kellett terjeszteni. A költségvetési törvényt csak egyszer küldhette vissza, valamint csak véleményezhette azt. Megbízatásuk 10 évre szólt, tagjainak fele 5 évenként cserélődött.³³ A korszak alatt jogkör bővítésre csak 1937-ben került sor,³⁴ összetételének változására pedig 1942-ben.³⁵ A jogkörének változását a megerősödő szélsőjobboldali irányzatok, valamint a felsőházi honatyák egyre szűkülő érdekérvényesítési képessége indokolta. A reform értelmében, ha a két ház 2 halasztó vétő után sem értett egyet, közös ülésre került sor, ahol pedig titkos szavazással dönthettek a szóban forgó kérdésről. Az 1942-es szerkezeti változás pedig a trianoni békediktátum által visszakerülő területeken lakók képviseletének szükségessége miatt valósult meg, amelyek a döntés következtében törvényhatósági képviseleten keresztül bővítették a második kamarát.

²⁸ PÜSKI 2000, 18.

²⁹ PÜSKI 2000, 30.

³⁰ PÜSKI 2000, 18–19.

³¹ PÜSKI 2000, 152.

³² PÜSKI 2000, 158.

³³ PÜSKI 2000, 20.

³⁴ PÜSKI 2000, 90–92.

³⁵ PÜSKI 2000, 134.

A Felsőház lényegét tekintve megegyezett a Főrendiház beállítottságával: ugyanúgy egy konzervatív, a törvényhozást valamelyest megfontoltabbá tevő, kritikáival élő, ugyanakkor törvények megvalósulását ritkán ellenző, a kormánypárthoz kötődő, annak működését elősegítő intézményről beszélhetünk.³⁶ A Felsőház a nyilas hatalomátvétel után jelentős mértékben korrumpálódott, technikailag pedig 1944 novemberére már működésében nem felelt meg a törvényekben előírtaknak, így munkáját befejezettnek tekinthetjük.³⁷

Habár fennállása alatt jelentős reformokra nem került sor, a korszak végéig több alkalommal is felmerült a második kamara átalakításának gondolata, javarészt szélsőséges jobboldali irányzatok felől. A Felsőház létrejöttét követő 5 évvel Gömbös Gyula már 1933-ban egy korlátozott hatáskörű, kevesekből álló Államtanácsot tervezett a második kamara helyére állítani, míg miniszterei le nem beszéltek róla. Imrédy Béla Magyar Megújulás pártja 1940-es programjában egykamarás parlamentet emlegetett, míg a polgári baloldal egy szenátus elvű felsőházat, a Kisgazdapárt pedig egy teljesen érdekképviselői második kamarában volt érdekelt. Teleki Pál az alkotmányreform-tervezetében megtartotta volna a bikamerális rendszert, azonban jelentős átalakításokkal: az érdekképviseltek döntő részét az alsóházba kívánta integrálni, így kiüresítve a felsőházat.³⁸

2. A második kamara vissza-vissza térő szelleme

A Felsőház megszűnését követően a második kamara gondolata nem tűnt el teljesen, időről-időre többször is felmerült egy felsőház létrehozásának gondolata: az 1947-es komolytalan kezdeményezést követően³⁹ először az 1950-as évek kommunista diktatúrája alatt merült fel. A tervezet egyes gazdasági szektorok önkormányzati testületéből állított volna fel egy száztagú második kamarát „Termelők Tanácsa” néven, azonban a szocialista államjog csak a föderatív típusú második kamarát ismerte el legitimnek, így ezen tervezet nem tudott realitássá válni.

Következő alkalommal 1987-ben bukkant fel újra egy második kamara gondolata, amelynek értelmében a központi bizottság kül- és biztonságpoli-

³⁶ PÜSKI 2000, 36.

³⁷ PÜSKI 2000, 150.

³⁸ PÜSKI 2006, 160.

³⁹ PÜSKI 2000, 172.

tikai ügyekben szerveződött volna egy második kamarává, így az Országgyűlésen kívüli működésével az MSZMP-nek nyújtott volna nagyobb politikai befolyást. Mivel azonban alkotmányjogilag nehézkesen lett volna kivitelezhető, a tervezetet elvetették.

Ezt követően az 1989-es rendszerváltás folyamataiban, az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalásokon látott újra napvilágot egy esetleges felsőház gondolata. Az intézmény mintegy az MSZMP hatalomátmentése okán jött volna létre, az EK viszont annak létjogosultságát önkormányzati-területi, valamint társadalmi érdekképviselési alapra helyezve fogadta volna csak el. Felmerült egy korporatív alapokon felálló felsőház gondolata is, azonban a rendszerváltó elit attól félt, hogy a korporatív elemet képviselő szervezetek a 40 év államszocializmust követően a frissen létrejövő demokrácia fejére nőnének, így a továbbiakban elvetették a második kamara létrehozásának lehetőségét.⁴⁰

Az 1994-ben több mint kétharmaddal rendelkező MSZP-SZDSZ koalíció első ízben látott neki az alkotmányozási folyamatnak (1994–1996), ahol ismételten előtérbe került egy második kamara megteremtésének lehetősége. Az alkotmányozás alatt azonban csak a Független Kisgazdapárt támogatta az ötletet, a többi párt pedig azzal érvelt, hogy az akkori fékek és ellensúlyok rendszere, valamint a kormányt ellenőrizni hivatott alkotmányos szervek és intézmények elegendőek a végrehajtó hatalom ellensúlyozásához. Végül a sikertelen alkotmányozási kísérlettel együtt feledésbe merült a felsőház kezdeményezés is.⁴¹

2001-ben tért vissza még egy rövid időre a kétkamarás parlament gondolata, amikor Medgyessy Péter a választási kampánya során megemlítette egy egyházakat, régiókat, kisebbségeket és szakszervezeteket tömörítő felsőház gondolatát,⁴² azonban ez is rövidesen tárgytalanná vált.

A legutolsó jelentős felvetése egy felsőháznak az úgyszintén alkotmányozó pozícióba kerülő, majd másodízben – immár sikerrel – alkotmányozó Fidesz-KDNP kormány alatt jött el. Az alkotmány előkészítő eseti bizottsága által készített alkotmánykoncepció egykamarás változata mellett szere-

⁴⁰ SALAMON 2008, 34–35.

⁴¹ Lásd: SOMOGYVÁRI 1996.

⁴² DÖRNYEI 2009, 49.

pelt a kétkamarás parlament tervezete is,⁴³ azonban az a végleges, 2010. december 20-ai határozati javaslatba nem került be.⁴⁴

3. A 2010-es alkotmányozás és a második kamara

Az említett javaslat megszületése előtt egy hónappal, 2010 novemberében megrendezésre került az alkotmányozási folyamat kapcsán egy tudományos konferencia az Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottságának szervezésében, amelynek részeként sor került a *Szükség van-e két-kamarás parlamentre az új Alkotmányban?* című előadássorozatra is. Ezen rendezvény előadói részben támogatták, részben pedig elutasították egy esetleges második kamara létrehozásának gondolatát.

A második kamarának ellenzői többek között annak a magyar alkotmányos rendbe, vagy az akkori (jelenlegi) politikai rendszerbe nem beilleszthető mivoltát nevezték meg fő indokuknak, mondván, hogy Magyarországon a második kamarák öt típus közül (történeti-tradicionális, területi, etnikai-nyelvi, korporatív, szimpla megkettőzés, avagy népképviselési-arányossági)⁴⁵ egyik sem állná meg a helyét igazán.⁴⁶ Emellett kitértek arra is, hogy az alkotmány alapján megteremtett fékek és ellensúlyok rendszerét jelentő egy mástól elkülönült államhatalmi ágazatok és szervek, (törvényhozó, végrehajtó, bírói, igazságszolgáltatói, államfői, alkotmánybírósági), valamint az alkotmányi funkciót betöltő intézmények (ügyészség, ombudsman, állami számvevőszék) elegendőek a végrehajtó hatalom megfékezésében, így ameddig ezek képesek feladataik ellátására, addig egy második kamara – mint a kormány ellensúlya – nem indokolt.⁴⁷ Ezeknek okán a második kamara felállítása nem lett volna célszerű, a felsoroltakon kívül pedig csak

⁴³ SZENTE 2011, 80.

⁴⁴ Bizottsági önálló indítvány Magyarország Alkotmányának szabályozási elvéről, 2010.12.20. Online: <https://www.parlament.hu/irom39/02057/02057.pdf> (Letöltés: 2023.02.05.)

⁴⁵ NAGY-PAPP-SEPSI 2003, 113.

⁴⁶ Lásd: ÁDÁM-CHRONOWSKI-DRINÓCZI-ZELLER 2011; SZENTE 2011; JAKAB 2011. (Utóbbi bár nem képezte a tanulmánykötet részét, az előadássorozaton jelen volt, tanulmánya az előadás kérdésköréhez igazodott, a *Politikatudományi Szemlében* jelent meg.)

⁴⁷ ÁDÁM-CHRONOWSKI-DRINÓCZI-ZELLER 2011, 39.

többletköltséggel járt volna és csupán akadályozta volna az államszervezet hatékony működését.

A második kamara mellett érvelők azonban éppen arra hívták fel a figyelmet, hogy a már 20 éve működő ideiglenes alkotmány alapján létrehozott alkotmányos intézmények és közjogi méltóságok is a népképvisellettől (parlamenttől) kapják a kinevezéseket, valamint további demokráciadeficitet jelent az is, hogy a törvényhozó és alkotmányozó hatalom egybefonódik az egykamarás rendszeren belül.⁴⁸ Emellett az ellenzéki pártok már csak helyzettüknél fogva is kisebbségben vannak, amit tovább gyengít a magyar politikai rendszer túlzott pártcentrikussága, így az ellenzéki pártok nem tudják teljesen ellensúlyozni a kormánypártot, amit pedig egy esetleges felsőház megtenne. Végül pedig a második kamara mellett szólt az az érvelés is, hogy egy bikamerális rendszerben a politikai döntések legitimációja is megalapozottabb lenne, stabilabbá téve magát a politikai rendszert is.⁴⁹

4. Miért kellene hát visszahozni a második kamarát?

A tudományos konferenciának valószínűleg nem volt ráhatása a kormány további döntésére, amely végül az egykamarás rendszert mellett döntött. A második kamara ellenzői érvelésükben pedig feltételezhetően nem tudhatták, hogy a kormány a továbbiakban pontosan egy olyan rendszert fog kialakítani, amelyben az általuk megnevezett fékek könnyedén kiiktathatók egy pár Alaptörvénymódosítással, amely már 2012-óta folyamatosan jellemzi a kormány működését.

Az alábbi példákkal egyszerre kívánom cáfolni a második kamara ellenzőinek érvelését, illetve alátámasztani saját érveimet egy második kamara mellett. (Mivel azonban egy kétkamarás parlament összetétele folyamatos vita tárgya, és végső soron a hatalmon lévők döntése, így jelenlegi érveléseimben csak az általános demokratikus politikai rendszerben betöltött szerepét tekintve kívánok egy második kamara mellett érvelni.)

⁴⁸ KUKORELLI 2011, 71.

⁴⁹ SALAMON 2011, 75–77.

4.1 Első indok: felelősebb alkotmányozás

A 2011. évi Alaptörvény már megszületésétől fogva kevésbé rendelkezett társadalmi legitimitással, mint elődje, mivel létrehozásában csak a kormánypártok vettek részt, csak azok szavazatával lépett életbe.⁵⁰ Az új Alaptörvény értelmében a végrehajtó hatalom dominánssá vált a többi hatalmi ág viszonyában, különösen az azt ellenőrizni kívánó szervekhez képest.⁵¹ Az új alkotmányos és sarkalatos törvények meghatározásán keresztül képes volt befolyásolni az összes hatalmi ág működését, saját jelöltjeikkel megtöltve azokat. Módosulása után az Alaptörvény már nem volt képes a politikai hatalom tényleges korlátozására, sőt, maga is a kormánypártot folyamatosan legitimáló eszközévé vált, amelyet a hatalom a napi politikai érdekei szerint módosítgat, és amely felhasználásával folyamatosan leépítette a fékek és ellensúlyok rendszerét.⁵²

Egy kétkamarás parlament esetében erről nem lehetne szó, amennyiben mindkét háznak a beleegyezése szükséges az alkotmány módosításához. Példa erre Lengyelország, ahol az új alkotmányt a szejm (alsóház) és a szenátus (felsőház) közösen fogadhatnak el csak.⁵³

4.2 Második indok: A jogalkotás tényleges gátja

Az Alkotmánybíróság összetételének módosításán kívül a kormány figyelmet fordított annak gyengítésére, szerepkörének megváltoztatására. Hatáskörét az alkotmányozó többség csökkentette, a kormányzás szempontjából alapvető központi pénzügyi törvények tartalmát kivonta az Alkotmánybíróság vizsgálata alól.⁵⁴ Az intézmény döntéseit a kormánytöbbség rengetegszer felülbírálta,⁵⁵ az intézmény által megsemmisített törvényeket beemelte az Alaptörvény szövegébe,⁵⁶ valamint amennyiben a sarkalatos többség álláspontjától eltérő jogi döntést állapított meg a szervezet, azt jogalkotási szankciók követ-

⁵⁰ SZENTE 2016, 239.

⁵¹ SZENTE 2016, 227.

⁵² SZENTE 2016, 238.

⁵³ TÉGLÁSI 2011, 113.

⁵⁴ GÁRDOS-OROSZ 2016, 444.

⁵⁵ GÁRDOS-OROSZ 2016, 446.

⁵⁶ TÖLGYESSY 2016, 36.

ték.⁵⁷ Ezen jogértelmezési folyamatot tovább nehezíti az is, hogy az Alaptörvény értelmezési alapelveket fogalmaz meg saját magára nézve, ez pedig jelentősen korlátozza az Alkotmánybíróságot mércék, tesztek, táppontok kialakításában.⁵⁸ Végül pedig az új alkotmány értelmében az Alkotmánybíróság a végrehajtó hatalom és a törvényhozó hatalom ellenőrzésétől a bíróságok és az Alkotmánybíróság közötti jogértelmezés tárgykörére módosult,⁵⁹ amely következtében a jogalkotás kontrollja helyett az alkotmányossági jogalkalmazás ellenőrzését látja el.⁶⁰

Blaszfémikusnak hangozhat, de egy esetleges pártpolitikán kívüli, a hatalom által nem, vagy kevésbé befolyásolható második kamara a kiüresedett Alkotmánybíróság jogkörével felruházva könnyedén helyettesíthetné azt. Ezt alátámasztja Gárdos-Orosz Fruzsina megfogalmazása is, mely szerint „Az Alkotmánybíróság, a magyar alkotmánybíráskodás léte ugyanis csak akkor igazolható, ha a testület szakmai felkészültségen és szakmai autonómián alapuló, jogi, alkotmányossági felülvizsgálatot végez. (Eltérő esetben más jellegű intézményről, például felsőházzal vagy valamilyen kormányzati vagy parlamenti tanácsadó testületről kellene beszélnünk.)”⁶¹

4.3 Harmadik indok: tényleges ellenzéki és minőségibb törvényhozás

Az egypárt által leuralt törvényhozás sem képes a végrehajtó hatalom gátját alkotni egy egykamarás rendszerben. Az ellenzéki jogkörök, mint például a vizsgálóbizottságok felállítása vagy az interpelláció intézménye kiüresedtek,⁶² sőt a kormány szolgálatába álltak.⁶³ Habár a parlament már a rendszerváltás óta törvénygyárként működött,⁶⁴ egy kétharmadot birtokló kormánypárt bármiféle, pártok közötti egyeztetések nélkül át tudja tolni törvényjavaslatait a parlamenten. A jelenleg is törvénygyárként működő parla-

⁵⁷ GÁRDOS-OROSZ 2016, 475–476.

⁵⁸ GÁRDOS-OROSZ 2016, 471.

⁵⁹ GÁRDOS-OROSZ 2016, 449.

⁶⁰ GÁRDOS-OROSZ 2016, 451.

⁶¹ GÁRDOS-OROSZ 2016, 477.

⁶² SZALAI 2013, 82.

⁶³ SZENTE 2016, 227.

⁶⁴ SMUK 2016, 628.

ment előszeretettel és nagy ütemben alkalmazza az egyéni képviselői indítványok útján történő előterjeseket, valamint az ún. salátatörvények általi jogalkotást, amely pedig felveti azt a félelmet, hogy annak a tartalmát maguk a törvényhozók sem ismerik.⁶⁵ Az így, nagy számban gyártott törvények tartóssága azonban kimutathatóan alacsony.⁶⁶

A jogalkotó ilyen mértékű és minőségű törvények hozásának kiváló gátja lenne⁶⁷ egy felsőház,⁶⁸ amely köztudottan lassítja a törvényhozás folyamatát.⁶⁹ Ez nem csak a törvényjavaslat második kamarában történő véleményezése során jelenthet lassítást, hanem magát a képviselőházat is a jobban megfogalmazott, csiszolt törvények megteremtésére sarkallhatja.

Az Alaptörvény és az Alkotmánybíróság módosításával továbbá megnyílt a kapu az egyéb állami hatalmi ágak beszántására is. 2015 végére már a kormánypárt saját maga szolgálatába állította a hatalmi ágak valamennyi vezetőit, beleértve a köztársasági elnököt, a legfőbb ügyészt, az Országos Bírósági Hivatal elnökét, az alapvető jogok biztosát, az Állami Számvevőszék elnökét, a Magyar Nemzeti Bank elnökét és Monetáris Tanácsának többségét, az Alkotmánybíróság és a Nemzeti Választási Bizottság többségét, a Költségvetési Tanácsot és a közigazgatás autonóm jogállású szerveinek elitjét, például a Gazdasági Versenyhivatal, a Központi Statisztikai Hivatal, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, a Közbeszerzések tanácsának vezető pozícióit. Így elmondható, hogy az Alaptörvényben foglalt és kiemelt fontossággal bíró hatalmi ágak szétválasztása nem valósul(t) meg, a végrehajtó hatalommal szemben nem jelentenek tényleges ellensúlyt – ugyanakkor amennyiben egyesetleges kormányváltás következne be, úgy ugyanezen intézmények valószínűsíthetően akadályoznák annak működését.⁷⁰

Elmondható tehát, hogy sem az 1994-es, sem a 2010-es alkotmánymódosításnál a második kamara ellen érvelők által a kormány félkjének tulajdonított kétharmados alkotmánymódosítás joga, sem az 1990-es alkotmányon alapuló intézményrendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

⁶⁵ GYULAI 2015, 143.

⁶⁶ SMUK 2016, 631.

⁶⁷ SZALAI 2013, 83.

⁶⁸ SMUK 2016, 634.

⁶⁹ NAGY-PAPP-SEPSI 2003, 112.

⁷⁰ SZENTE 2016, 229.

Ugyanakkor egy választási machinációktól mentes, pártpolitikán kívüli felsőház lényegi ellensúlyát képezhetné a pártcentrikus alsóháznak, valamint a törvényhozás minőségét is javítaná.

5. Összefoglalás

Hazánk parlamentáris berendezkedése hosszú ideig bikamerális rendszerben működött, melynek sokáig az egésze, majd a polgári átalakulás következtében csak a Főrendiház képviselte a rendiséget. Ezen rendiség képviselte az első világháborút követően megszűnt, a bethleni konszolidáció alatt pedig egy vegyes, több alkotmányos elvet képviselő Felsőház vette át a helyét, amely azonban a német megszállás és a nyilas hatalomátvétel következtében először kiüresedett, majd pedig lassan meg is szűnt.

Habár jogkörük és kialakításuk a 19. és a 20. század során változott, a második kamarák folyamatosan el tudták látni egy olyan intézmény feladatait, amely a kormánypárt működését folyamatosan ellenőrzi a törvényalkotás folyamatának részeseként. Annak munkáját, ha kell kritikával illeti, valamint egy pártpolitikán kívüli és a választási machinációktól mentes intézményként a szélsőséges politikai erőknél is képes gátat szabni. Mindazonáltal ezen felsőházak nem voltak mentesek a kormánypártok befolyásai alól, sőt, sokszor ők jelentették a kormány működéséhez szükséges egyik támaszt is.

A magyar történelem során, mint láthattuk, többször is megjelent a második kamara valamilyen formában történő visszahozása, azonban az a mai napig várat magára. A 2010-es alkotmányozáskor sejthették, mára már azonban tudjuk, hogy egy esetleges felsőház csak bonyolította volna a mára már sikeresen kiépült Fidesz-KDNP rendszerének létrejöttét, amelynek stabilitásához – Tisza Kálmánnal és Bethlen Istvánnal szemben – nem kellett egy második kamara intézménye.

Bibliográfia

ÁDÁM-CHRONOWSKI-DRINÓCZI-ZELLER 2011

ÁDÁM Antal-CHRONOWSKI Nóra-DRINÓCZI Tímea-ZELLER Judit: Az alkotmányozó hatalomról és az Országgyűlés szerkezetéről. In: *Szükség van-e kétkamarás parlamentre az új Alkotmányban?* Szerk. TÉGLÁSI András. Budapest, Az Országgyűlési Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi bizottsága, 2011, 27–40.

BOROS-SZABÓ 2014

BOROS Zsuzsanna-SZABÓ Dániel: *A parlamentarizmus Magyarországon, 1867-1944*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. Online: <https://adoc.pub/parlamentarizmus-magyarorszagon-.html> (Letöltés: 2023.02.06.)

DÖRNYEI 2009

DÖRNYEI József: A kétkamarás parlament és az önkormányzati rendszer fejlesztése. *Magyar Szemle* 108/9-10, 2009, 49-55.

GÁRDOS-OROSZ 2016

GÁRDOS-OROSZ Fruzsina: Alkotmánybíróság (2010-2015). In: *A magyar jogrendszer állapota*. Szerk. JAKAB András-GAJDUSCHEK György. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016, 442-479.

GYULAI 2015

GYULAI Attila: Az Országgyűlés. In: *A magyar politikai rendszer - negyedszázad után*. Szerk. KÖRÖSÉNYI András. Budapest, Osiris-MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015, 135-158.

HOLLÓSI 2016

HOLLÓSI Gábor: Kilenc évtizede állították vissza Magyarországon a felsőházat. *Magyar Hírlap*, 2016. június 13. Online: https://www.magyarhirlap.hu/tudomany/Kilenc_evtizede_allitottak_vissza_Magyarorszagon_a_felsohazat (Letöltés: 2023.02.06)

HOMOKI-NAGY 2011

HOMOKI-NAGY Mária: A Magyar Országgyűlés fejlődéstörténete az egy és két kamarára vonatkozóan. In: *Szükség van-e kétkamarás parlamentre az új Alkotmányban?* Szerk. TÉGLÁSI András. Budapest, Az Országgyűlési Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi bizottsága, 2011, 62-68.

JAKAB 2011

JAKAB András: Miért nincs szükségünk második kamarára? *Politikatudományi Szemle* 20/1, 2011, 7-30.

KUKORELLI 2011

KUKORELLI István: A második kamara mint nemzeti intézmény. In: *Szükség van-e kétkamarás parlamentre az új Alkotmányban?* Szerk. TÉGLÁSI András. Budapest, Az Országgyűlési Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi bizottsága, 2011, 69-73.

NAGY-PAPP-SEPSI 2003

NAGY Csongor-PAPP Imre-SEPSI Tibor: *Parlamentek Európában*. Budapest, Parlamenti Módszertani Iroda, 2003.

PÜSKI 2000

PÜSKI Levente: *A magyar felsőház története, 1927–1945*. Budapest, Napvilág, 2000.

PÜSKI 2006

PÜSKI Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, Pannonica, 2006.

SALAMON 2008

SALAMON László: A kétkamarás parlamentről. *Magyar Szemle* 17/9–10, 2008, 31–37.

SALAMON 2011

SALAMON László: Az egykamarás és kétkamarás parlament kérdése az Alkotmány-előkészítő eseti bizottság munkájának fényében. In: *Szükség van-e kétkamarás parlamentre az új Alkotmányban?* Szerk. TÉGLÁSI András. Budapest, Az Országgyűlési Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi bizottsága, 2011, 74–78.

SMUK 2016

SMUK Péter: Az Országgyűlés. In: *A magyar jogrendszer állapota*. Szerk. JAKAB András–GAJDUSCHEK György. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016, 617–639.

SOMOGYVÁRI 1996

SOMOGYVÁRI István: Alkotmányozás Magyarországon, 1994–1996. *Társadalmi Szemle* 50/10, 1996, 30–51.

SZALAI 2013

SZALAI András: Ami az alaptörvényből kimaradt: A második kamara, mint a parlamentáris kormányzat ellensúlya. *Pro publico bono. Magyar Közigazgatás* 1/1, 2013, 71–90.

SZENTE 2010

SZENTE Zoltán: *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és dualizmus kori magyar közjogban*. Budapest, 2010. (MTA doktori értekezés.) Online: http://real-d.mtak.hu/403/4/dc_42_10_doktori_mu.pdf (Letöltés: 2023.02.06)

SZENTE 2011

SZENTE Zoltán: Egy- vagy kétkamarás Országgyűlést? A második kamara bevezetésének lehetőségeiről. In: *Szükség van-e kétkamarás parlamentre az új Alkotmányban?* Szerk. TÉGLÁSI András. Budapest, Az Országgyűlési Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi bizottsága, 2011, 79–94.

SZENTE 2016

SZENTE Zoltán: Az Alaptörvény (2012–2015). In: *A magyar jogrendszer állapota*. Szerk. JAKAB András–GAJDUSCHEK György. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016, 213–242.

TÉGLÁSI 2011

TÉGLÁSI András: Európai parlamentek a XXI. századi alkotmányokban. In: *Szükség van-e kétkamarás parlamentre az új Alkotmányban?* Szerk. TÉGLÁSI András. Budapest, Az Országgyűlési Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi bizottsága, 2011, 11–117.

TÖLGYESSY 2016

TÖLGYESSY Péter: Politika mindenekelőtt. In: *A magyar jogrendszer állapota.* Szerk. JAKAB András–GAJDUSCHEK György. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016, 17–42.

A public intellectual mibenlétéről

Fazekas Csaba

Ez a közlemény – valóban minden túlzás és udvariaskodás nélkül mondható – nem jöhetett volna létre Csizmadia Ervin segítségével. Ezúton is köszönöm a témával kapcsolatos személyes beszélgetéseinket, valamint mindazon releváns szakirodalmat, amelyekre kollégám hívta fel a figyelmemet.

* * *

A nemzetközi politikatudományi szakirodalomban nagyon sokan foglalkoztak a „public intellectual” („public actor”, „public figure” stb.) jelenségével, vagyis azokkal az értelmiségi közszereplőkkel, akik nem vagy nem csak politikusok, hanem úgy válnak közéleti személyiséggé, hogy saját koruk közvéleményének formálói és/vagy értelmezői is egyben. A jelenséget nagyon sokan és nagyon alaposan elemezték, jelen közleményben csak utalni tudok néhányukra, a teljesség igénye nélkül igyekszem összefoglalni a „public intellectual” értelmezési kereteit.¹ Egyfajta mottóként hivatkozhatok továbbá

¹ Jelen munkához leginkább az alábbi monográfiákat használtam: POSNER 2003; SOWELL 2012; DREZNER 2017. A vonatkozó elméleti megközelítéseket, „public intellectual”-definíciókat csokorba gyűjtötte és ismertette: PIRES 2009; DESCH 2016; TODOROVA 2019. Külön kiemelhető Michael C. Desch írása, aki a definíciós kísérletek mellett historiográfiai áttekintéssel is szolgált, valamint a „public intellectual” jelenség legfontosabb csomópontjait, specifikus kérdéseit is rendszerezni próbálta, például azt, hogy a politikaformálók és a közvélemény mennyiben fogadta/fogadja meg az értelmiségi szférából érkező véleményeket, milyenek utóbbiak hatásai, hogyan kapcsolódnak a közpolitika gyakorlati küzdelmeibe, mennyiben támaszkodnak a felsőoktatási intézményekre, melyek tevékenységük erkölcsi vonatkozásai stb. Ami a vonatkozó szakirodalom áttekintését illeti, Tamás Pál vonatkozó tanulmányának megállapítását érzem irányadónak: „A közértelmiségi szerepek vizsgálatánál tudatosan nem keveredünk

Helen Small szellemes megjegyzésére, miszerint a public intellectual-ekkel kapcsolatos elméleti elemzések felfoghatók az öntudat sajátos védekező mechanizmusaként is, hiszen az értelmiségi jelenségét elemző személy maga is értelmiségi, akinek addig sem kell a közügyekkel, a társadalom problémáinak megoldásával foglalkoznia (vagyis public intellectual-ként viselkednie), amíg a public intellectual-eket elemzi.²

Nemcsak az angol nyelv elterjedtségével függ össze, hogy a „public intellectual”-nek nincs igazán jó és kifejező magyar megfelelője, hanem azzal is, hogy a sajátos értelmiségi szerepkört sokáig az Egyesült Államok politikai kultúrájában értelmezték.³ Nemcsak magyarul, de más nagy világnyelveken is körültekintő magyarázatokra volt szükség a public intellectual értelmezéséhez,⁴ ugyanakkor az Egyesült Államokon kívüli országokban, eltérő korok eltérő politikai rendszereiben is van létjogosultsága az ilyen irányú elemzéseknek,⁵ már csak azért is, mert a globalizáció az értelmiség és politika kapcsolatának alakulására is kiterjedt.⁶

Magyarul talán a „közzsereplő értelmiségi” adná vissza a „public intellectual” lényegét, de ez meglehetősen nehézkes, továbbá a „közzsereplő” / „közzsereplés” jelentését az utóbbi évek politikai diskurzusaiban a jogi megközelítés foglalta el, vagyis az, hogy milyen, jogszabályok által körülírt jogok illetik meg mindazokat, akik a nyilvánosság előtt megjelennek. A jogi megközelítésben is érdemes azonban arra felfigyelni, hogy definíciója szerint a közzsereplő – akár tudatosan, akár akaratlanul, például származása folytán került pozíciójába – befolyással van (lehet) a politikai döntéshozatalra, a társadalom egészére és tagjainak személyiségére.⁷ A „public intellectual”

bele a kutatásoknak, adatoknak, programoknak és spekulációknak [...] a bozótjába, [...] az érintőlegesen idesorolható irodalom együttesen akkora, hogy még legfelületesebben sem lehet itt akár csak nagy vonalakban is bemutatni.”

TAMÁS 2018, 176.

² SMALL 2002, 1–2.

³ SMALL 2002, 9.

⁴ SAID 2002, 20–21.

⁵ POSNER 2003, 12; DESCH 2016, 1, 11–12, 22–23. (Az utóbbi tanulmányt magába foglaló kötet írásai pont erre irányuló kísérletet valósítottak meg.)

⁶ ABDI 2016, 115–116.

⁷ BARZÓ 2020, 12–15.

utóbbi években elterjedt, egyre gyakrabban használt magyar nyelvű visszaadási kísérlete a „közértelmiségi”,⁸ amely azonban mégsem teljes egészében feleltethető meg annak.⁹ A definíciós dilemma áthidalható úgy is, hogy megpróbáljuk erősíteni a magyarban nem túl elterjedt „intellektuel” („entellektüel”) kifejezés használatát, mint azt a kérdés elemzője a public intellectual lényegét megragadó körülírásában teszi: „Intellektuelként definiáljuk az értelmiségnek azt a csoportját, amely a széles nyilvánosságban (a médiában) a közügyekről való véleményformálás képességével és befolyásával rendelkezik. Az intellektuelek csoportjába azonban jelen esetben nem értjük bele a »hivatásos« véleményformálókat, azaz a közéletnek azokat a szereplőit, akik a közügyek kommentálását foglalkozásszerűen, politikai kommentátorként, publicistaként űzik. Az intellektuel fontos jellegzetessége, hogy a közéleti részvételt, valamely más hivatás, szakmai tevékenység mellett valósítja meg. Az a tekintély, mely a közügyekhez való hozzászólását legitimálja, szakmai teljesítményéből, elismertségéből származik.”¹⁰ Más alkalommal hozzátette még, hogy ez a „politizáló értelmiség [...] a közvélemény formálásának és a politika feletti kontroll gyakorlásának igényével” lép fel, s „a »politizáló értelmiség« kifejezés ebben az összefüggésben nem feltétlenül pártpolitikai értelmű – bár a gyakorlatban így is megjelenhet –, hanem a köz ügyeivel való foglalkozást, nyilvános okoskodást, valamint a tudománynak egy nem szigorúan szaktudományos felfogását jelenti.”¹¹

Minden public intellectual értelmiségi, de nem minden értelmiségi public intellectual, hanem annak bizonyos – általánosan elfogadott kritériumok alapján – szűkített, jól körülírható csoportja, mintegy foglalkozási kategórián

⁸ Gerő András történész ekként tekintett önmagára (GERŐ 2011/a; GERŐ 2011/b), egyes életművek elemzői is ezt használják (például: TRÁDLER 2019; MOLNÁR 2020, 569), a kérdéssel teoretikusan foglalkozó történész is így fordította „az értelmiségi szerepkör új dimenzióját”: SZABÓ T. 2018.

⁹ Jellemzőnek gondolom azt a megfogalmazást, miszerint a szerző a public intellectual-ra „jobb híján” alkalmazta a „közértelmiségi”-t. PALLÓ 2010, 474. Elterjedt még Magyarországon a „közíró” fogalom is, amellyel az a probléma, hogy az adott közszereplő „író”, és nem a tágabb „értelmiségi” funkcióját sugallja.

¹⁰ KRISTÓF 2011, 84.

¹¹ KRISTÓF 2015, 97.

belüli foglalkozás.¹² Van egy konkrét „szakmája”, tudományos vagy művészi foglalkozása, de emellett „folyamatosan kontemplál, kételkedik, időről időre megkérdőjelezi az őt, illetve a társadalmat körülvevő világot, az intézményeket, azt is, ami már evidensnek tűnik. Egyfajta kritikai attitűddel rendelkezik, különösen a hatalommal és a tekintéllyel szemben.”¹³ További szűkítő kritériumok: írástudóként nemcsak szűk szakmai közege, hanem a széles nagyközönség előtt is megnyilatkozik, bevallott és felvállalt szándéka, hogy saját kora közéletét az általa helyesnek tartott irányba befolyásolja, vagyis ír, beszél, „politizál”, miközben nem visel hatalmi pozíciót, ezáltal politikai felelősséget sem, „reflektál a történésekre, kérdéseket vet fel, vitákat generál, azaz tudást hoz létre, terjeszt és közvetít”.¹⁴

A public intellectual-ként való nyilvános szerepléshez nem elég a meggyőző és hiteles szakmai ismeretek (a tudás) birtoklása, a tudás alapján kialakított bölcsességgel is rendelkezni kell, azzal a képességgel, hogy a társadalom és a politika működéséről kialakított nézetek átvihetők legyenek a politika világába, vagyis a politikai döntéshozatali folyamat valamely szegmensére.¹⁵ A tudás ebben az értelemben az összetett fogalmak és jelenségek értelmezési képességét jelenti, a bölcsesség azonban mindezt ítélőképességgel, a nyilvánosság megszólításának küldetéstudatával, komplex, de világos megértetésének szándékával párosítja. A public intellectual érzékeny kora társadalmi és politikai problémáira, nem egyszerűen elitként kezelhető, hanem „felkent elitként”, ezen elit tagjainak többé-kevésbé meggyőződése, hogy a problémákra megoldási lehetőséget tudnak kínálni.¹⁶ Posner „kritikus kommentátornak” nevezte a public intellectual-t, aki az „elme dolgai”, vagyis a közéletet meghatározó eszmei hátterek iránt érdeklődik, és az ilyen igény-nyel nem rendelkező, szakmája által biztosított keretei közül ki nem lépő értelmiségit nem public, hanem „private” jelzővel illette,¹⁷ amihez persze hozzátehetjük, hogy a két csoport közötti kapcsolat esetenként nagyon is

¹² SOWELL 2012.

¹³ SZÍTÁS 2020, 12.

¹⁴ SZÍTÁS 2020, 12. A magyar szakirodalomból a fogalmi definícióra lásd még: KRIS-TÓF 2015, 15–39; BOZÓKI 2019, 25–58.

¹⁵ SOWELL 2012, 3–7, 13, 203; DESCH 2016, 9.

¹⁶ SOWELL 2012, 94.

¹⁷ POSNER 2003, 5, 17, 170; DESCH 2016, 3.

szoros.¹⁸ Az elemzők egyébként nem fukarkodtak más esetekben sem a public intellectual-ek jól hangzó jelzőkkel való leírásával, Lightman – Ralph Waldo Emerson nyomán – „a világ szemének” („world’s eye”) nevezte az értelmiségieket, Sowell következetesen „eszmemunkásoknak” („idea workers”) minősíti ezeket a közszereplőket.¹⁹

Maria Todorova szellemesen jegyezte meg, hogy a public intellectual meghatározásakor mindkét elem (a public, vagyis a nyilvánosság) és az intellectual (vagyis az értelmiségi szerepkör) egyaránt és egyszerre fontos.²⁰ Az „akadémikus” szféra (különösen a felsőoktatási intézmények, de a kutatóintézetek,²¹ közgyűjtemények stb.) is rengeteg értelmiségit foglalkoztatnak, akik szakmai közönségük szemében mértékadónak, kutatási eredményeik tudományáguk szempontjából meghatározónak számítanak. A szakmai teljesítményük és a nyilvánosságnak szánt üzeneteik között ingázó public intellectual-ek²² régóta nemcsak a humán értelmiség soraiból kerülnek ki, jöhetnek a filozófusok, szociológusok, történészek²³ jellemző módon hajlamosabbak a fennálló rendszerek társadalompolitikájának formálására, de számos részletes példa áll rendelkezésünkre, amikor ebbe a szerepbe régész,²⁴ antropológus,²⁵ vagy éppen – az utóbbi időszakban jellemzően növekvő számú – közgazdász lépett.²⁶ Külön témakör lehet, amikor a public intellectual-ként való feltűnés kiindulópontja nem tudományos, hanem művészi háttérű, hiszen a közvélemény figyelmének megragadására, akár értékorientálására közismerten alkalmasak az írók, színészek, zenészek, filmrendezők stb. Úgy gondolom, esetük annyiban al- vagy speciális kategóriája a public intellectual-nak, hogy tekintélyük kialakulásában intézményi háttér nem játszott szerepet olyan értelemben, mint például egy tudósnak az egyetemi katedra által

¹⁸ POSNER 2003, 27; ABDI 2016, 127–128.

¹⁹ LIGHTMAN 1999; SOWELL 2012.

²⁰ TODOROVA 2015, 708.

²¹ POSNER 2003, 34.

²² TOMPSON 2022, 50.

²³ Utóbbiakra lásd például: PÓK 2013; különösen: BERGER 2019.

²⁴ MCDAVID 2011.

²⁵ WHITFIELD 2010.

²⁶ HUBBARD 2004; FORGET–GOODWIN 2011.

nyújtott pozíció.²⁷ Egyesek szerint nem is az intézményi háttér a meghatározó, hanem a belső motiváció, vagyis az, hogy az értelmiséginek van-e elég bátorsága ahhoz, hogy megtalálja saját hangját és megszólaljon azon a nyilvánosság előtt.²⁸

Nagyon nem új, viszont folyamatosan újraértelmezett jelenségről van szó, hiszen az amerikai politikában megjelenő értelmiségi szerepkört évtizedekkel ezelőtt kezdték vizsgálat tárgyává tenni.²⁹ Beszélhetünk egyfajta (fontos és jellemző) historiográfiai kísérletezésről is, mert a társadalom véleményét meghatározó értelmiségiek (például az ókorban, középkorban a filozófusok) mindig is voltak, a filozófia a kritikus, elemző gondolkodás legősibb, integratív tudományának tekinthető³⁰ – a public intellectual jelensége mindazonáltal nagyon is a modernizáció terméke. Ugyanis csak akkor tudott fellépni, amikor – a modern felsőoktatási intézmények értelmiségi utánpótlásképző szerepének kiterjedése mellett³¹ – téziseit a nyilvánosság gyors és hatékony eszközeivel tudta megismertetni a széles nagyközönséggel, ezért lételeme a modern sajtó. A nyomtatás és a terjesztés technológiája először a felvilágosodás korában tette ezt lehetővé,³² s alighanem igaza van az elemzőknek abban, hogy a modern értelmiségi szerepvállalás mérföldkövének – legalábbis Európában – a 19–20. század fordulóját, különösen a Dreyfus-ügyet tekinthetjük, amikor értelmiségiek határozott és erőteljes fellépése a politika és a társadalom értékvilágát polarizáló, hosszú távon meghatározó hatást tudott kiváltani, de magát az értelmiséget is új útkeresésre sarkallta: az elefántcsonttoronyból való kilépésre, a munkájuk időről időre történő megszakítására azért, hogy közügyekkel foglalkozzanak.³³ A 20. század elején nyílt meg a public intellectual-ek egyfajta „aranykora”,³⁴ s a közszereplő értelmiségiek ilyenén szerepvállalásának fontossága eltérő politikai rendszerekben is egészen az ezredforduló koráig húzódik, alapvetően az sem változ-

²⁷ Utóbbiakra: STERN 2009.

²⁸ WOLFE 2003, 576.

²⁹ Lásd LIPSET 1959, majd: CHOMSKY 1967.

³⁰ POSNER 2003, 329.

³¹ SAID 2002, 20; POSNER 2003, 6.

³² POSNER 2003, 26; PIRES 2009, 118–119; MAH 2016, 15.

³³ PIRES 2009, 117; BALAYAN 2011, 236; CONNER 2014, 43–44, 50, 137, 175.

³⁴ CONNER 2014, 236.

tatta meg, hogy a nyomtatott sajtó mellett új médiafelületek nyíltak a tájékozódás és ezáltal az értelmiségi véleményformálás számára (rádió, televízió),³⁵ vagy éppen az értelmiségi szerepkör vált sokkal tartalmasabbá az új tudományágak (műszaki és természettudományok, közgazdaságtan) professzionális művelőinek nyilvánosságra gyakorolt hatásával.³⁶

A rádió és a televízió jelentős, de alapvető fordulatot nem eredményező 20. századi hatásával ellentétben az internet elterjedésével hozható összefüggésbe, hogy a 21. században a public intellectual szerepkörök teljes átalakulásának időszakában élünk.³⁷ Az internet ugyanis nem a meglévő értelmiségi szerepkörök magasabb szintre emelkedését (újabb aranykort), hanem éppen e szerepkörök teljes és nem feltétlenül előnyös változását hozta el, a legmodernebb technológia és a társadalomformáló eszmék „házassága” – egyelőre legalábbis – nem váltotta be az ahhoz fűzött hurraóptimista reményeket.³⁸ Épp az internetnek köszönhetően új szerepkör jelent meg a nyilvánosságban: az influencer / thought leader („véleményvezér”), aki – Daniel W. Drezner alapos elemzése szerint – kizorító hatást gyakorol a public intellectual-ekre, utóbbiak csökkenő jelentőségét az elit-ellenesség erősödésével is összefüggésbe hozta.³⁹ Az influencer is lehet értelmiségi – fejtegeti tovább –, de közéleti megnyilvánulásaiban ennek nincs jelentősége, ráadásul influencer bárkiből lehet, ellentétben a public intellectual-lel, nem a problémák összetett voltára világít rá, hanem leegyszerűsítéseket alkalmaz, ezáltal radikalizmusra még inkább hajlamos, az internet által pedig többekhez el is jut a véleménye.⁴⁰ Ezzel párhuzamosan az egyetemek tekintélye sem a régi, továbbá e hanyatlás felerősítette az ideológiai szembenállást, mondván a konzervatívok egyre inkább a (neo)liberális eszmék újratermelődési terepeként tekintenek a tudományos intézményekre, melyek belterjessé váltak, a szakmájukban jeles tudósok pedig görbe szemmel tekintenek az elefántcsonttor-

³⁵ POSNER 2003, 26.

³⁶ ARONOWITZ 1990, 19. Posner kifejezetten hangsúlyozza is, hogy a public intellectual szerep kiszélesítése szükséges minden tudományág művelője irányába. POSNER 2003, 396.

³⁷ BALAYAN 2011, 239.

³⁸ DREZNER 2009, 50.

³⁹ DREZNER 2017, 193.

⁴⁰ DREZNER 2017, 9, 60, 214.

nyukból a nyilvánosság új, rohamosan népszerűsödő fórumaira.⁴¹ A public intellectual-ek befolyásának csökkenésével emelkedett a „médiáértelmiségek” jelentősége, akiknél a nyilvános szereplések dinamikája már a tartalmi mondanivaló rovására ment, nem is beszélve a „celebkultusz” jelenségéről, összességében a mindig is megosztott értelmiség egyre kevésbé szemléltető egységes társadalmi csoportként.⁴² Sokan úgy vélték, a 2000-es években már annyira háttérbe szorultak a korábbi politikai eszmék társadalomra gyakorolt hatásai, hogy nem is beszélhetünk a public intellectual hagyományos szerepéről,⁴³ mások viszont a folyamatot újratermelődésként szemlélve „new public intellectual”-ekről értekeznek,⁴⁴ vagy épp arra figyelmeztetnek, hogy hiába akarják sokan „temetni” az értelmiség közéleti szerepvállalásának fontosságát, mindez újra felértékelődhet, hiszen nem kevés példa volt már a múltban az értelmiség-ellenes korszakok elmúlására, arra, hogy public intellectual-ek új eszméket fogalmazzanak meg, új társadalmi mozgalmakhoz járuljanak hozzá kezdeményező módon.⁴⁵ Magyarországon is számos elemzés született a „közértelmiségi”, „közírói” szerepek válságáról,⁴⁶ Csizmadia Ervin is arról írt egy alkalommal, hogy a kritikai értelmiség Magyarországon „légüres térben mozog”.⁴⁷

Mindazonáltal bizonyos, hogy a public intellectual-ek szerepe létezik, és különösen létezett a 20. században, ezért néhány további jellemzőjük felvilantása távolról sem haszontalan. Az elkötelezett értelmiségi – bár mozgásterre és jelentősége lehet relatív – mindig fontos közszereplő volt, hiszen megszólalásaival akaratlanul tükröt tart a mindenkori politika elé. A célja nem kevesebb, mint hogy megváltoztassa a „világot” az általa pozitívnak vélt irányba,⁴⁸ ezért az erőteljes önkifejezés (enyhe formájú vagy fokozottabb

⁴¹ DREZNER 2017, 43., 64–67.

⁴² PIRES 2009, 122, 127.

⁴³ ENGLISH–KENNY 2001, 260–261; JENNINGS 2002; POSNER 2003, 41; SOWELL 2012, 508–511; ABDI 2016, 123–125.

⁴⁴ TOMPSON 2022, 59–69.

⁴⁵ BAUMGARDNER 2020, 118–119.

⁴⁶ Például TAMÁS 2015.

⁴⁷ CSIZMADIA 2008, 138.

⁴⁸ POSNER 2003, 170; THIJSSEN–WEYNS–TIMMERMAN 2016, 9.

exhibicionizmus) igénye mindenkor jellemző rá,⁴⁹ sőt akad olyan sarkos értelmezés is, miszerint az értelmiségi részéről a gyávaság jele, ha nem foglal állást nyilvánosan a közéletet illető kérdésekben.⁵⁰ A public intellectual rendszerint kritikus véleményt fogalmaz meg, ugyanakkor kizárólag eszmei alapokról, mintegy útmutatásról beszélhetünk megnyilatkozásai kapcsán, ami ráadásul gyakran nem is világos, hanem „egyrészt–másrészt” érvelésen alapul,⁵¹ máskor akár uszítóan egyértelmű. Tekinthetők a tömegek lélektani tükörképeinek, álláspontokat artikulálni képes szócsöveknek is, akik akár százazrek szemében is hitelessé, elfogadhatóvá vagy követhetővé nemesítenek bármilyen ideológiát.⁵² Csak néhány további elem a public intellectual jelenségének értelmezéséhez:

Bonyolult viszony a public intellectual és a politikus (értelmiségi elit – politikai elit) kapcsolata. Előbbi fontos jellemzője az, hogy saját véleménye alapján, az adott politikai rendszertől, pártoktól független, sőt, a politikáról azoktól függetlenül alakítja ki saját véleményét (tegyük hozzá: ettől az még megegyezhet pártokhoz kötődő, hatalmi pozícióval rendelkező közszereplőkével, de a lényeg az önálló indíttatás). Márpedig a függetlenség gyakran ad alapot olyan vélekedésre, hogy az értelmiségi csak absztrakciókban képes gondolkodni, elrugaszkodik a valóságtól (utóbbira a napi politikával foglalkozók reagálhatnak hitelesebben), elvont megfogalmazásai – különösen a konzervatív kötődésű ideológiai mezőben – nemcsak hiteltelennek, hanem akár veszélyesnek is feltűnhetnek.⁵³ De számos példát tudunk arra, hogy public intellectual politikai szerepet vállalt, elméleteiből maga próbált gyakorlatot formálni.⁵⁴ Csizmadia Ervin is amellett érvel, hogy a „profik” és a „mindent tudó” értelmiségiek folyamatosan hatnak egymásra, és „sehol nincs megírva a nagykönyvben, hogy a profi politikusból egyszer nem lehet értelmiségi és fordítva: az értelmiségi nem vállalhat pártvezetői vagy miniszteri szerepet”.⁵⁵ Az értelmiségi mindig jelen van a politikában, és a „policy

⁴⁹ GERŐ 2012.

⁵⁰ LIGHTMAN 1999.

⁵¹ DREZNER 2017, 9–10.

⁵² SMALL 2002, 10.

⁵³ MAH 2016, 17.

⁵⁴ Részletesen például: TALSHIR 2005; vö. GERŐ 2011/b.

⁵⁵ CSIZMADIA 2003, 9–10.

elite” mindig nyitott a public intellectual-ek befogadására vagy éppen eltávolítására.⁵⁶ A téma külön alfejezetét képezheti, hogy az értelmiségiek – kilépve az egyetemi előadótermek, vagy tudományos konferenciák keretei közül – nyilvánosság elé tárt véleményükkel gyakran váltak politikai álláspontok propagandistáivá, szegődtek akár akaratlanul is pártok, kormányzati vagy ellenzéki törekvések nyomatékositásának szolgálatába.⁵⁷ Pók Attila írja meggyőzően: Ha „egy közéleti elkötelezettségű, de politikai pozícióval nem rendelkező értelmiségi (public intellectual) váratlanul sok ember sorsát befolyásolni képes döntéshelyzetbe kerül, korábban pusztán elméleti megfontolásai gyakorlati cselekvése vezérfonalává válhatnak. Ez vezethet a politika megújulásához, de katasztrófát eredményező doktrinerséghez is.”⁵⁸ Sowell arról ír, hogy a public intellectual-ek „indokolatlan befolyása” a társadalomban gyakran vezetett katasztrofális következményekhez.⁵⁹

Sokak szemében a public intellectual csak pozitív kicsengésű elméletekkel állhat a nyilvánosság elé, igazat mond, leleplezi a hazugságot, a „hatalom nélküliek”, hátrányos helyzetűek, elnyomottak hangját szólaltatja meg az igazságtalansággal, zsarnoksággal szemben, tevékenysége így felszabadító, igazságos hatású.⁶⁰ Mások azonban joggal hívják fel a figyelmet arra, hogy ez nem így van, illetve nem egyértelmű. Alapjelentésében persze az értelmiséginek rendelkeznie kell a hatalom létjogosultságát megkérdőjelezni, vagy akár a tekintélyt lerombolni kész attitűddel,⁶¹ illetve az is igaz, hogy saját aktuális jelenében a public intellectual meg van arról győződve, hogy a jó oldalon áll, és jóra ösztönöz – de más kortársak és különösen az utókor ítélőszéke előtt már nem állja meg a helyét, értelmiségi körből akár háborús bűnösök, vagy tetteiket helyeslők is kikerülhettek.⁶² (A 20. század számos

⁵⁶ CSIZMADIA 2008, 136–137.

⁵⁷ PATAI 2009, 135.

⁵⁸ PÓK 2013, 206–207.

⁵⁹ SOWELL 2012.

⁶⁰ Lásd például LIGHTMAN 1999; THIJSEN–WEYNS–TIMMERMAN 2016, 5; VEROVŠEK 2022, 1–2.

⁶¹ KLEISZ 2011, 63; ABDI 2016, 114.

⁶² DRAKULIC 1999, 271; BAUMGARDNER 2020, 109–110. Az „ítélőszék” elé állítás egyébként az utókorban mindenképp minden public intellectual számára bekövetkezik. WOLFE 2003, 368; POSNER 2003, 396.

olyan tömeggyilkos diktátort tud felmutatni, akiknek nemcsak saját országukban, hanem a demokratikus rendszerekben is voltak csodálói, védelmezői, apológétái, nem is kicsi „értelmiségi holdudvaruk” alakult ki, mely ezeket volt képes meggyőzni arról, hogy a modern zsarnokok valójában felszabadítók, és megfelelő perspektívából nézve az elkövetett bűneik valójában nemes, de legalábbis igazolható cselekedetek.⁶³ Az sem állja meg a helyét, hogy a public intellectual ab ovo ellenzéki, hatalomkritikus magatartással volna jellemezhető, ide sorolhatók ugyanis egy adott politikai rendszerben a kormányzat tevékenységét támogató (attól ugyanakkor egzisztenciálisan független) értelmiségi közszereplők is.⁶⁴ Utóbbiak számára nem feltétlenül a hatalomtól érkező anyagi, vagy pozicionális jutalmak rendelkezhetnek motiváló erővel, hanem akár a nyilvánosság előtti nagyobb mozgáster kihívása, az eszmék hatalom részéről történt felkarolása által sugallott visszaigazolás is, az annak nyomán kialakuló „szédülés” pedig az értelmiségit akár a társadalomra vagy más országokra veszélyes figurává is alakíthatja.⁶⁵

A legtöbb elemző egyetért abban, hogy a public intellectual mindenkor szoros kapcsolatban áll azzal a politikai rendszerrel, amelyben él, mintegy annak „termékeként” és tükröként jelenik meg a nyilvánosság előtt. Ha hatásait elemezni akarjuk bármely térben és időben, az állam (politikai rendszer) és a társadalom viszonyának koordináta-rendszerében kell értelmeznünk.⁶⁶

A public intellectual-ek bizonyos témakörök kapcsán különösen nagy hatást tudnak elérni, ilyenek például a közösségi tudatformálásra irányuló eszmefuttatásaik, például a nemzeti eszme, a nemzeti értékek és önképek kialakítása (amely szintén átcsaphat kirekesztő nacionalizmusba).⁶⁷ A nemzeti-nemzetiségi hovatartozás mellett a public intellectual-ek sajátos csoportját alkotják a vallásos/egyházi elkötelezettségűek, ezáltal speciális társadalmi küldetést is maguknak tulajdonítók. Például a nem is olyan ritka katolikus public intellectual-eknek az üzeneteiket mindenkor az egyházuk társadalmi

⁶³ Mark Lilla és Thomas Sowell munkái alapján: EHRET 2011, 113.

⁶⁴ POSNER 2003, 30–31.

⁶⁵ HENDRIX 2012, 55.

⁶⁶ PIRES 2009, 121; ABDI 2016, 119; DESCH 2016, 21–22.

⁶⁷ PUSEY 2010; KLEISZ 2011, 62. A nacionalizmus térnyerése különösen alkalmasnak bizonyult a romboló hatású értelmiségiek színre lépésére és politikára gyakorolt hatásuk felerősödésére. DRAKULIC 1999, 273.

tanítására kell építeni (vagy vállalni azzal szemben a kritikus szembefordulást), mintegy egyszerre kívülről és belülről szemlélni az egyházat, tudomásul venni, hogy az egyház része a mindenkori „világi” politikának, vagy éppen az egyetemes világmagyarázatot konkrét társadalmi és politikai szituációra értelmezni.⁶⁸

A public intellectual szerepvállalása mindig önkéntes, őt a nyilvános fellépésre, eszméinek megfogalmazására kizárólag belső indíttatás sarkallja, esetében az intézményes kötelezettségből fakadó, vagy épp megfogalmazott politikai elvárásnak való megfelelés kizárt. (Erre csábítja őt a tudat, hogy a politikát irányító erőket, illetve a társadalom egészét befolyásolni képes.⁶⁹) Sajátos kapcsot is képez múlt és jelen között: amikor megoldást javasol egy társadalmi vagy politikai kérdésre, felidéz korábbi, meghaladott vagy újraélesztetni kívánt eszméket, közvetíti azokat a jelenbe, ezáltal új eszméket hoz létre.⁷⁰

Nagyon fontos Thomas Sowellnek az a megállapítása, miszerint a public intellectual számára az eszmék kialakítása (vagy erre irányuló ötletek megfogalmazása) egyszerre ok és cél, nem feladata az elméleteinek gyakorlatba való átültetését kipróbálni, és alapvetően nem tehető felelőssé azért, hogy eszméi mennyire bizonyultak mások kezében hatásosnak. A gyakorlati megvalósítás kísérlete a mindenkori (vagy épp az adott személyt időben később követő) politikai elit dolga. A public intellectual megítélését elsősorban a belső motiváció feltárásával és nem az eredményesség oldaláról érdemes kezdeményezni.⁷¹ Az ellenőrizhetőség és az elszámoltathatóság lehetőségei a közszereplő értelmiségiek esetében nagyon is korlátozottak, általában nincs is ilyesmire alkalmas értelmezési keret. A public intellectual-ek előrejelzései gyakran bizonyultak tévesnek, ettől azonban még az eszme – nyilvános elhangzása idején – lehetett nagyon is koherens, önmagában logikusan építkező és mások viselkedését hatásosan befolyásoló gondolatsor.⁷²

A public intellectual által megfogalmazott eszmék hatása általában nagyon is jelentős, amelyet két alapvető irányban fejthetnek ki: a politikai dön-

⁶⁸ EHRET 2011, 110, 114–115, 120.

⁶⁹ SOWELL 2012.

⁷⁰ LIGHTMAN 1999.

⁷¹ WOLFE 2003, 364; SOWELL 2012.

⁷² SOWELL 2012.

téshozókra és/vagy a társadalomra.⁷³ Vitára okot adó, ugyanakkor általános-ságban aligha eldönthető kérdés, hogy a tömegek által átélt, megtapasztalt valóság befolyásolja jelentősebb mértékben a társadalom értékválasztását, vagy egy népszerűvé vált (akár valóságallappal nem is rendelkező) elmélet⁷⁴ – a múlt mindkettőre tud példát szolgáltatni.

A public intellectual-t jellemzi még mindenkor az a meggyőződés, hogy speciális (szakmai) tudásuk alapján feljogosítva érzik magukat mások életét befolyásoló programok megfogalmazására, a „hozzáértés vélelme” hitelessé teszi őket a társadalom szemében,⁷⁵ továbbá ehhez a „verbális virtuozitás” széles körű tárházát alkalmazzák. Utóbbi alatt érthetjük, hogy gyakran élnek frappáns megfogalmazásokkal, homályos eufémizmusokkal, szellemes párhuzamokkal, az ellenkező nézetek leegyszerűsítő elutasításával és megbélyegzésével, valamiféle „változás” absztrakt követelésével.⁷⁶

* * *

A public intellectual elemzése, sőt, vázlatos bemutatása sem tekinthető e ponton lezárttnak. Kiegészítését és minél pontosabb megrajzolását elsősorban azért tartom fontosnak, mert a 19–21. századi magyar történelem számos közszereplőjére alkalmazhatónak gondolom a fenti modelleket, meggyőződésem szerint bizonyos korszakokban közelebb visz bennünket az egykori értelmiségiek, hatalmi elitek és társadalmi reakciók mélyebb megértéséhez.

Bibliográfia

ABDI 2016

Ali A. ABDI: The Location of the Public Intellectual: Historical and Contemporary Analyses. In: *Assembling and Governing the Higher Education Institution. Democracy, Social Justice and Leadership in Global Higher Education*. Ed. Lynette SCHULTZ–Melody VICZKO. London, Palgrave MacMillan, 2016. 113–130. DOI:10.1057/978-1-137-52261-0_7

⁷³ POSNER 2003, 52, 135; SOWELL 2012, 15; DESCH 2016, 7–8.

⁷⁴ POSNER 2003, 335; SOWELL 2012, 17–20, 521; DESCH 2016, 7.

⁷⁵ SOWELL 2012; DESCH 2016, 11.

⁷⁶ SOWELL 2012.

ARONOWITZ 1990

Stanley ARONOWITZ: On Intellectuals. In: *Intellectuals: Aesthetics, Politics, Academics*. Ed. Bruce ROBBINS. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1990. (Cultural Politics 2.) 3–56.

BALAYAN 2011

Alexander BALAYAN: Intellectual Elite: Identification Problem and Influence on Socio-political Processes in Europe by the Example of France and Poland. *International Journal of Business and Social Science* 19/2, 2011, 236–240.

BARZÓ 2020

Tímea BARZÓ: Politically Exposed Persons and the Right to Privacy. In: *Modern Researches: Progress of the legislation of Ukraine and experience of the European Union*. Part 1-2. Ed. Tímea BARZÓ–Csilla CSÁK–Dmitro BIELOV–Yaroslav LAZUR–Sibilla BULETSA. Miskolc–Riga, ME ÁJK–Izdovnicība “Baltija Publishing”, 2020. 12–23.

BAUMGARDNER 2020

Paul BAUMGARDNER: Intellectuals in Politics. *New Political Science* 42/1, 2020, 109–119. DOI: 10.1080/07393148.2020.1719466

BERGER 2019

Stefan BERGER: Történetírás és közéleti szerepvállalás – egy szimbiotikus kapcsolat. Ford. TÖRŐ László Dávid. *Aetas* 34/2, 2019, 142–162.

BOZÓKI 2019

BOZÓKI András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 2019.

CHOMSKY 1967

Noam CHOMSKY: The Responsibility of Intellectuals. *The New York Times. Review of Books*, A Special Supplement. 23 February 1967.

CONNER 2014

Tom CONNER: *The Dreyfus Affair and the Rise of the French Public Intellectual*. Jefferson, McFarland, 2014.

CSIZMADIA 2003

CSIZMADIA Ervin: *A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok*. Budapest, Századvég, 2003.

CSIZMADIA 2008

CSIZMADIA Ervin: Két értelmiség Magyarországon. Az intellectual és a policy elit. *Politikatudományi Szemle* 17/3, 2008, 135–138.

DESCH 2016

Michael C. DESCH: Public Intellectuals: An Introduction. In: *Public Intellectuals in the Global Arena: Professors or Pundits?* Ed. Michael C. DESCH. Notre Dame IN, University of Notre Dame Press, 2016, 1–36. DOI: 10.2307/j.ctvpj77nd.4

DRAKULIC 1999

Slavenka DRAKULIC: Intellectuals as Bad Guys. *East European Politics & Societies* 13/2, 1999, 271–277. DOI: 10.1177/0888325499013002006

DREZNER 2009

Daniel W. DREZNER: Public Intellectuals 2.1. *Society* 46, 2009, 49–54. DOI: 10.1007/s12115-008-9158-5

DREZNER 2017

Daniel W. DREZNER: *The Ideas Industry*. New York, Oxford University Press, 2017.

EHRET 2011

Jean EHRET: The Catholic Intellectual Tradition and its Dynamics. In: *The Challenge of the Catholic Intellectual Tradition: Making a Difference in Contemporary Academic Settings*. Ed. Jean EHRET–Erwin MÖDE. Wien–Berlin, LIT Verlag, 2011. 109–134.

ENGLISH–KENNY 2001

Richard ENGLISH – Michael KENNY: Public Intellectuals and the Question of British Decline. *British Journal of Politics and International Relations* 3/3, 2001, 259–283.

FORGET–GOODWIN 2011

Evelyn L. FORGET – Craufurd D. GOODWIN: Intellectual Communities in the History of Economics. *History of Political Economy* 43/1, 2011, 1–23. DOI: 10.1215/00182702-2010-042

GERŐ 2011/a

GERŐ András: Nem bírom ki, hogy bele ne szóljak a dolgokba. Riporter. SZILÁGYI Aladár. *Erdélyi Riport* 10/16, 2011, 10–14.

GERŐ 2011/b

Rádióinterjú Gerő Andrással, 2011. május 11. Online:
<https://www.geroandras.hu/hu/interju-2011-majus-11/> (Letöltés: 2023.01.14.)

GERŐ 2012

Rádióinterjú Gerő Andrással, 2012. február 2. Online:
<https://www.geroandras.hu/hu/interju-2012-februar-2/> (Letöltés: 2023.01.14.)

HENDRIX 2012

Burke A. HENDRIX: Political Theorists as Dangerous Social Actors. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 15/1, 2012, 41–61. DOI: 10.1080/09692290.2010.517980

HUBBARD 2004

R. Glenn HUBBARD: The Economist as Public Intellectual. *The Journal of Economic Education* 35/4, 2004, 391–394. DOI: 10.3200/JECE.35.4.391-394

JENNINGS 2002

Jeremy JENNINGS: Deaths of the Intellectual. A Comparative Autopsy. In: *The Public Intellectual*. Ed. Helen SMALL. Oxford – Malden, Blackwell Publishing, 2002. 110–130.

KLEISZ 2011

KLEISZ Teréz: Minőségi mércék, eligazodási pontok keresése a kulturális modernitás-diskurzusokban. *Kultúra és Közösség* 4/2, 2011, 57–66.

KRISTÓF 2011

KRISTÓF Luca: Politikai nézetek és reputáció az értelmiségi elitben. *Politikatudományi Szemle* 20/2, 2011, 83–105.

KRISTÓF 2015/a

KRISTÓF Luca: Közéleti értelmiség és hírnév. *Századvég* 20/2 (36), 2015, 97–127.

KRISTÓF 2015/b

KRISTÓF Luca: *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. Budapest, L'Harmattan, 2015.

LIGHTMAN 1999

Alan LIGHTMAN: The Role of Public Intellectual. *MIT Communications Forum*, 1999. Online: <https://web.mit.edu/comm-forum/legacy/papers/lightman.html> (Letöltés: 2023.01.14.)

LIPSET 1959

Seymour Martin LIPSET: American Intellectuals: Their Politics and Status. *Daedalus* 88/3, 1959, 460–486.

MAH 2016

Harold MAH: The Intellectual in Public Sphere: Projections, Contradictions and Dilemmas since the Enlightenment. In: *New Public Spheres: Recontextualizing the Intellectual*. Ed. Peter THIJSEN–Walter WEYNS–Christiane TIMMERMAN–Sara MELS. London, Routledge, 2016, 13–26. DOI: 10.4324/9781315598062-2

MCDAVID 2011

Carol MCDAVID: From “Public Archaeologist” to “Public Intellectual”: Seeking Engagement Opportunities Outside Traditional Archaeological Arenas. *Historical Archaeology* 45/1, 2011, 24–32.

PALLÓ 2010

PALLÓ Gábor: Tudományos nacionalizmus. A természet történeti megközelítése a 19. század Magyarországon. *Magyar Tudomány* 171/4, 2010, 472–480.

PATAI 2009

Daphne PATAI: Public Intellectuals as Propagandists. *Society* 46, 2009, 129–136. DOI: 10.1007/s12115-008-9179-0

PIRES 2009

Maria Laura Bettencourt PIRES: Public Intellectuals: Past, Present and Future. *Comunicação & Cultura* 7, 2009, 115–130. DOI: 10.34632/comunicacaoecultura.2009.478

POSNER 2003

Richard A. POSNER: *Public Intellectuals: A Study of Decline*. Cambridge – London, Harvard University Press, 2003.

PÓK 2013

PÓK Attila: Eszmetörténeti kutatások a nemzetközi és a hazai történettudományban. *Századok* 147/1, 2013, 205–214.

PUSEY 2010

Michael PUSEY: The Struggles of Public Intellectuals in Australia: What Do They Tell Us About Contemporary Australia and the Australian ‘Political Public Sphere’? *Thesis Eleven* 101, 2010, 81–88. DOI: 10.1177/0725513609360615

SAID 2002

Edward W. SAID: The Public Role of Writers and Intellectuals. In: *The Public Intellectual*. Ed. Helen SMALL. Oxford – Malden, Blackwell Publishing, 2002. 19–39.

SMALL 2002

Helen SMALL: Introduction. In: *The Public Intellectual*. Ed. Helen SMALL. Oxford–Malden, Blackwell Publishing, 2002. 1–18.

SOWELL 2012

Thomas SOWELL: *Intellectuals and Society*. New York, Basic Books, 2012. Online: books.google.com (Letöltés: 2022.12.10.)

STERN 2009

Charlotta STERN: European Professors as Public Intellectuals. *Society* 46, 2009, 110–118. DOI: 10.1007/s12115-008-9177-2

SZABÓ T. 2018

Szabó T. Csaba: A történész mint közértelmiségi. *Civil Hetes*, 2018. július 9. Online: <https://civilhetes.net/t-szabo-csaba-a-tortenesz-mint-kozertelmisegi> (Letöltés: 2023.01.14.)

SZITÁS 2020

SZITÁS Katalin: *Értelmiség és politika*. Budapest, Kalligram, 2020.

TALSHIR 2005

Gayil TALSHIR: The Intellectual as a Political Actor? Four Models of Theory/Praxis. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 8/2, 2005, 209–224. DOI: 10.1080/13698230500108884

TAMÁS 2015

TAMÁS Pál: Szépszó–sebészet. A kritikai közírás válsága a mai Magyarországon. *Kritika* 44/11–12, 2015, 21–26.

TAMÁS 2018

TAMÁS Pál: A Jeremiás-modell és alternatívái: a közértelmiségi szerepek új politikai gazdaságtana. In: *Siófokról indultam... Farkas János 1933–2016*. Szerk. TÓTH Pál Péter. Budapest, Rézler Gyula Alapítvány–Gondolat Kiadó, 2018. 174–198.

THIJSSSEN–WEYNS–TIMMERMAN 2016

Peter THIJSSSEN–Walter WEYNS–Christiane TIMMERMAN: Introduction New Public Spheres: Recontextualizing the Intellectual. In: *New Public Spheres: Recontextualizing the Intellectual*. Ed. Peter THIJSSSEN–Walter WEYNS–Christiane TIMMERMAN–Sara MELS. London, Routledge, 2016. 5–12.

TOMPSON 2022

Robert J. TOMPSON Jr.: *Anti-Intellectualism to Anti-Rationalism to Post-Truth Era. The Challenges for Higher Education*. Lanham, Lexington Books, 2022.

TODOROVA 2015

Maria TODOROVA: On Public Intellectuals and Their Conceptual Frameworks. *Slavic Review* 74/4, 2015, 708–714. DOI: 10.5612/slavicreview.74.4.708

TRÁDLER 2019

TRÁDLER Henrietta: A Hankiss-jelenség, az Emberi jelenség. *Kultúra és Közösség* 10/2, 2019, 101–108. DOI: 10.35402/hek.2019.3.8

VEROVŠEK 2022

Peter J. VEROVŠEK: Jürgen Habermas and the Public Intellectual in Modern Democratic Life. *Philosophy Compass* 17/4, 2022, 1–10.
DOI:10.1111/phc3.12818

WHITFIELD 2010

Stephen J. WHITFIELD: Franz Boas: The Anthropologist as Public Intellectual. *Society* 47, 2010, 430–438. DOI: 10.1007/s12115-010-9355-x

WOLFE 2003

Alan WOLFE: *An intellectual in public*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2003.

„Egyedül üdvözítő eszmében nem hiszek” – Sánta Ferenc életműve

Fekete Sándor

Az utóbbi hét évtized magyar irodalmának egyik legkülönösebb alkotója Sánta Ferenc. 1954-ben jelentkezett első írásával, s az a nagy figyelmet keltő *Sokan voltunk* című elbeszélés volt,¹ amely később a magyar novellairodalom egyik alapművévé vált. Aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést,² három regényt,³ egyiknek a drámaváltozatát,⁴ néhány publicisztikai írást, adott interjúkat,⁵ de mindezt a hatvanas évek végéig terjedő időben, s ezt követően újabb szépirodalmi művet nem olvashattunk tőle.

A hallgatásnak többféle oka és értelmezése lehet, ám egy különösen sikeres életműszakasz utáni elhallgatásra igazi magyarázatot leginkább csak a hosszú csönd utáni új megszólalás elemzése adhatna. Annyit tudhatunk általánosságban, hogy a csöndbe burkolózás okai az igazi tehetségeknél politikaiak és/vagy alkotás-lélektaniak. Az előbbire a Rákosi-kor kényszerített sokakat és sokféleképpen, az utóbbira bármely korszakban találhatunk példákat. Az irodalmi közvélemény kétféleképpen magyarázta az alkotás-lélektani indítékú hallgatást. Egyrészt kajánul vagy sajnálkozva beszélt a

¹ Egy későbbi, szóbeli közlésből tudjuk, hogy a történetnek személyes, családi szála van: némi változtatással Sánta édesapja élte át hasonlóan az eseményeket. PIM 531/1. A novella kitűnő, kulturális antropológiai nézőpontú elemzését nyújtja: CS. NAGY 2009.

² SÁNTA Ferenc: *Téli virágzás*. Budapest, Magvető, 1956; SÁNTA Ferenc: *Farkasok a küszöbön*. Budapest, Szépirodalmi, 1961.

³ SÁNTA Ferenc: *Az ötödik pecsét*. Budapest, Szépirodalmi, 1963; SÁNTA Ferenc: *Húsz óra*. Budapest, Magvető, 1964; SÁNTA Ferenc: *Az áruló*. Budapest, Magvető, 1966.

⁴ SÁNTA Ferenc: *Éjszaka (Az áruló)*. Budapest, Magvető, 1968.

⁵ A publicisztikai írások és az interjúk összegyűjtött kötete: SÁNTA 1993.

tehetség elapadásáról, a kiégettségről, az időből való kihullásról, másrészt viszont legendát gyártott, szinte szentté avatva a hallgató írókat.

Sánta a hatvanas években írta fő műveit, miközben napi nyolc órát dolgozott az Eötvös-kollégium könyvtárában, s tevékeny részese volt az irodalmi közéletnek. Azok között élt, lakott, akikért tollat fogott és felszólalt. Akkoriban épp Angyalföldön alkotott, ami tükröződik *Az ötödik pecsét* világában, csakúgy, mint az Erdélyben eltöltött gyermek- és serdülőkor a gyönyörű, székely balladáiban. Hiszen székelyek közé született, s letagadhatatlanul sajátos észjárása, láttató nyelve, természetisége, mítoszteremtő érzékenysége és logikája onnan való. A magyar huszadik század három nagy alapélményét írta meg világirodalmi érzékenységgel. A kisemberek történelmi tragédiáit mint erkölcsi kérdést mutatja be novelláiban és három regényében. Művei úgy következnek egymásból, ahogyan a kiszolgáltatottságból a náciizmus és a kommunizmus, a megalázottságból a forradalom, s a forradalmi apokalipszis nyomán az utolsó ítélet. „Sok szenvedést, emberi megtöretést, reménytelenséget látott és átélt már gyermekkorában ahhoz, hogy megsejthesse Dosztojevszkij mélységeit; hogy valamivel később megérthesse a »legnagyobb«, Tolsztojnak az egyetemességét, azt a képességét, hogy »egyszerre mindent lát, a jóban a rosszat és a rosszban a jót egyaránt«; hogy be tudja fogadni, meg tudja emésztetni Erasmus, Voltaire, Rousseau és a többiek gondolatait. Mert középiskolás éveit alatt már a filozófusokat is bújja, konok igazságkereső szenvedéllyel próbál eligazodni az eszmék és elméletek világában.”⁶ Ahogyan egy 1977-ben készült interjúban ő maga fogalmaz: „Előfordult, hogy csavarogtam az iskolából, s amikor felelősségre vontak, egy alkalommal valami nagyon illetlent mondtam tanáromnak: azért nem szeretek iskolába járni, mert túlságosan sok időt elvesz a tanulástól. Akkor ugyanis naphosszat beültem a kolozsvári vagy a debreceni egyetemi könyvtárba – olvasni. Tizenhét-tizennyolc éves koromra így már nagyjából túljutottam a külföld nagy klasszikusain. Regényben és költészetben egyaránt.”⁷

Bár kiadott műveinek száma viszonylag csekély, ismertségük és népszerűségük annál nagyobb. Pályakezdő írásaitól fogva mindig ugyanazok az örök, „nagy” témák foglalkoztatták: az ember erkölcsi felelőssége, az egyén

⁶ VATI PAPP 1977.

⁷ Idézi: NÁDOR 1980, 436.

és a hatalom, az egyén és a társadalom viszonya, és a társadalom maga. Hogyan kell(ene) és hogyan lehet élni? Ezek a tárgykörök alkotják a magvát számos novellájának, drámájának és három történelmi-bölcseleti regényének: *Az ötödik pecsétnek*, a *Húsz órának*, és *Az árulónak*.

„Sánta Ferenc műveinek gondolati centrumában éppen a »hogyan élni?« kérdése áll. De a Don Quijote-i hős Sántánál hiányzik, ez a magatartás hőseit nem jellemzi. Sánta hősei jellemzően hétköznapi, kiszolgáltatott kisemberek, akik valamilyen sajátos döntéshelyzet következtében kiemelkednek a hétköznapiságból, kvázi hőssé válnak. [...] Sánta egész életművét végigkíséri a hősök döntéskényszeréből fakadó drámaiság.”⁸

Három regényében az emberi személyiséget szembeállítja a történelem kíméletlen kihívásaival, s lényegében ugyanarra a kérdésre, pontosabban kérdéssorozatra keresi a választ: Mit tehet az ember a történelemben mindig újra fellépő „rossz” ellen; miként őrizheti meg morális integritását; képes-e az emberi értékek megvalósításának szolgálatába állítani a történelemben végbemenő küzdelmes folyamatokat? A három regényben érvényre jutó gondolati szerkezet két, egymással szemben ható erőre épül: az egyik a humanista hagyományokat képviselő pozitív értékvilág, amely többek között a szabadság, a boldogság és a közösségi szolidaritás értékeit foglalja magába, a másik a politikai szférában jelen lévő negatív értékek csoportja: az erőszak, a fanatizmus, a szolgaság. Sánta minden korban változatlanul érvényesnek tekinti az emberi értékeket, és a szerint alkotja meg hőseit, s azok magatartását, hogy milyen mértékben voltak képesek elsajátítani, illetve megőrizni ezeket az értékeket. Ebben a tekintetben a három regény ugyanazt az írói világképet és szándékot fejezi ki, „valójában egy mai korban is működtethető humanizmus eszmeköreit: erkölcsi értékrendjét és magatartás normáit próbálja felvázolni”.⁹

Vasy Géza egy – sajnos visszhangtalan – 2002-es írásában¹⁰ kísérletet tett Sánta életművének újraértelmező bemutatására, s olyan kapcsolódási pontok keresésére,¹¹ amelyek alapján a sántai későmodernség összekapcsol-

⁸ BOKÁNYI 2002, 23.

⁹ BÉLÁDI 1974, 586.

¹⁰ VASY 2002.

¹¹ Vasy összesen 7 kapcsolódási pontot talált: befogadó-központúság; az írószerep ártértelemezése; a valóság megragadhatóságának problémája; a regényforma

ható a posztmodern tendenciákkal. Vasy szerint dacára a kézenfekvő rokon törekvéseknek, az 1970-es évek második felétől megjelenő posztmodern irányzatok egyike sem tekintette előfutárának Sánta Ferencet.¹² Hasonlóképpen vélekedik N. Pál József is: „A »Péterek« nevével fémjelzett paradigma-váltó próza virágzott ekkor [a nyolcvanas évek elején – F. S.], aki adott magára őket olvasta és magyarázta inkább, a hatvanas esztendőők élénk vitákat kavart regényei (Fejes Endre, Somogyi Tóth Sándor, Kertész Ákos stb. művei) pedig szinte egyik pillanatról a másikra kezdtek avitt problematikájúnak és idejét múlt »beszédmódúnak« tetszeni. Tradícióit az új nemzedék – nemkülönben magyarázóik – már másutt kereste, s a rohamléptű kanonizációs igyekezet nyomán nemcsak Sánta Ferenc, de még Móricz Zsigmond műve is valamiféle »korszerűtlenség« gyanújába keveredett. Sánta prózájának kérdéshorizontja csak az ötvenes évek »termelési« epikájához képest volt új, de aztán bele is ragadt a maga korába, vele az újabb idő értékrelativizmustól terhelt világát megszólítani immár lehetetlen, hallatszott egyre gyakrabban.”¹³

Politikai filozófiai aspektusból szerves egységként kezelhető a három Sánta-regény, amelyek mérlegelni, elemezni és ítélni tanítanak. A forradalom, a társadalmi cselekvés, vagy a passzív rezisztencia választása az előnyösebb? Léteznek-e olyan eszmények, személyiségek, amelyek és akik történelmi pillanattól függetlenül követendőek? Lehet-e a népért, de a nép kizárásával társadalompolitikai döntéseket hozni, reformokat bevezetni? Kérdések, amelyekre egyéni válaszokat adhatunk a műveket végigolvasva, képet alkothatunk a Kádár-korszakról, s – véleményem szerint – napjainkról is. Hiszen éppen az időtlenség az, amely kiemeli Sántát a kortársak közül, s ma is élővé, aktuálissá, „áthallhatóvá” teszi regényeit.

műnemi-műfaji újdonságai; nyelvszemlélet; rájátszások-vendégszövegek; újraolvasás-újraértelmezés.

¹² Ezzel kapcsolatban érdemes egy 1976-os, kortárs kritikát idézni. Látható, hogy Sánta újszerűsége már az adott korban egyfajta sajátos problémaként jelentkezett az elemző számára: „Sánta Ferenc műveiben elsősorban újszerűségük tűnik szemünkbe. Sánta nem tartozik az avantgárd írók közé, s nem is vallja magát újítónak, de megtestesít egy olyan írói magatartást, amely nem nevezhető általánosnak a magyar irodalomban.” JUHÁSZ 1985, 54.

¹³ N. PÁL 2004, 164.

Sánta műveinek jellegzetessége, hogy a realista cselekményírás mögé rendkívül mély filozófiai mondanivalót rejt, és ez bizonyos ellentmondásossághoz is vezet. Szinte mindig a szegény, szenvedő nép világát elemzi, szembenállását az elnyomó hatalommal; a nyomort és éhezést tűrő, folyton az erősebbek kegyetlenkedését elviselni kényszerülő emberekét, akik igyekeznek a romlott világban is megőrizni erkölcsi tisztaságukat. Írásainak tragikuma is részben innen ered: a nép ugyanis feleslegesen küzd a sorsa ellen, a jólétért, a társadalmi igazságosságért, ezek az eszményi célok a valóságban egyelőre megvalósíthatatlanok. Az összes ismert társadalom természeténél fogva rossz volt, mert az emberek döntő többségének életét képtelenség úgy kézben tartani, hogy boldogok legyenek.

Sánta Ferenc regényeinek drámaisága teljesen tudatos. Erre talán az a legjobb bizonyíték, hogy történelmi irányregényéből, *Az árulóból – Éjszaka* címen – írt drámaavatózatot is, amely majdnem szó szerint megegyezik a regénnyel. *Az ötödik pecsét* esetében pedig leginkább az a tény igazolja ezt, hogy – Fábri Zoltán rendezésében, kiváló színészekkel – film is készült belőle, amely úgy tudta átvenni az egész művet, hogy alig tér el az eredetitől. Amikor eltér, akkor többnyire azért teszi ezt, hogy érthetőbbé tegye a párbeszédet (például a két nyilas beszélgetése közben a civilruhás megemlíti Ortega *A tömegek lázadása* című írását), vagy, hogy a kevés írói kommentárban érzékeltetett hangulatot megjelenítse a filmben (például egyszer egy légiriadó zavarja meg az első fejezet kocsmái beszélgetését). A rendező alakított, formált a karaktereken, felbontotta Sánta fejezeteit és összeillesztette őket – a regényben külön-külön fejezet írja le az egyes karakterek vívódását, Keszei monológjára viszont csak akkor kerül sor, amikor a társaságot már elhurcolták a nyilasok; a filmben ezzel szemben mind az öt ciklus párhuzamosan, egymást váltva, és vissza-visszatérve kap helyet –, megfosztva esetleges irodalmi szépségüktől az életszerűbbé varázsolt párbeszéd-elemeket; néhány gondolatot elvett a hősoktól, és helyenként újakat tett a helyükre. Mintha Fábri arra törekedett volna, hogy leegyszerűsítse a karaktereket, annak érdekében, hogy a könyvben jellemző eklektikus voltuk ne ejtse zavarba a nézőt, hanem konkrét, jól behatárolható, következetes figurákat lásson, hiszen a film kevesebb, mint két órájában a közönségnek nincs ideje átgondolni a látottakat, ahogy a regényt félre tudja tenni, és több ideje van összeilleszteni az apró részleteket.

Hogy csak néhány ilyen „rövidítésre” mondjak példát: Gyurica a filmben sokkal kevesebbszer szól hozzá a beszélgetéshez, sokkal inkább visszahúzódozó alak, aki nagyrészt a megszólításokra reagál; nem látjuk szellenteni, nem veszi elő szagos papírszipkáját, nem kérdezi meg Keszeit, hogy hol vesztette el a lábát (a filmben ezt Király teszi meg). A vásznon nem esik anynyi szó ki-ki szakmájáról, a városi közlekedés nehézségeiről, csupán a szegye elkészítésének vitájával utal a rendező a hétköznapi diskurzusok hangulatára, nyilván abból a megfontolásból, hogy a precízen elővezetett választási krízis megfelelően, alaposan felépített oszlopokon állhasson: a történet több mint harmadát kitevő kocsmai beszélgetés nagyrészt a kis- és nagyemberek közti vélt különbségről szól.

Gyurica tehát visszafogottabb, épp így Keszei is nagyobb alázatot mutat, mint ahogy arra a regényből következtethetnék, „küszöb alatt” teszi fel kérdéseit, hite mellett pedig szenvedélyesen kiáll, miközben látjuk, hogy a szerénység csupán álca, amellyel hitelt akar adni mondandójának.

Béla kolléga és Kovács jóval egyszerűbb lelkek, elképzelhetetlen az ő karakterükkel olyan komoly elméleti okfejtés, mint amelyet a regényben produkálnak. Vagyis a filmben a regényből is sejthető műveltség- és intelligenciakülönbség Gyurica és Király párosa, valamint a Kovács-Béla kolléga között hangsúlyosabbá válik; minden bizonnyal a már említett érthetőség kedvéért.

Nézzünk meg néhány különbséget, amelyek nem csak finomítanak, hanem változtatnak is a történeten, esetleg valamilyen többlet-jelentéssel ruházzák fel az egyes jeleneteket. Ilyenek a filmben az utcán történő események, a menetelés hangja, valamint egy a hatóságtól menekülő férfi segélykiáltásai (Béla kolléga a hangra bezárja a kocsmá ajtaját, aminek kilincsét pillanatokkal később valaki – nyilvánvalóan a menekülő – rángatni kezdi). Ilyen a már említett légvédelmi riadó, amely során Keszei lekérdzkedik a pincébe, Király és Kovács kimennek az utcára, amikor pedig visszatérnek, akkor áll elő Gyurica a példázattal.

Különbség, hogy a történet végén Béla kollégát nem leüti a nyilas, hanem lelövi, ezzel mintegy eloszlatva minden kétséget a felől, hogy az asztalost és az ügynököt kivégzik-e. Ami a mellékszereplőket illeti, Kovácsné végérvényesen Gyugyut választja, Gyurica lánya sokkal visszafogottabb, bizakodóbban hallgatja apja szavait (nem fakad sírva a jövő reménytelenségét ille-

tően, sőt, sokkal inkább úgy tűnik, hogy fiatal még ahhoz, hogy igazán megértse, mi zajlik körülötte). Érdekes új motívum a filmben, hogy Király a borjúszeget egy Bosch-albumért cserébe kapta (a regényben egy Czuczor-Fogarasi-szótárért), és többször be is vágnak egy-egy részletet a művész híres festményéből, *A pokolból*, amely *A gyönyörök kertje* triptichon jobb oldali szárnyán található. Bosch rémálomszerű látomása és a kínok, amelyeket az elkárhozott lelkek szenvednek az alvilági szörnyetegektől, igen alkalmasak az iszonyatos földi valóság képszerűvé tételére. Tamási János rendezőasszisztens visszaemlékezéséből az is kiderül, hogy Fábri ötlete volt, hogy Bosch *Apokalipszisének* groteszk halálfejei megjelenjenek a zene alatt.

Sánta Ferencnél a társadalom és a történelem elvont valósága kerül összeütközésbe az egyén gyakorlati valóságával – az ellentét kibékíthetetlen, az egyén mindig alulmarad a küzdelemben. „Ha Sánta regényeit vesszük szemügyre, akkor azt látjuk: Sántát egyfajta határszituáció érdekli. Ennek a határszituációnak az a lényege, hogy legalábbis pszichológiai szempontból olyan összeütközéseket állít középpontba, ahol a maga részéről mindenkinek tökéletesen igaza van.”¹⁴ Különösen intenzíven foglalkoztatja őt a náciizmus embertelensége, amelynek rettenetességét – részben saját tapasztalataiból merítve – nagyon sok művében ábrázolja megrázóan, így *Az ötödik pecsét*-ben is. Számára a náciizmus a létező legrosszabb dolog, az ideológiák közül a legmegvetendőbb. De nem sokkal jobb ennél a második világháború előtti félfudális rendszer sem, és Sánta a szocializmust sem tartja megfelelőnek. Bár nincs, amit jobban szeretne, mint a számára annyira fontos emberek közötti egyenlőség, mégis felismeri az eszményi rendszer és az annak megvalósulása közötti szakadékot (példa erre a *Húsz óra*). Határozottan visszautasítja a fanatizmust, bármilyen „előjelű” is legyen az. „Egyedül üdvözítő eszmében nem hiszek.”¹⁵ – ez a mondat, az író egy nyilatkozata, akár egész életművének mottója is lehetne, és különösen érvényes a regényeire.

Sánta 1954-ben jelentkezett első írásával, aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést, három regényt, egyiknek a drámaváltozatát, néhány publicisztikai írást, adott interjúkat, de mindezt a hatvanas évek végéig terjedő időben. Teltek-múltak az évek, de a válogatott novelláskötet (*Isten a szekéren*) kiadá-

¹⁴ HERMANN 1983, 237.

¹⁵ ERKI 1967, 23.

sa, 1970 után nem jelent meg új műve az írónak, pedig nyilatkozatai szerint több regényen is dolgozott. Néhány műrészlet napvilágot látott a *Népszava* kulturális mellékletében a hetvenes évek első felében, aztán ez is abbamaradt. Egyfelvonásos drámát írt, s Vasy Géza szerint három regény is formálódott.¹⁶ Nagy valószínűséggel ezek közül kettőből közölt legalább egy-egy részletet az újság. Az egyik – s erre néhány nyilatkozat is utalt – a korabeli értelmiség világát tervezte bemutatni, de a két rövid részlet alapján nehéz ítéletet alkotni.¹⁷

A másik, *Szürke kő* című munkából több részlet jelent meg, s 2002-ben Vasy Géza megpróbálta rekonstruálni e töredékek alapján a regényt.¹⁸ Egy isten háta mögötti, magas hegyek övezte faluban játszódik a mű,¹⁹ amelyben idilli béke uralkodik, boldog emberek élnek benne ősi törvényeik szerint a hatalmas, szürke kőszikla alatt. Tudják, hogy messze a nagyvilágban másfajta az élet, s ezért örülnek is elzártságuknak. Azonban a megjelent részletek alapján is érezhető valamiféle, még megnevezetlen feszültség. Mintha tragédia készülődne.

Miután Vasy írása megjelent, felhívta Sánta, s elmesélte, hogy mi lett volna a regény befejezése. „Egy nap fegyveresek kísérték a falun át rabokat, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy majd elítéljék, kivégezzék őket. A kísérők kevesen voltak, a falusiak kiszabadíthatták volna a foglyokat. De nem tették, abból a meggondolásból, hogy nincs közük a dologhoz, nincs felelősségük, nem célszerű beavatkozniuk. Ám elérte őket az isteni büntetés: hatalmas robajjal lezuhant a sziklarengeteg, s maga alá temette az egész falut, minden lakosával együtt.”²⁰

A harmadik regényből nem jelent meg részlet, de az író egy, alig ismert interjújában²¹ részletesebben szól a késznek nyilvánított, megjelenés előtt

¹⁶ Vasy Géza szóbeli közlése alapján. (2010. február 2.)

¹⁷ Sánta Ferenc szóbeli közléséből tudjuk, hogy a regény témája „a Szókratésznek a halála ma, a Szókratész-fajta, kérdező-fajta ember halála ma”. PIM 548/1.

¹⁸ VASY 2008, 13–14.

¹⁹ „[...] századfordulón, moszlim világban, Perzsiában játszódik...” (Sánta Ferenc) PIM 548/1.

²⁰ VASY 2008, 14.

²¹ PIM 634/2.

álló regényről,²² még 1973-ban. Ebben a 19. század elejére vezetve a Medúza-tutaj történetet dolgozta fel:²³ a hajótöröttek körében a tutajon miként szenvedődik meg a mikrotársadalom hatalmi rendszere, miként szembesül emberség és embertelenség, ki tud életben maradni és miért.

A drámának is megjelent két részlete 1973-ban a *Népszavában*.²⁴ Petőfi Sándor a hőse, Mezőberényben, mielőtt elindulna Segesvárra. Az írótól lehet tudni, hogy Németh László *Petőfi Mezőberényben* (1954) című drámájának szemléletével vitatkozott Sánta.²⁵ Németh László szerint Petőfit felesége, környezete szinte kényszerítette arra, hogy visszainduljon Bem seregébe. Sánta Ferencnek viszont az volt a véleménye, hogy a költő, a zseni pontosan tudta, hogy mit kell tennie.²⁶ A belső parancsot nem külső erők diktálták. „S aztán azt mondta, hogy nem szeretné megbántani a nagybeteg Németh Lászlót, azért nem publikálja a drámát. Németh László 1975 márciusában meghalt, később tehát már nem volt ilyen akadály.”²⁷

Látható, hogy mindegyik eltervezett mű gondolati alapanyaga szervesen kapcsolódik Sánta Ferenc addigi életművéhez. Az értelmiségi regény a *Hús óra* folytatása lehetett volna, a *Szürke kő* Az ötödik pecsété, a Medúza-parabola pedig Az árulóé. Mint a megjelent regényekben, ezekben is történetfilozófia és etika fonódhatott volna együvé. A dráma pedig határozottabb kifejtése lehetett annak az elképzelésnek, amely Sánta műveiben és nyilatkozataiban az író-szerepről kiolvasható: az író pártoktól független igazságra törekvéséről, egyfajta bírói magatartásról.

²² A címe: *Tutaj*. Lásd PIM 634/2.

²³ 1816. június 2-án a *Medúza* nevű francia hajó zátonyra futott Afrika nyugati partjainál. A kapitány tisztjeivel, a hajó teljes élelmiszer- és ivóvízkészletével a mentőcsónakba szállt, a legénységet és a hajó utasait egy hevenyében ácsolt tutajra telepítette, és sorsára hagyta. A tutaj száznegyvenkilenc emberrel, árbóc, vitorla nélkül hanyódott a tengeren. A tizenkettedik napon az *Árgus* hajó személyzete megtalálta a hajótörötteket, de már csak tizenöten voltak életben, a többieket elnyelte a tenger, megölték, felfalták a társaik. Vö. EMPTAZ 2008.

²⁴ Ezek közül az egyikre Vasy Géza is utal. Vö. VASY 2008, 14.

²⁵ Az is kiderül a beszélgetésből, hogy az *Éjszakához* hasonlóan ez is vitadráma volt. PIM 634/2.

²⁶ „Egy nép elbújhat a nehéz időkben, de a prófétái nem.” (Sánta Ferenc) Uo.

²⁷ VASY 2008, 14.

Az évtizedek, amelyek Sánta nevezetes műveinek megírása óta elteltek, azoknak kedveztek, akik saját életük emléktömbjeinek felbontásával és értelmezésével vágták ki magukat a veszteglés, az akkumuláció csöndjéből. Sánta nem élt e lehetőséggel. Zelei Miklós szerint „a Kádár-korszak cenzúrájának csúcsteljesítménye az lett volna, ha Sánta Ferencet rákényszeríti: írjon”.²⁸

Szépirodalmi műve legutoljára 1968-ban jelent meg, *Az áruló* dráma-változata, az *Éjszaka*, s lényegében ez is évekkel korábban készen volt már. Jómagam sokáig úgy gondoltam, hogy a hallgatásra magyarázatot majd az újabb könyvek fognak adni. Nem így történt, s még a töredékes írások sem válnak soha olvashatóvá, mert hiteles közlés szerint az író megsemmisítette azokat.²⁹ Egy 1990 nyarán készített interjúból az is kiderül, hogy már korábban is történt hasonló: „Sok mindent írtam, de olyan keserűség lappang minden írásban, hogy egyik sem tudta sugallni, például, hogy bízz és bízva bízzál; vagy: hogy mégis fáradozni kell. Ezért jó részüket elégettem. Miklós fiammal acélkosárra való írást vittünk le a Duna-partra, és bedobtam őket a folyóba. Bizony, ezek keserű évek voltak.”³⁰

„Regényeket írtam, most már egymás után hatot, ebből három jelent meg. [...] Biztos vagyok benne, hogy a módszer, ami szerint az írásaimat publikálok, nem rossz. Mielőtt a három regényemet, ami megjelent, megírtam, illetve publikáltam volna, odaadtam, vagy leadtam volna, ahogyan mondani szokták, előtte nem publikáltam három évig semmit. Aztán egy napon, egyszer egy hétfői napon mind a három regényt elvittem és leadtam a kiadónak. Ez azt jelentette, hogy volt közte olyan, ami majd’ három éve kész volt már. Most is így vagyok.”³¹

Csák Gyula: „Nyolc remekmű van a fiókban, de még nem érett meg az idő rájuk.”³² Egy 1986-os interjúrészlet: „Nekem jövőre, hosszú idő után

²⁸ ZELEI 2002, 12.

²⁹ Vasy Géza szóbeli közlése alapján tudom, hogy a 2000. év első napjaiban az író legidősebb fiát, Sántha Mózsi Ferencet kérte meg, hogy menjenek ki együtt a Dunához. Itt a vízbe dobták valamennyi kéziratát. (2010. február 2.)

³⁰ SZAKOLCZAY 2008, 40.

³¹ PIM 548/1.

³² PIM 772.

megjelenik az első regényem, és követni fogja még egy-kettő.”³³ Mégsem született új regény, hiába az ígéret.

Sánta megfogalmazása szerint: „Hallgatásom nem opposíció, sem ön-magammal, sem pedig az engem körülvevő világgal szemben.”³⁴ „Ez nem hallgatás, hanem csönd. A hallgatás opposíciót tételez föl, én bennem pedig opposíció – a körülvevő világgal szemben – nem volt. Viszont voltak olyan dolgok, amelyekre sem magamnak, és következésképp az olvasónak sem tudtam volna választ adni.”³⁵

1990-ben újra a remény hangján szólt Sánta, azonban ez a terve sem vált valóra: „Most már úgy érzem magam, ahogy a nemzetem: felemelkedőben vagyok, hála Istennek. Elérkezett az idő, amikor olyan perspektívával tud visszatekinteni az író az elmúlt esztendőkre, amely lehetővé teszi, hogy az igazságosság jegyében az igazságot képes legyen megközelíteni. Ezen dolgozom most, és azt hiszem, erőm is lesz befejezni.”³⁶ „Egy következő alkalommal talán beszélhetünk róla. Örölnék annak, ha ez akkor történne meg, amikor már egy új könyvről beszélhetek.”³⁷

Külön tanulmányt, hosszabb kifejtést érdemelne Sánta Ferenc (irodalom)politikai szerepvállalása,³⁸ kezdve a Petőfi Körben betöltött szerepével,³⁹ folytatva az Írószövetségben elhangzott felszólalásaival, vagy a lakiteleki találkozón előadott beszédével.⁴⁰ Kijelenthető, hogy Sántát mindvégig figyelte a hatalom, közéleti-társadalmi-politikai állásfoglalásai jelentős visszhangra találtak. „A kommunista oktatók és hallgatók egybe eső véleménye, hogy a KISZ nem tölti be szerepét az egyetemen. A KISZ vezetők munkastílusát bürokratikusnak minősítik. Egyöntetűen hiányolják a szervezett és színes KISZ-életet. Erős a rendezvény-szellem. Például Sántha Ferenc az egyik találkozón arról beszélt: »ahhoz, hogy valaki helyesen lásson és jól ítéljen, meg

³³ SÁNTA 1993, 73.

³⁴ PIM 772.

³⁵ SÁNTA 1993, 66.

³⁶ SZAKOLCZAY 2008, 40.

³⁷ SZAKOLCZAY 2008, 53.

³⁸ Közéleti megnyilvánulásainak válogatását nyújtja *A szabadság küszöbén* c. kötet.

Vö. SÁNTA 1993.

³⁹ SZAKOLCZAY 2008, 45–51.

⁴⁰ SÁNTA 1993, 80–86.

kell őriznie függetlenségét a párttól«. A szocialista realizmust elvető megjegyzése nagy tapsot kapott.”⁴¹

Alkotás-lélektani rejtély, hogy Sánta Ferenc miért burkolózott hallgatásba, s miért hallgatott akkor is, amikor a rendszerváltozással a szabadon szólás lehetősége újra megnyílt. „Sánta 27 éves, amikor első novellája megjelenik; a nálánál egy évvel fiatalabb Juhász Ferenc fél tucat kötetten és Kosuth-díjjal a háta mögött, viták pergőtüzében, éppen ekkor jelenteti meg már második alkotói pályaszakasza főművét, igazi költői kibontakozásának korszakos dokumentumát, *A tékozló országot*. Sánta pályakezdésének késése (ha persze egyáltalán használható ez a fogalom) – a lírai költészet terén – életkoruk szerint szintén a Nagy Lászlóék nemzedékéhez sorolható, ám szinte évtizeddel később induló-érő – Váci Mihályéhoz és Garai Gáboréhoz hasonlítható inkább. Simon István és Nagy László, Kormos István és Váci Mihály meghalt, a prózaírók társak közül is sokan nagyon korán elmentek, Sánta pedig hallgat. Micsoda sors verte, veri ezt a nemzedéket? Előttünk áll Sarkadi és mások mementója. Hol az ok, a magyarázat és a tanulság? Aho- gyan Sánta a *Hús órában* kérdez: »Micsoda világ ez?«”⁴²

A tanulmányom számos pontján felvetett kérdés – miért hallgatott el Sánta Ferenc? – máig releváns. Egyértelmű választ nem tudok megfogalmazni,⁴³ azonban nagy valószínűséggel szerepet játszhatott ebben az önis-méltetés terhétől való kényszer, az új mű fogadtatásától való félelem, valamint a szocializmusból a kapitalizmusba tartó magyar társadalom sok-sok problémája, s az átmenet visszasságai. Teljes mértékben azonosulni tudok N. Pál József szavaival: „Az ilyen alkotó akkor is »ír«, amikor nem, ezért műve s

⁴¹ Az MSZMP Budapesti Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztály jelentése az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pártbizottságának munkájáról, az egyetemen folyó nevelőmunka néhány problémájáról, 1966. január 14., BFL XXXV.1.a.4. 1966. 216. ő. e. 36.

⁴² JUHÁSZ 1987, 93.

⁴³ Például ezzel kapcsolatban idézhető Fekete J. József véleménye: „Sánta Ferenc a magyarság sorsa feletti keserűségében művésziileg képtelen volt párbeszédbe állni a mindenkori jelennel. Ami úgy is értelmezhető, hogy mindent elmondott, amit elmondhatónak tartott, és úgy is, hogy írói szereptudatából fakadó felelőssége és morális helytállása nem tette lehetővé számára a reménytelenség kimondását, minden egyéb pedig hazugság lett volna.” FEKETE 2007, 45–46.

annak tanulsága (nemkülönben az általa képviselt következetes művészi magatartás!), csöndesen jelenvaló, mindannyiunkat érintő, felszólító módú figyelmeztetés.”⁴⁴

Felhasznált források

BFL XXXV.1.a.4.

Budapest Főváros Levéltára XXXV.1.a.4. (= MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései)

PIM 531/1

Petőfi Irodalmi Múzeum, 531/1. (1971. október 11.)

PIM 548/1

Petőfi Irodalmi Múzeum, 548/1. (1971. október 29.)

PIM 634/2

Petőfi Irodalmi Múzeum, 634/2. (1973. május 8.)

PIM 772

Petőfi Irodalmi Múzeum, 772. (1977. október 27.)

Bibliográfia

BÉLÁDI 1974

BÉLÁDI Miklós: A Téli virágzástól Az árulóig. In: BÉLÁDI Miklós: *Érintkezési pontok*. Budapest, Szépirodalmi, 1974, 572–594.

BOKÁNYI 2002

BOKÁNYI Péter: Sánta Ferenc novelláinak groteszk vonásai. *Napút* 4/8, 2002, 23–26.

CS. NAGY 2009

CS. NAGY Ibolya: A szegénység halált hozó traumái. Sánta Ferenc: Sokan voltunk. *Kortárs* 53/2, 2009, 63–71.

EMPTAZ 2008

Érik EMPTAZ: *A Medúza átka*. Budapest, Európa, 2008.

ERKI 1967

ERKI Edit: Beszélgetés Sánta Ferencsel. *Élet és Irodalom* 11/18, 1967, 19–23.

⁴⁴ N. PÁL 2004, 170.

FEKETE 2007

FEKETE J. József: Aki a csendet választotta. Sánta Ferenc 80 éves. *Forrás* 39/9, 2007, 44–64.

HERMANN 1983

HERMANN István: A magyar falu regénye. Sánta Ferenc: Húsz óra. In: HERMANN István: *Veszélyes viszonyok*. Budapest, Szépirodalmi, 1983, 237–253.

JUHÁSZ 1985

JUHÁSZ Mária: Az etikus író. Sánta Ferenc prózájáról. In: JUHÁSZ Mária: *A realizmus változatai*. Budapest, Szépirodalmi, 1985, 54–97.

JUHÁSZ 1987

JUHÁSZ Béla: A hallgató író jelenléte. Sánta Ferenc 60 éves. *Alföld* 37/9, 1987, 92–96.

N. PÁL 2004

N. PÁL József: Sánta Ferenc jelenléte. In: N. PÁL József: „A megtartók jöjjenek...” Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2004, 163–170.

NÁDOR 1980

NÁDOR Tamás: Sánta Ferenc. In: NAGY Tamás: *33 x 10. Interjúk és vallomások az ifjúságról és az irodalomról*. Budapest, Kozmosz Könyvek, 1980.

SÁNTA 1993

SÁNTA Ferenc: *A szabadság küszöbén*. Budapest, FSP Literátor DTP Nyomda Kft, 1993.

SZAKOLCZAY 2008

SZAKOLCZAY Lajos: „A legkegyetlenebb napokban ott voltam, ahol a fegyverek ropogtak.” Beszélgetés Sánta Ferencsel. *Hitel* 28/10, 2008, 40–55.

VASY 2002

VASY Géza: A korszerű későmodernség. Sánta Ferencről. *Hitel*, 15/2, 2002, 56–68.

VASY 2008

VASY Géza: Sánta Ferencről – személyesen. *Somogy*, 36/3, 2008, 9–16.

VATI PAPP 1977

VATI PAPP Ferenc: Sánta Ferenc. In: *Írók, képek (Írók, költők gyermek- és ifjúkora)*. Szerk. SZABÓ Ödönné. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977, 274–283.

ZELEI 2002

ZELEI Miklós: Mit tesz a policáj? *Napút*, 4/8, 2002, 11–12.

„Mondottam ember küzd és bízva bízzál” (Bizalom és kapcsolati tőke *Az ember tragédiájában*)

Gyukits György

Ez a tanulmány Madách *Tragédiájában* Ádám kapcsolati tőkéjét elemezi. A kapcsolati tőke az emberi kapcsolatokban rejlő, a klasszikus tőkéhez hasonló erőforrás, melynek tulajdonosa támaszkodni tud rá céljai elérésében.¹ Ennek illusztrálására nézzük az alábbi idézetet:²

„ÁDÁM

Mit is mondtál előbb, fiam, nekem?

TANÍTVÁNY

Hogy lényegében semmit nem fogok fel.

ÁDÁM

(Vigyázattal.)

No, látod, én sem – s hidd el, senki más.

A bölcsélet csupán költészete

2490 Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk.”

...

Fogd hát e sárgult pergamenteket,

E fóliánsokat, miken penész ül,

Dobd tűzre mind. Ezek feledtetik

Saját lábunkon a járást velünk,

És megkimélnék a gondolkodástól.

Ezek viszik múlt századok hibáit

Előítéletül az új világba.

2560 A tűzre vélők! és ki a szabadba.

Miért tanulnád mindig, hogy mi a dal,

Minő az erdő, míg az élet elfoly,

¹ COLEMAN 1994.

² Az idézetek forrásul használt kiadás: ANDOR 2014.

Örömtelen poros szobafalak közt.
Hosszúnak nézed-é az életet,
2565 Hogy sírodig teóriát tanulsz?”

Fenti sorokból látható, hogy Kepler tanítványa olyan *titkos tudásra* tehet szert a bizalmon alapuló kapcsolata révén, melyet a többi nebuló előtt rejtve marad.

Most térjünk rá Ádám kapcsolati hálójára, oly módon, hogy először „átpillantását vágyjuk az egésznek”:

Ezek két nagy csoportra oszthatók, egyrész az evilági és a nem evilági kapcsolatokra. Irodalmi alkotás révén ez utóbbiak is szerves részét képezik a hálónak, sőt mint majd látni fogjuk döntő hatásuk van. Ki kell emelni Lucifert, aki az emberi történet álmát bocsátja Ádámra, mert nagyon ellentmondásos eleme e szociális hálónak. Tulajdonképpen egyfajta társ, akivel a látottakat megbeszélni, megvitatni lehet:

„A NYEGLE
Félrébb az útból! – tisztelet nekem,
Megőszült tudományban a fejem,
Mig a természet titkos kincseit
Felástem ernyedetlen szorgalommal.
ÁDÁM
2960 Minő csodás bolond ez, Lucifer?
LUCIFER
A tudomány, mely nyegle, hogy megéljen,
Éppen, mint akkor, hogy tudóskodál,
Csakhogy több zaj kell most, mint kelle hajdan.
ÁDÁM
Ilyen mértékben azt sosem tevém.
2965 Gyalázat rá.
LUCIFER
Arról ő nem tehet.
Természete, ha fél, s kerülni vágyik,
Hogy ez ne álljon sírköve felett:
Ex gratia speciali
Mortuus in hospitali.
2970 Ha másokért áldozván éjt, napot,
Jutalmának kéréséhez jutott.”

De kritikus pillantatokban Ádámért be is avatkozik az események folyásába:

„AZ AGGASTYÁN
 Merész játékot űesz, idegen;
 Ha a család előítéletét
 Éledni hagyjuk, rögtön összedől
 Minden vívmánya a szent tudománynak.
 ÉVA
 358o Mit nékem a fagyasztó tudomány!
 Bukjék, midőn a természet beszél.
 AZ AGGASTYÁN
 Meglesz már?
 ÁDÁM
 Hah! hozzá ne nyúljatok.
 Amott van egy kard, megtanítalak,
 Hogy kell kezelni.
 LUCIFER
 Álomkép, ne mozdulj!
 (Ádám vállára teszi kezét, ez megdermed.)”

Rátérve az evilági kapcsolati hálóra, ebben minden bizonnyal Éva a legfontosabb elem. Éva szerepe a történeti álomszínekben ambivalens. hol hű társ, mint az athéni szín Luciája, hol csalfa feleség, mint Kepler Borbálája, míg a keretszínekben a tulajdonképpeni *valóságban* egyértelműen pozitív, társ, akiben Ádám megbízik.

A kapcsolati háló többi szereplője partikuláris a bizalmon alapuló társadalmi tőke szempontjából. Sokszor ellenségesek, mint a falanszer béli aggastyán esetében a fenti idézetben láthattuk. Talán egyedül az ugyancsak fenti tanítvány kivétel, akivel pozitív kapcsolatot alakít ki Ádám.

Végül itt van a szeszélyes nép-tömeg, mely gyakran ellenséges, akár még Ádám életére is tör. Jellemző, hogy alakok lépnek elő az amorf tömegből.

De hogyan működik a társadalmi kapcsolati háló? Ezt a párizsi szín példáján a főszereplő Danton kapcsolati tőkéjének bemutatásával fogjuk szemléltetni. Érdeemes lenne talán egyszer a *Tragédiát* a kapcsolati tőke alapján színről-színre is végig elemezni, de ez meghaladja e rövid tanulmány

kereteit. Először azonban néhány szót a színről. Ne tévesszük szem elől, hogy a *Tragédia* kilencedik színének történései a hasonlóságok ellenére pusztán történelmi események ihlette álomképek egy álomban. A Lucifer tolmácsolásában megjelenő történelmi tablók ott kezdődnek, ahol Goethe Faustja véget ér,³ azaz a társadalomra eszmélő embernél – és a párizsi színen teljeseznek ki, ahol a *Tragédia* három nagy eszméje, az egyenlőség, testvériség, szabadság egyszerre látszik megvalósulni a fényes nap alatt,⁴ mely a drámai költemény szerzőjének fenti ideákhoz való pozitív viszonyulását szimbolizálja. De ez nem csoda, hisz a Madách által oly nagyra tartott negyvennyolcas magyar forradalom vezérfonalát a nagy francia forradalom adja.

„ÁDÁM

(Folytatva.)

Egyenlőség, testvériség, szabadság! –

NÉPTÖMEG

Halál reá, ki el nem ismeri!”

³ ALEXANDER 1921, 248.

⁴ A párizsi szín a két Kepler-színbe ágyazódik, melyeknél az első elcsúsztatódik, míg a második megvirrad, és a kettő közé beékelte párizsi direkt értelemben is felvilágosodik:

„Estve, később éj

(Felkél, és tántorogva az erkély szélére lép.)

Nem retten vissza a nagy eszközöktől,

Nem fél a rejtett szót kimondani,

2135 Mely majd hatalmas görgeteg gyanánt

Haladni fog a végzetes uton,

S lezúzza tán azt is, ki őt kimondta.

(A Marseillaise dallama hallik.)

Óh, hallom, hallom a jövő dalát,

Megleltem a szót, azt a nagy talizmánt,

2140 Mely a vén földet ifjává teszi:

Kepler, íróasztalára hajtott fővel látszik, Lucifer

mint famulus mellette áll s vállára üt. A reg szürkül.”

Ezt a harmóniát töri meg rögtön Madách halált kiáltó néptömege, és itt el is érkezünk a *Tragédia* központi kérdéséhez: Miért válnak Leviathánokká e szép eszmék inspirálta társadalmak? A továbbiakban erre a kérdésre keressük a választ a társadalmi tőke elmélete segítségével a párizsi színben. Először tekintsük át Danton kapcsolati hálóját! E kapcsolati háló elemei három csoportba sorolhatóak: a forradalmároké, a régi rend tagjaié és a nem evilági hatalmaké. Kezdjük ez utóbbival! A párizsi színben, éppúgy, mint a többi történeti színben, csak Lucifer jelenik meg, e kör képviselőjeként, de hisz ő bocsátotta Ádámra a történelem álmát, és ő a kísérő színről színre. Ellenben itt Lucifer szótlan bakó a vérpadon, míg a többiben társ, akivel a látottakat megbeszélni és nem utolsósorban vitatkozni lehet, nem véletlenül vélik felfedezni benne Madách barátját, Szontagh Pált.⁵ Hogy itt miért néma, ez rejtély. Dantonnak a forradalmárokhoz, az eszmetársakhoz való viszonya rendkívül ambivalens, pedig ez számára a saját-csoport. A saját-csoport megjelenési formája a színben az egyenlőség, testvériség, szabadság szentháromságában hívó néptömeg. Furcsa kapcsolati háló a vezért istenítő tömeg, őt mindenki ismeri, de ő személyesen senkit sem. Így vall erről Ádám:

„ÁDÁM

Az áldozat, hidd el, magam vagyok.

S ha irigyelve nézik is hatalmam,

2265 Örömtelen, megvetve életet

Meg a halált, nézem királyi székem,

Melyről mellőlem hullnak el naponkint,

S várom, mikor jó már reám a sor. –

E vér közt úgy gyötör az egyedüllét,”

A fenti sorok tökéletesen illusztrálják a tömeg és az egyén viszonyát. Ebből lépnek elő a szereplők:

„(Az újoncok közül egy tiszt kilép.)

A TISZT

Tégy engemet helyébe,

Polgár, s letörlöm a gyalázatot.

⁵ ALEXANDER 1921, 248.

ÁDÁM

Dicséretes, barátom, önbizalmad,
De biztosítást, hogy szavadnak állsz,
2185 Előbb a harcok színhelyén szerezz.

A TISZT

A biztosíték lelkemben lakik,
Aztán imé! van nékem is fejem,
Mely többet ér tán, mint az a lehullott.

ÁDÁM

S ki a kezes, hogy elhozod, ha kérem.

A TISZT

2190 S kell-é kezes jobb, mint magam vagyok,
Ki életem nem nézem semmibe?

ÁDÁM

Az ifjuság nem úgy gondolkodik.

A TISZT

Polgár, még egyszer felszólítalak. –

ÁDÁM

Türelem még, a cél el nem marad.

A TISZT

2195 Nem bízol bennem, látom, hát tanulj
Felőlem jobban vélekedni, polgár. –
(Főbe lövi magát.)”

A fenti idézet a bizalom hiányára világít rá. Márpedig a társadalmi tőke elmélete felhívja a figyelmet a kapcsolatok esetében a bizalom meghatározó voltára.⁶ Danton nem hisz a tisztnek, és ebből fakadnak cinikus szavai annak halálát követően:

„ÁDÁM

Kár érte, egy ellenséges golyót
Megérdemelt.”

De a *Tragédia* Dantonja egy kivételtől eltekintve valójában senkiben nem bíz:

⁶ COLEMAN 1994.

„De nékem harc jutott csak, nem dicsőség,
Nem ellenség, mely által esni is dísz,
De mely rejtekből orvul leskedik
Fondorlatával rám s a szent hazára. –

....

(NÉPTÖMEG)

2210 Halál, halál az arisztokratákra! –
Jerünk, jerünk a börtönüregekbe,
Tegyünk törvényt, a nép törvénye szent.
(A néptömeg indul a börtönökbe.)

ÁDÁM

Nem ott van a vész, a retesz erős,
A bűzhödt lég, mely elmét, izmot öl,
2215 Szövetségestek úgyis, hagyjuk őket.
Az árulás emelt fővel kacag,
S tört és élesít a Konvent padjain.

NÉPTÖMEG

Fel a Konventre hát, nincs még eléggé
Átválogatva. – A Konventre később,
2220 Gyakorlatul előbb a börtönökbe. –
Addig szedd össze minden áruló
Nevét, Danton.

Generalizált bizalmatlanság a kapcsolati hálóban, ezért félelem mindenkitől.
Megvan a képlet: a forradalom így falja fel önmagát. Éva a másik alak, aki az
arctalan tömegből előlép.

„(Éva mint rongyos, felgerjedt pór nő
kibontakozik a sokaságból, és egyik kezében törrel, másikban egy
véres fejjel Dantonhoz rohan.)

ÉVA

Danton! tekints ez összeesküvőre,
Téged kívánt megölni, én ölém meg.
... jutalmamat kívánom:
Tölts vélem egy éjet, nagy férfiú.”

A forradalmár Éva eltorzult alakja az emancipált nőnek,⁷ mivel úgy viselkedik, mint egy férfi, azaz öl, és egyéjszakás kalandot keres. Talán nem véletlen, hogy a váteszi képességekkel rendelkező Madách itt saját korának mércéjével mérve úgymond elmegy a falig a nemek közötti egyenlőség tekintetében. Mindenesetre Dantont e nő finoman szólva egyáltalán nem igézi meg: „Ettől pokolnak gőze undorít el.” – Pedig a forradalmár Éva azt állítja, megmentette az életét. Hogy ez tényleg igaz-e, nem derül ki. De ha igen, akkor Danton túlélése szempontjából a néptömeg mint kapcsolati háló, pontosabban ennek általa ezidáig ismeretlen tagja kulcsfontosságú szereplővé válik. Fontos, hogy a kapcsolati háló a segítségnyújtás szempontjából egyirányú is lehet, ugyanis Danton minden bizonnyal nem sietne a pórnök-Éva segítségére szükség esetén. Szokatlan módon Éva e színben két alakban jelenik meg, a másikban egy márki húga, aki első pillantásra rabul ejti Danton szívét:

⁷ A revolúció és szexualitás összekapcsolása nem ismeretlen más irodalmi alkotásokban, mint például a Marat halálában, de a képzőművészetben is találni rá példát. Delacroix *A szabadság vezeti a népet* című képét több mint valószínű, hogy nem ismerte Madách, mégis mennyi a hasonlóság Éva és e képen látható a forradalmat szimbolizáló fedetlen keblű nőalak között! Delacroix forradalmár nőalakja egy antik szépségre hasonlít, de tulajdonképpen Éva is szép, csak a szerep, amit betölt, az, ami Ádám számára visszataszító.

„ÁDÁM

(Félre.)

Végigborzongat; elfordul szemem.

2350 Nem bírom e szörnyű káprázatot.

Minő csodás hasonlat! – Aki az

Angyalt ismérte, s látta azután,

Hogy elbukott, az látott tán hasonlót.

Azon vonások, termet és beszéd,

2355 Minden, csak egy kicsinyke semmiség,

Amit leírni sem lehet, hiányzik,

S minő egészen más lön az egész!”

„ÁDÁM

Az én világom e szörnyű emelvény.

Midőn ráléptél, véled egy darab

2260 Menyország szállt le, s szentélyébe zár.”

Ő az egyetlen, akihez Danton őszintén és érdek nélkül beszél, de hát a lángra lobbanó szerelem mélyén az ősbizalom rejlik.⁸ Ha jobban belegondolunk, mai kifejezéssel élve Madách szexuális forradalmat ábrázol e forradalmi színében, de nem csak a pórnök esetében, hisz Danton és a márki húga közötti érzések a társadalmi helyzetből adódó korlátokat feszítik. Bár meg kell jegyezni:

2265 „Örömtelen, megvetve életet

Meg a halált, nézem királyi székem,

Melyről mellőlem hullnak el naponkint,

S várom, mikor jó már reám a sor. –

E vér közt úgy gyötör az egyedüllét ...

2270 A sejtelem, mi jó lehet szeretni. –

Óh, nő, csak egy napig tanítanál

Ez égi tudományra – második nap

Nyugodtan hajtnám bárd alá fejem.”

Királyi szék?

2290 „Óh, jaj, ne hidd – a trónon is ver a szív,”

Danton a trónon? Hja, aki egy márkilánynak merészel udvarolni, az nem lehet akárki! De akkor a márki lánya meg csak egy nő? Ez most csábítási kellék, vagy a Dantonként megjelenő Ádám, ki mögött Madáchot vélik felfedezni,⁹ aki nem képes „elhagyni avult eszményit”? Ez itt valójában a rég elveszett paradicsom újra megtalálása, hisz ott férfi és nő, ez utóbbi hiába csak egy oldalborda, de egymással egyenlő, és csak így lehetnek társai egy-

⁸ COLEMAN 1994.

⁹ ALEXANDER 1921.

másnak. Ezt szimbolizálja talán, hogy Éva éppoly bátor, mint férfibátyja: „Itt is van egy fő, nem rosszabb Rolandnál.”¹⁰

A férfi–nő közötti viszony a társadalmi tőke-elmélet mostohagyereke, e kérdés pusztán a család, mint az ún. erős kötés tipikus formájaként jelenik meg, érdemes lenne ezt egyszer pusztán a férfi–nő dichotómiájának horizontjáról is végiggondolni. Gondoljunk csak a forradalmat megelőző kor madame Pompadourjának befolyására, vagy a közelmúlt Monica Lewinsky-jára, aki használtruha-kollekcióját a nyilvánosság elé tárva micsoda politikai vihart kavart. Madáchnál viszont a férfi–nő kötelék kardinális kérdés.

Kell-e csodálkozni azon, hogy miért a néptömeg fölé emelkedő vérpad emelvénynén halált megvető bátorságú márkilány-, és nem a tömegben őrző jöngő pórőnő-Évában látja meg Ádám a lehetséges társat.¹¹

Ha Ádám egy nem különösebben válogatós Don Giovanni lenne, márpedig egy Don Giovanni nem válogat, akkor biztos, hogy nem hagyná ki a kínálkozó lehetőséget a pórőnővel, de ezáltal hiteltelenné válnak a márkilányhoz intézett szavai, így maga is azzá válna. Visszatérve a férfi–nő kapcsolat társadalmi tőke paradigmájú szociológiai elemzésére, akkor a fentiek arra világítanak rá: nem lehet könnyű annak eldöntése, hogy például az interjúzás során egy leprellőáriát vagy egy madáchi narratívát hallunk-e.

Most nézzük Danton stratégiáját vészterhes kapcsolati hálójában! Egyrészt, mint fent olvasható, mintegy megelőző csapást próbál mérni a hozzá hű néppel azokra, akikről úgy véli, hogy az életére törnek, akiket fortélyosan árulóknak bélyegez:

„Az árulás emelt fővel kacag,
S tört élesít a Konvent padjain”.

¹⁰ Ennek lehetnek önéletrajzi vonatkozásai is, hiszen Madách nővére a magyar forradalom áldozatává vált, erről szól *Mária testvérem emlékezete* című verse. ANDOR–GRÉCZI–ZSOLDOS 2014.

¹¹ Ha a *Tragédia* egészében tekintjük a férfi–nő kapcsolatot, akkor azt látjuk, hogy az ízig-véig romantikus Ádám mindig ugyanazt a nőt találja meg, ez egyébként fordítva nem igaz, gondoljunk csak a Kepler-szín Borbálájára, ha azonban Éva, Madách kifejezésével élve „silledt” (lásd GRÉCZI–ZSOLDOS 2016), akkor azt a társadalom teszi azzá. Itt ismét fel kell hívni a figyelmet az önéletrajzi vonatkozásokra, gondoljunk csak ezzel kapcsolatban Madách válaszára.

Másrészt furcsa mód megmenti egy márki életét:

„ÁDÁM

Úgy meg fogsz halni.

A MÁRKI

Eggyel több leend

Családomból, ki meghalt a királyért.

ÁDÁM

2245 Miért rohansz ily vakmerőn halálba?

A MÁRKI

S azt véled-é, hogy e nemes előjog

Csak titeket illet, népemberek? –

ÁDÁM

Dacolsz velem, jó, hát én is fogok.

Ki lesz erősb? megmentlek ellenedre,

2250 S e jellemért egy higgadtabb jövő,

Melyben kihamvadt a pártszenvedély,

Hálát fog adni nékem. – Nemzetőrök!

Lakomra véle. Tí feleltek érte.

(Néhány fegyveres nemzetőr a márkit elkíséri.)”

Danton ezzel a tettevel úgynevezett „hídszerű” kapcsolatot épít egy másik társadalmi csoporttal,¹² mégpedig a forradalom egyik legfőbb ellenségével, az arisztokráciával. Ennek szerepe kettős, egyrészt jól jöhet még egy arisztokrata kegyelme e vészterhes és bizonytalan korban, vagyis a csoportokon átnyúló hídszerű kapcsolat nagyon értékes erőforrás lehet egy politikai fordulat esetén,¹³ másrészt stabilizálhatja a fennálló rendszert oly módon,¹⁴ hogy a régi rend képviselőinek túlélése komoly ellensúlyt képezhet a jakobinusokkal szemben. A „stabilizálja a társadalmat” gondolat itt azt jelenti tehát, hogy megfékezi a forradalmi terrort.

De vissza a tömegekhez! A forradalom vezéregyéniségeinek érdekes módon saját tömegük van:

„(Ezalatt Robespierre, Saint-Just s más konvent-tagok új néptömeggel

¹² GRANOVETTER 1994.

¹³ GRANOVETTER 1994.

¹⁴ CSERMELY 2011.

jőnek, s egy rögtönzött emelvényre állnak.)”

Mely egyfajta kisajátítható szervezetre hasonlít a társadalmi tőke elmélete alapján,¹⁵ ezen felül a kockázati tőke fogalmával írható le.¹⁶ Majd megkezdődik a demagóg párbaj:

„ÁDÁM

2365 Vádolni mersz, Saint-Just, nem ismered,

Minő erős vagyok? –

SAINT-JUST

Voltál előbb,

A népben. Ámde a nép bölcs, megismert,

S a Konvent végzését megszentesíti.

ÁDÁM

Nem ismerek birót magam felett

2370 Mást, mint a nép, s a nép, tudom, barátom.

(Ismét zúgás a nép között.)”

Leegyszerűsített kifejezésekkel zajlik a szócsata: úgymint a nép bölcs megismert, vagy a nép tudom barátom, de hát a tömegkommunikáció már csak ilyen.

„SAINT-JUST

Barátod az, ki a hon ellene.

A felséges nép majd itél fölötted,

Előtte vádollar, honáruló:

Csempészetért az állami javakban,

2375 Rokonszenvért az arisztokratákkal,

Vágyódásért a zsarnok úralomra.”

A halálos ítélet receptjét láthatjuk a fenti sorokban, először köztörvényes bűnözőnek kell beállítani az ellenfelet, és csak ezután jönnek a politikai vádak, de hát ez az eljárás napjaink politikai arénájában is jól ismert. Lényeges,

¹⁵ GRANOVETTER 1994.

¹⁶ Csepei György szociálpszichológus jellemezte nagyon találóan így a tömeget. Nemcsak e színben, hanem az athéniban is nagyon szeszélyes a tömeg, mely rávilágít Madách tömeggel-néppel kapcsolatos ellentmondásos viszonyára.

hogy nemcsak Danton, hanem még a hívei is árulók e retorika alapján, ezáltal egy tisztogatás során ők is könnyen a célkeresztbe kerülhetnek, felerősítve a félelmet és a bizalmatlanságot. Így falja fel tehát a kapcsolati háló mentén a forradalom önmagát, csak terrort hagyva hátra.

DANTON

„2390 Bakó, ügyes légy – órjást vesztesz el.

(Fejét a nyaktiló alá hajtja.)

...

(már a 10.színben)

LUCIFER

Ezúttal a nyakazás elmarad.”

Némi képzavarral élve a megfelelő ember a megfelelő helyen! Így válik a néma Lucifer Ádám kapcsolati hálójának kulcsszereplőjévé.¹⁷

Összegzés gyanánt elmondható, hogy Dantonnak a tömegben való ismertsége révén ugyan kiterjedt a kapcsolati hálója, de ezt e rövid pillanatfelvételnek tekinthető színben felemésztí a bizalmatlanság és ezért is mondja: „E vér közt úgy gyötör az egyedüllét.” Az egymással ellenséges csoportokon átívelő hídszerű kapcsolatokkal sem sikerül stabilizálnia a társadalmat, ezáltal megfékeznie a terrort, – nincs már rá idő. A forradalom elmegy a végső-kig, s itt immáron csak egy nem evilági kapcsolat segíthet a főszereplőnek.

„(Az egész hirtelen olyanná változik vissza, mint a nyolcadik színben volt.

Ádám ismét mint Kepler, íróasztalára hajtott fővel látszik,

Lucifer mint famulus mellette áll s vállára üt. A reg szürkül.)

LUCIFER

Ezúttal a nyakazás elmarad. –

ÁDÁM

(Felemelkedve.)

Óh, hol vagyok, hol vannak álmaim?

LUCIFER

¹⁷ A nem evilági hatalmak beavatkozása más esetben is kulcsfontosságúvá válik a *Tragédiában*, gondoljunk csak Éva szavaira: „Anyának érzem, óh, Ádám, magam.”

Elszálltak a mámorral, mesterem.”

Régóta ismert fordulat ez, gondoljunk csak a Bibliára, a homéroszi eposzokra, vagy az ősi ind *Mahabharátára*, annyiban azonban különös, hogy a fentiekkel ellentétben egy olyan társadalom megjelenítése kapcsán történik mindez, hol:

„Felkeltek a papok, s villámukat
Kicsavarók kezökből, visszatéve
Trónjára az ész, e rég üldözöttet.”

A felvilágosodás társadalmának tablója így ér véget.

Végül talán nem haszontalan Ádám kapcsolati hálóját összevetni Madáchéval, amikor a *Tragédiát* írta, mert nagymértékű a hasonlóság. Madách, aki amúgy is visszahúzódó ember volt, lényegében néhány emberrel tartott fenn kapcsolatot ekkor, és ebben közrejátszhatott, hogy ő is éveken át a terror hálójában élt. Ennek közvetett bizonyítéka, hogy alig folytat levelezést a *Tragédia* írásának időszakában.¹⁸ Ráadásul felesége állítólagos hűtlensége okán elválik, így Évját is elveszíti, nem marad számára más, mint:

„AZ ÚR
Végetlen a tér, mely munkára hív,
S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
4100 Csak azt kövesd....
Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”

¹⁸ ANDOR–GRÉCZI–ZSOLDOS 2014.

Bibliográfia

ALEXANDER 1920

MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Jegyz., magy. ell. ALEXANDER Bernát. Budapest, Atheneum, 1921.

ANDOR 2014

MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Sajtó alá rend. ANDOR Csaba. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2014.

ANDOR–GRÉCZI-ZSOLDOS 2014

Madách Imre levelezése. Szerk. ANDOR Csaba–GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő. Salgótarján–Szeged, Dornay Béla Múzeum–Madách Irodalmi Társaság, 2014.

CSERMELY 2011

CSERMELY Péter: A gyenge kapcsolatok stabilizálják a komplex rendszereket. In: *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. Szerk. VARGA V. Attila. Budapest, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, 2011, 94–104.

COLEMAN 1994

James S. COLEMAN: Társadalmi tőke. In: *A gazdasági élet szociológiája*. Szerk. LENGYEL György–SZÁNTÓ Zoltán. Budapest, Aula Kiadó, 1994, 99–127.

GRANOVETTER 1994

Mark GRANOVETTER: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: *A gazdasági élet szociológiája*. Szerk. LENGYEL György–SZÁNTÓ Zoltán. Budapest, Aula Kiadó, 1994, 61–78.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2016

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: Silled. Madách Imre egy szaváról. *Édes Anyanyelvünk* 38/2, 2016, 13.

A vallásosság szerepe a boldogságban és az étellel való elégedettségben¹

Havasi Virág

Az ember alapvető vágya boldognak lenni. Ennek eléréséhez a legtöbb vallás nyújt segítséget, útmutatót, intézményi kereteket. Vajon mennyire sikeresek a vallási rendszerek az emberek boldogságra törekvésének támogatásában egymáshoz képest, illetve más kulturális mechanizmusokhoz és az egyének biológiai adottságaihoz képest?²

A vallásosság és életminőség/boldogság közötti összefüggést számtalan kutatás azonosította. Koenig és Larson 2001-ben 100 tanulmányt elemeztek, melyek 80%-a talált pozitív kapcsolatot a vallásos hit, vallásos gyakorlatok és az étellel való elégedettség között. Az általuk számba vett kutatások nagy része USA-beli kutatás volt, illetve sajátos minták segítségével végzett kutatás (egyetemisták, bizonyos vallási vagy civil közösségek tagjai). A nemzetközi összehasonlító elemzések jellemzően az ISSP vagy WVS adatain alapulnak. Ezekből megtudhatjuk például, hogy a vallásosság és életminőség közötti kapcsolat gyengébb a kevésbé vallásos országokban.³ Ráadásul, ha megnézzük a World Happiness Report 2020-as jelentést,⁴ láthatjuk belőle,

¹ A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

² A boldogság, étellel való elégedettség és életminőség fogalmait, egymáshoz való viszonyukat a tanulmány egyik alfejezetében tisztázzuk, azonban a szöveg más részein úgy kezeljük, mintha egymással helyettesíthetők, szinonimák lennének. Ennek az az oka, hogy bizonyos kutatásokban az egyiknek, másokban a másiknak a vallásossággal való összefüggéseit vizsgálják, de ezen kutatások alapvető kérdései ugyanazok.

³ OKULICZ-KOZARYN 2010.

⁴ HELLIWELL–LAYARD–SACHS–DE NEV 2020.

hogy a legboldogabb országok a legvallástalanabbak közül kerülnek ki, amiből könnyen levonhatnánk téves következtetéseket. Csakhogy az északi országok boldogságának titka olyan intézményi és kulturális tényezőkben áll, mint a jól működő demokrácia, nagylelkű szociális ellátórendszer, alacsony szintű korrupció és bűnözés, valamint elégedett állampolgárok, akik bíznak egymásban.⁵

A vallás és boldogság közti kapcsolat a kulturális kontextustól függően változhat és kérdés, hogy miért, illetve milyen mechanizmusokon keresztül befolyásolja a vallásosság az életminőséget. A tanulmányban a boldogság és vallás kapcsolatrendszerének ismert elemeit vesszük számba, majd javaslatot fogalmazunk meg a jövőbeli kutatások lehetséges irányaira.

Mindenekelőtt tisztázni szükséges, hogy mit is értünk az életminőség és boldogság fogalmai alatt és ezek miképp mérhetők.

Az étellel való általános elégedettség és boldogság, valamint ezek mérésének kérdései

Az emberek jólléte (well-being) vagy életminősége (quality of life) jól definiálható, kutatási dimenziókra felosztható, objektív és/vagy szubjektív mutatókkal mérhető kérdések. Az emberi szükségletek kielégítettségére vonatkoznak, melyek felölelik a létfenntartás, emberi kapcsolatok, jó egészség, személy- és tulajdon biztonsága, valamint a személyes fejlődési lehetőségek körét.⁶

A boldogság nehezebben megragadható és következőképp nehezebben mérhető dolog. Nincs konszenzus arról a vallások tanításai, filozófusok, teológusok, pszichológusok, társadalomtudósok körében, hogy mi a boldogság, hogy az egy ideális állapot leírása vagy valós helyzet, hogy pillanatnyi érzet lehet csupán vagy tartós létállapot, hogy hogyan érhető el, mi a kapcsolata a morállal, a szükségletek kielégítésével, a fájdalommal, a nyugalommal és az aktivitással. A boldogság objektív mérőeszközei közé tartozik az agyhullámok mérése, a társadalmi vagy nem verbális viselkedés megfigyelése (például barátságosság, mosoly),⁷ vagy az ESM (Experience Sample Method) alkalmazása, mely esetén egy elektronikus személyi hívó random jelzései

⁵ HELLIWELL-LAYARD-SACHS-DE NEV 2020.

⁶ HAVASI 2019

⁷ FREY-STUTZER 2002.

által meghatározotti időpontokban feljegyzi az alany, hogy épp mivel foglalkozik és milyen lelkiállapotban van.⁸ Kérdőívekben jellemzően felteszik a kérdést, hogy a válaszadó mennyire érzi magát boldognak. Megjelentek ugyanakkor árnyaltabb mérőeszközök is. Például az ABS-t (Affect Balance Scale) Bradburn és munkatársai az emocionális állapot mérésére fejlesztették ki.⁹ A boldogság kutatásokban mára különválasztották a hedonikus és az eudaimonikus boldogság fogalmait, illetve a flow élményét. A hedonikus boldogság a görög hedoné, azaz „gyönyör” szóból ered, de manapság a hedonista szemléletet kutató pszichológusok a kifejezést tágan értelmezik, a test mellett az elme preferenciáit és örömeit is beleértve a fogalomba.¹⁰ Az eudaimonikus boldogság nem feltétlenül jelenti a pozitív érzelmek magas és negatív érzelmek alacsony szintjét, hanem arra az állapotra utal, amikor az önismeret mélyül, fejlődnek a képességeink, megjelenik az élet értelmességének, célszerűségének érzése, valamint erőfeszítéseket teszünk a tökéletesedés érdekében.¹¹ A flow/áramlat kulcsszava a tökéletes élmény, ami az elköteleződés és aktív bevonódás általi boldogságkeresést jelenti.¹² Csíkszentmihályi Mihály kutatási eredményei szerint legszebb élményeinket aktív állapotban éljük át, amikor testi erőnket vagy szellemi képességeinket használjuk, amikor feloldódunk abban, amit teszünk.¹³ E tevékenységek az adott pillanatban nem is feltétlenül kellemesek számunkra, mégis a flow érzését adják nekünk. Peterson és munkatársai kidolgoztak egy Boldogság Orientáció Skálát, egy 18 ítemes kérdéssort, mely a boldogság három arcának (hedonikus, eudaimonikus, flow) mérésére alkalmas.¹⁴

A vallás és boldogság összefüggéseit vizsgáló kutatások azonban vagy az élettel való általános elégedettség 4–5–10 pontos skálán való mérését alkalmazzák, vagy arra kérdeznak rá, hogy az egyén mennyire érzi boldognak magát. Vannak kivételek, így például Poloma és Pendleton a boldogsá-

⁸ CSÍKSZENTMIHÁLYI 1997.

⁹ DIENER 1984.

¹⁰ RYAN–DECI 2001.

¹¹ SZONDY–MARTOS 2014.

¹² SZONDY–MARTOS 2014.

¹³ CSÍKSZENTMIHÁLYI 2017.

¹⁴ PETERSON–PARK–SELIGMAN 2005.

gon és általános elégedettségen kívül vizsgálta az érzelmi jóllét és az egzisztenciális elégedettség vallási étellel való összefüggéseit.¹⁵

A következőkben áttekintjük, hogy milyen tényezők és milyen mértékben befolyásolják az étellel való általános elégedettséget.

A boldogság forrásai, avagy az életminőség összetevőinek magyarázó ereje

A kutatások tanulsága szerint az egyének boldogság szintjében található különbségek legnagyobb részét, 30-50%-át megváltoztathatatlan jellemvonások magyarázzák. Ilyenek a nyitottság, ingerlékenység, affektivitás, a memória működésmódja.¹⁶

A demográfiai változók, mint a nem, életkor, jövedelem együttesen a különbségek 10%-át magyarázzák, további 10%-ot az önkéntes szervezetekben való részvétel és az intim kapcsolatok léte vagy hiánya. Ez utóbbi viszonylatában a nyugati országokban inkább a párkapcsolat, illetve házasság, a keletiekben a barátság a meghatározó, étellel való elégedettséget befolyásoló tényező.¹⁷

Jelentős szerepe van a boldogság szint kialakulásában az életeseményeknek, életpasztorátoknak (35%), de találtak kutatások összefüggést olyan makromutatókkal, mint az infláció és munkanélküliség,¹⁸ valamint intézményi tényezőkkel, mint a részvételi jog, politikai rendszerrel való elégedettség¹⁹ – igaz, ez utóbbiak hatásai csak a fejlett országokban érvényesülnek.

A vallás életminőségben betöltött szerepéről Diener megállapította, hogy bár a legtöbb kutatás talált pozitív összefüggést a két terület között, de ezek jelentős része elvész kontroll változók bevonása, más hatások kiszűrése után.²⁰ Mielőtt ennek a kérdésnek a mélyére ásna, összefoglaljuk azokat az elképzeléseket, melyek magyarázatul szolgálnak arra, hogy a vallásosság miért (vagy miért nem) befolyásolja az étellel való elégedettséget.

¹⁵ POLOMA–PENDLETON 1990.

¹⁶ VEENHOVEN 1996; LYUBOMIRSKY–SHELDON–SCHKADE 2005.

¹⁷ VEENHOVEN 1996; CSÍKSZENTMIHÁLYI 1997.

¹⁸ DI TELLA–MACCULLOCH–OSWALD 2001.

¹⁹ FREY–STUTZER 2002, VEENHOVEN 2000.

²⁰ DIENER 1984.

A vallás és boldogság kapcsolatára vonatkozó elméleti elképzelések

A különböző vallások a hívőik mentális egészségéhez sokféleképp hozzájárulhatnak. E hatások egy része magukból a tanításokból ered, a *hitből* (*believing*), más részük pedig; a *valahova tartozás* (*belonging*) érzéséből és annak következményeiből.

A vallási tanítások a világ koherens értelmezését kínálják, az egyén életének jelentést adnak, ezzel enyhítik a bizonytalanságérzetet és növelik a megbirkózás képességét.

A vallások egy rendezett és igazságos világot írnak le, ahol, ha most nem is megy minden jól, de majd a túlvilágon, vagy egy újabb életben minden jóra fordul.²¹ Ha a jövőt illetően kevesebb stresszt érez az egyén, az hozzájárul az általános jól-létéhez.²²

Az ember önbecsülését növeli, ha úgy gondol magára, mint akit Isten szeret,²³ ha jó és erkölcsös, igaz embernek érzi magát.

A kötődélmélet (attachment theory) szerint Isten támogatás és társ a nehéz időkben.²⁴ A hívők odafordulhatnak hozzá, amikor útmutatásra vagy vigaszra van szükségük, reményt kapnak tőle, biztonságérzetet, szeretetet, nyugalmat.²⁵

A szociálpszichológusok az istenséggel való kapcsolódás érzését stressz-pufferáló (stress buffering) mechanizmusnak tekintik, mely megkönnyíti a nehéz élethelyzetekkel való megbirkózást.²⁶ A vallási értelemadás segít menedzselni mind a hívő saját, mind a körülötte lévők szenvedését.²⁷ Amikor például a nehézségekre a buddhista hívő karmája tisztulásaként tekint, a keresztény hívő hitének próbájaként vagy jogos büntetésként, enyhíti a szenvedés érzetét. Persze az is előfordul, hogy az igazságtalannak vélt súlyosan negatív életesemények bekövetkezte a hit elvesztéséhez vezet.

A vallási tevékenységek végzésének pozitív hatásai közé tartozik, hogy a hívő úgy érezheti, kapcsolódik az isteni erőhöz. Ez egyrészt a fent említett

²¹ BRADSHAW–ELLISON–MARCUM 2010.

²² ELLISON–BRADSHAW–KUYEL–MARCUM 2011.

²³ CROCKER–LUHTANEN–COOPER–BOUVRETTE 2003.

²⁴ PARGAMENT–SMITH–KOENIG–PEREZ 1998.

²⁵ ELLISON–BRADSHAW–FLANNELLY–GALEK 2014; BRADSHAW–ELLISON–MARCUM 2010.

²⁶ SCOTT–BIERMAN–ELLISON 2012.

²⁷ PARK 2005.

stressz redukciós hatással járhat, másrészt speciális, emelkedett lelkiállapothoz, hangulathoz vezethet. Vannak, akik ezt a lelkiállapotot élik meg és definiálják boldogságként.

Vallásos irodalom olvasásakor az emberek a történetekben lévő karakterekhez kapcsolódhatnak, azonosulhatnak velük. Ez különösen fontos lehet, ha hasonló kihívásokkal állnak szemben, mint a szövegek szereplői és ekkor az azonosulás, a vallási szerepátvétel (religious role taking) segít a problémákkal való szembesülésben és megküzdésben.²⁸ Az érintettek ötleteket kapnak, hogy hogyan viselkedjenek, gondolkodjanak, hogyan oldják meg bajukat és egyúttal kevésbé érzik egyedül magukat problémáikkal.²⁹

A vallási szövegek és tanítások olyan útmutatásokkal szolgálnak, melyek segítenek elkerülni kockázatos viselkedésmódokat.³⁰ Vannak vallások, melyek óvnak az alkohol fogyasztástól, szerencsejátéktól, de még ha explicite nem is tiltja ezeket a szenvedélyeket az adott vallás, gyakran előfordul, hogy a megtérés segít legyőzni a szenvedélybetegséget, segít „jó útra téríteni” az egyént.

A vallások által támogatott olyan erények, mint az együttérzés, a megbocsátás és a másokon való segítség növelhetik a boldogságérzetet, sőt javíthatják a testi egészséget is, ha a hívők gyakorolják őket.³¹

Egy vallási gyülekezethez tartozás kulturális és strukturális előnyökkel szolgál.³²

A közös értelmezési keretnek, a valahova tartozás érzésének kötő ereje van (binding power). A vallási narratívák, rítusok, szimbólumok erősítik az összetartozás érzését, megerősítik az identitást.³³

A vallási kötődésű egyének beágyazódnak egy olyan közösségbe, ahova hasonlóan gondolkozó és érző emberek tartoznak, közősek az értékeik és normáik, és mindezt megerősítik a szertartások folyamán. A vallási közösségeket (már amennyiben valóban közösségként funkcionálnak és nem egy üres vasárnapi templomi jelenlét formájában nyilvánulnak meg) az intimitás

²⁸ BRADSHAW–ELLISON 2010.

²⁹ ELLISON–LEVIN 1998.

³⁰ ELLISON–LEVIN 1998.

³¹ KOENIG–KING–CARSON 2012.

³² KATE–KOSTER–VAN DER WAAL 2017.

³³ MCMILLAN–CHAVIS 1986.

érzete hatja át, a csoporttagok úgy érzik, hogy számítanak egymásnak, számíthatnak egymásra.³⁴

A vallási gyülekezethez tartozás strukturális előnyei a szociális tovagűrűző hatások. Lehetséges, hogy a vallásos egyéneknek több családi kapcsolata van. Mahoney és szerzőtársai úgy fogalmazzák, hogy a hívők számára a családi kapcsolatok megszentelődnek (sanctificate), mivel a vallások speciális jelentőséget tulajdonítanak a házasságnak és szülő-gyermekek kapcsolatoknak.³⁵ Ennek következménye lehet, hogy több élő társadalmi köteléke van a vallásos egyéneknek a családi szférában, ami nagyobb mértékű társas támogatással, erősebb kontrollérzettel és kevesebb magányossággal jár.³⁶

Okulicz-Kozaryn társadalmi és egyéni vallásosságot különböztet meg,³⁷ ami megfeleltethető az előbb említett valahova tartozás és hit kettősének vagy Allport külső és belső vallási orientációjának. A társadalmi vallásosság abban nyilvánul meg, hogy a hívő részt vesz vallási szertartásokon, időt tölt a templomokban (vagy más szakrális terekben) más emberekkel, vallási szervezetekhez tartozik. Az egyéni vallásosság az Isten fontosságában, Istenben való hitben nyilvánul meg (Isten nélküli vallások esetében azokban a természetfeletti alakokban és mechanizmusokban, melyeket az adott vallás tanít), abban, hogy valaki vallásosnak tartja magát, hogy számára fontos a vallás.

Pargament és munkatársai szerint nincs általánosan megfogalmazható hatása a vallásnak (general religious effect) az életminőségre, mivel a vallási megbirkózásnak (religious coping) létezik pozitív és negatív formája is. Ez utóbbira példa a büntető jellegű vallási hozzáállás (appraisal), ami azon a gondolaton alapul, hogy az egyént az Isten bünteti az általa elkövetett bűnei miatt.³⁸ A hívő beletörődik a negatív élethelyzetbe, ahelyett, hogy megpróbálna változtatni rajta, vagy az is lehetséges, hogy önmagát büntetisanyargatja bűneiért. Az is előfordulhat, hogy a hívő szorong, hogy vajon Istennek tetsző életet él-e.

³⁴ KATE-KOSTER-VAN DER WAAL 2017.

³⁵ MAHONEY-PARGAMENT-MURRAY-SWANK-MURRAY-SWANK 2003.

³⁶ ROSS 1990.

³⁷ OKULICZ-KOZARYN 2010.

³⁸ PARGAMENT-SMITH-KOENIG-PEREZ 1998.

Korábban említettük, hogy vallási tevékenységek végzésének pozitív hatása lehet az életminőségre, de sajátos ebből a szempontból az imák szerepe. Ugyanis imádkozni az emberek akkor szoktak gyakrabban, ha problémáik vannak. Ez esetben az imák ahhoz vezethetnek, hogy jobban a problémára fókuszál az egyén, így az imának életminőség csökkentő hatása lesz.³⁹ Más kérdés, ha az ima vallási kötelezettség és kötött tartalmú, hiszen ebben az esetben az ima pozitív hatásai lesznek erőteljesebbek, a meditatív jelleg, az istenséggel való kapcsolat megerősítése, a hála és áhítat érzései.

Fontos kérdés, hogy különböző vallásoknak eltérő-e a kapacitásuk a híveik „boldogabbá tételében”. Amennyiben vannak különbségek a vallások között az életminőségre való hatóképességük tekintetében, ezek forrásai kereshetők mind a kulturális, mind a strukturális mezőben. A vallások különböznek tanításaik tartalmában és abban is, hogy hogyan szervezik tagjaik életét.

A hinduizmus és buddhizmus karmikus törvényszerűségről, ok-okozatról szóló tanításainak kérlelhetetlen logikája, az élet körforgásából (létkerek) való megszabadulás célja egyes olvasatokban lehangoló világképnek hat. A szenvedélymentességre törekvés a hedonikus boldogság minimalizálásához vezet, a kötődés legyőzése pedig a boldogság legfőbb forrásainak, a párkapcsolatnak és a szülői-gyermeki szeretetnek a jelentőségvesztéséhez. Más olvasatban a buddhizmus azt tanítja, hogy hogyan legyünk boldogabbak, hogyan vethetünk véget a szenvedéseinknek. Az ellentmondás talán abból ered, hogy különböző vallásoknak különböző a boldogság koncepciójuk és mindegyik a saját koncepciójának megvalósításához mutat utat híveinek.

Durkheim öngyilkosságról szóló elemzése jó példa a strukturális különbségekre, melyek fennállnak az egyes vallások és az azok köré épülő társadalmak között. A protestánsok körében tapasztalható magasabb öngyilkossági mutatók okának Durkheim a protestáns társadalmak alacsonyabb fokú integráltságát látta.⁴⁰ A katolikus hívők körében a gyónás intézménye többféleképp is pozitívan hat a lelki egészségre: kimondani, beszélni a bűnről önmagában ventilláció, csökkenti a lelkiismeretfurdalást és az isteni büntetéstől való félelmet.

³⁹ MASTERS–SPIELMANS 2007.

⁴⁰ DURKHEIM 2001.

Az empirikus kutatási eredmények vajon alátámasztják-e a felsorolt összefüggéseket? Ezt tekintjük át az alábbiakban.

A vallás és boldogság kapcsolata az empirikus kutatások tükrében

A tanulmány bevezetőjében már említettük Koenig és Larson metaelemzését, akik az általuk összegyűjtött kutatások 80%-ában találtak pozitív kapcsolatot a vallásosság és életminőség között.⁴¹ Az alábbiakban olyan kutatási eredményeket emelek ki, melyek ezt az általános összefüggést árnyalják, kibontják, illetve bizonyos részkérdések kutatására irányulnak.

Több kutatás vonja le konklúzióként, hogy a jóllét a biztos világnézetből és nem a vallásos hitből ered. Ross azt találta, hogy akiknek erősebb/határozottabb a meggyőződése (mind az erősen vallásosak, mind az ateisták körében), azoknak nagyobb a jóllétük, mint a bizonytalanoknak vagy agnosztikusoknak.⁴² Eliassen, Taylor és Lloyd a depresszió viszonylatában azonosították ezt a mintázatot,⁴³ többen pedig a mentális betegségek viszonylatában. Azaz a kutatások tanulsága szerint kevesebb depressziós, illetve mentális problémával küzdő ember van a megrogzított ateisták és erősen vallásos emberek közt.⁴⁴ Ezen eredmények háttere részben az, hogy a világnézetben való kételkedés magasabb szorongással jár.⁴⁵

Steger és Frazier elemzése szerint a vallásosság és az étellel való elégedettség kapcsolatát annak érzete közvetíti, hogy az életnek értelme van (meaningful). A vallásosságtól függetlenül, akik úgy érzik, hogy van értelme az életüknek, nagyobb étellel való elégedettségről számolnak be.⁴⁶ A megrogzítottan nem vallásos, de elkötelezett világnézettel rendelkező egyének élete értelmet nyerhet kapcsolataikból, a tudományból, a filozófiából vagy a művészetekből, hasonlóan ahhoz, ahogyan a vallásos egyéneké a vallási meggyőződésükből.⁴⁷

⁴¹ KOENIG–McCULLOUGH–LARSON 2001.

⁴² ROSS 1990.

⁴³ ELIASSEN–TAYLOR–LLOYD 2005.

⁴⁴ MASELKO–BUKA 2008; SCHNITTKER 2002; SHAVER–LENAUER–SADD 1980.

⁴⁵ KRAUSE–INGERSOLL–DAYTON–ELLISON–WULFF 1999.

⁴⁶ STEGER–FRAZIER 2005.

⁴⁷ STEGER–FRAZIER 2005.

Salsman és szerzőtársai az optimizmust, mint személyiségjellemzőt és a társas támogatást találták a vallás és életminőség közötti közvetítő kapcsolatnak.⁴⁸

A WVS elemzésével Okulicz-Kozaryn arra jutott, hogy a vallásosság bimodális kapcsolatot mutat az étellel való elégedettséggel: a vallásos egyének általában vagy nagyon elégedettek, vagy nagyon elégedetlenek voltak a nem vallásos egyénekhez képest.⁴⁹

Vannak kutatások, melyek az Istenkép és az önbecsülés között találtak pozitív kapcsolatot,⁵⁰ mások az érzelmi jóllét és aközött, hogy hasonló gondolkozású társakkal van az egyén körülvéve.⁵¹

Kate, Koster és van der Waal hollandiai kutatásuk során negatív kapcsolatot azonosítottak az imádkozás és étellel való elégedettség között. Véleményük szerint ez az eredmény annak tudható be, hogy azok imádkoznak inkább, akiknek gondjaik vannak, azaz eleve alacsonyabb az életminőségük.⁵²

A Pew Research Center 26 országra kiterjedő, 2019-ben publikált kutatási eredményei szerint a vallási gyülekezetek aktív tagjai boldogabbak és aktívabbak a társadalmi élet nem vallási szegmensében (szavaznak a választásokon, közösségi csoportokhoz csatlakoznak, önkéntes munkát végeznek), mint akár az inaktív tagjai a vallási gyülekezeteknek, akár azok az emberek, akik nem tartoznak vallási gyülekezetekhez. A kutatásban aktivitás alatt azt értették, ha valaki legalább havonta egyszer részt vesz vallási szertartáson. Az eredmények persze nem azt bizonyítják, hogy a szertartáson való megjelenésnek vannak bizonyos hozadékai, valószínűbb, hogy bizonyos emberek inkább aktívak mind vallási téren, mind civil szervezetekben és ennek az aktivitásnak vannak fizikai és pszichológiai előnyei.⁵³ Az is lehet, hogy ezek az emberek épp azért aktívabbak, mert eleve boldogabbak és egészségesebbek.

⁴⁸ SALSMAN–BROWN–BRECHTING–CARLSON 2005.

⁴⁹ OKULICZ–KOZARYN 2010.

⁵⁰ Például BENSON–SPILKA 1973; FRANCIS–GIBSON–ROBBIN 2001.

⁵¹ GLOVER–BURNS–BUTLER–PATTON 1998.

⁵² KATE–KOSTER–VAN DER WAAL 2017.

⁵³ Pew Research Center 2019.

Ez utóbbi gondolatokat Lim és Putnam kutatásai is alátámasztják. Ők azt találták, hogy a vallásos részvétel erősen befolyásolja a boldogságot azon nagyon vallásos emberek körében, akiknek sok barátjuk van a gyülekezetükben, de nem azoknál, akiknek csak kevés.⁵⁴

Különböző vallási felekezetek tagjainak boldogságát összevetve az USA-beli kutatások eredményei szerint a protestánsok boldogabbak, mint más felekezetek tagjai vagy a nem vallásosok.⁵⁵ Ez alapján az eredmény alapján feltételezhető lenne az is, hogy egy adott országban a többségben lévő vallási denomináció tagjai boldogabbak az átlagosnál, és az is, hogy a protestáns vallás és intézményei jobban segítik tagjaik „boldogulását”. Ezzel szemben Kate, Koster és van der Waal hollandiai kutatásai a katolikusokat az átlagnál boldogabbnak, a muszlim vallásúakat boldogtalanabbnak találták. Mindkét csoport kisebbségben van vallási értelemben. A szerzők előzetes gondoltak arra, hogy a muszlimokat a vallásuk jelentős megbélyegzésnek és negatív bánásmódnak teszi ki a mai nyugati társadalmakban, ami negatív hatással járhat az életminőségükre nézve. Ugyanakkor a vallás jelenthet vigasztalást és támaszt számukra egy ellenséges környezetben. Az eredmények elemzése folyamán a muszlim vallásosság és az életminőség közti negatív kapcsolat eltűnt, miután kontrollálták az adatokat a demográfiai háttérváltozókkal. Ez azt jelenti, hogy a muszlimoknak az alacsonyabb társadalmi státuszuk miatt alacsonyabb az étellel való elégedettsége Hollandiában, nem pedig a vallásukkal összefüggő tényezők miatt.⁵⁶

Adinga és kutatótársai malajziai egyetemisták körében végeztek boldogságkutatást. Eredményeik szerint a buddhista – társadalmukban többségben levő – diákokat alacsonyabb lelki bevonódás, boldogság és étellel való elégedettség jellemezte, mint akár a keresztény, akár a muszlim tanulókat.⁵⁷ Ez az eredmény újabb cáfolata annak az elképzelésnek, hogy a többségi lét növelheti az elégedettség érzetét. Ráadásul felveti annak a lehetőségét, hogy a buddhizmus kevésbé segíti híveit a boldoggá válásban (legalábbis Malajziában), mint a többi vizsgált vallás.

⁵⁴ LIM-PUTNAM 2010.

⁵⁵ STARK-MAIER 2008.

⁵⁶ KATE-KOSTER-VAN DER WAAL 2017.

⁵⁷ ADINGA-SEOKB-HASHMIA-MAAKIPA 2012.

Konklúziók

A szakirodalmak áttekintése után az az érzésünk marad, hogy a vallási puzzle nincs megoldva.

Úgy tűnik, hogy van ugyan kapcsolat a vallásosság és életminőség között, de más tényezők közbeiktatódnak, közvetítik ezt a hatást. Ezek a tényezők pedig a vallásokon kívüli életben is fellelhetők, mint a közösségbe ágyazottság, egészséges (káros szenvedélyektől mentes) életmód, erkölcsi tartás, másokhoz empátiával való odafordulás, vagy a vallási szövegek terápiás hatása helyett a szépirodalom terapeutikus ereje. A vallásos, vallási közösségbe tartozó egyének számára talán az jelenti az előnyt, hogy a vallások „csomagban” kínálják mindezeket. Az élettel való elégedettség lehetősége azonban akkor válik valóra, ha a hívő él is ezekkel az eszközökkel, követi az útmutatásokat, aktívan kapcsolódik a közösségéhez, hitében nem kételkedik. A hit egy sajátos jelenség, vagy van, vagy nincs, nem fejleszthető, tudatos döntéssel nem befolyásolható. A vallás a modern társadalmakban szabadon választható, de ez a választás valamiképp mégiscsak determinált, az egyén tudásának, neveltetésének, élményeinek, tapasztalatainak, érzéseinek eredője, illetve a hívők olvasatában a „kegyelemé”.

A vallásosság és életminőség-boldogság kapcsolatrendszeréről sok kutatási eredmény van ugyan, de legtöbbjük USA-beli. A nemzetközi összehasonlító kutatások a boldogságot és/vagy életminőséget egy egydimenziós kérdéssel mérik, pedig árnyaltabb képet kaphatnánk, ha a kérdőívekbe bekeverülne a boldogság három arcára (hedonikus, eudaimonikus és flow) vonatkozó kérdések. A nemzetközi vizsgálatok másik hiányossága, hogy mintáik jellemzően egy és kétezzer fő közöttiek és a legnagyobb vallási közösségek tagjain (és esetleg a nem vallásosok rétegén) kívüli vallásokat néhány fő képviseli bennük, így felekezeteket összehasonlító statisztikai elemzések nem végezhetők rajtuk. Ez utóbbi csak úgy lenne orvosolható, ha minél több országban készülnének célzott, felekezeteket összehasonlító elemzések.

Izgalmas kérdés, hogy a vallási megújulási és új vallási mozgalmak tagjainak életminősége jobb-e, mint a tradicionális vallási közösségek tagjaié. Feltehetően igen. E mozgalmakról készülnek esettanulmányok, kutatások, melyeknek azonban nem tárgyük a boldogság mérése, noha áttételesen szó

van erről is bennük.⁵⁸ Érdemes lenne a nagy összehasonlító vizsgálatok kérdőíveit lekérdezni ezekben a speciális közösségekben is és összevetni a főbb eredményekkel.

Keveset tudunk arról, hogy mi a különbség az életminőség terén az ateisták és azok között, akik „spirituális beállítódásúak, de nem vallásosok”,⁵⁹ mint ahogy kevésbé kutatott az is, hogy a nem vallásos egyéneknek milyen metafizikai vagy ismeretelméleti nézeteik vannak⁶⁰ - melyek igen szerteágazóak lehetnek.

Nyitott kérdések tehát vannak az életminőség és vallásosság kapcsolatrendszerét tekintve, de léteznek az eszközök a megválaszolásukra. Aminek mérésére nincs még módszer, az az, hogy vajon jobbak-e a vallásos emberek, a boldog vallásos emberek, a boldog emberek.

Bibliográfia

ADINGA–SEOKB–HASHMIA–MAAKIPA 2012

Carmella E. ADINGA–Chua Bee SEOKB–Shazia Iqbal HASHMIA–Ismail MAAKIPA: Religion and gender differences in stress, happiness and life satisfaction. *Southeast Asia Psychology Journal* 1, 2012, 46–55.

BENSON–SPILKA 1973

Peter BENSON–Bernard SPILKA: God image as a function of self-esteem and locus of control. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12/3, 1973, 297–310. DOI: 10.2307/1384430

BRADSHAW–ELLISON 2010

Matt BRADSHAW–Christopher G. ELLISON: Financial hardship and psychological distress: Exploring the buffering effects of religion. *Social Science and Medicine* 71/1, 2010, 196–204. DOI: 10.1016/j.socscimed.2010.03.015

⁵⁸ Például Oroszi Borbála írja a magyarországi schönstatti mozgalomról: „tanítása nem csupán a vallásos élet elméleti aspektusát hangsúlyozza, hanem egyedi módon olyan, a hétköznapiakban is megvalósítható gyakorlatokat kínál, amelyek valós választ adnak a tagok mindennapi szükségleteire.” OROSZI 2022, 103.

⁵⁹ GALEN–KLOET 2011.

⁶⁰ KURTZ 2006.

BRADSHAW–ELLISON–MARCUM 2010

Matt BRADSHAW–Christopher G. ELLISON–Jack P. MARCUM: Attachment to God, images of God, and psychological distress in a nationwide sample of Presbyterians. *The International Journal for the Psychology of Religion* 20/2, 2010, 130–147. DOI: 10.1080/10508611003608049

CROCKER–LUHTANEN–COOPER–BOUVRETTE 2003

Jennifer CROCKER–Riia K. LUHTANEN–Mary Lynne COOPER–Alexandra BOUVRETTE: Contingencies of Self-Worth in College Students: Theory and Measurement. *Journal of Personality and Social Psychology* 5/5, 2003, 894–908. DOI: 10.1037/0022-3514.85.5.894

CSÍKSZENTMIHÁLYI 1997

CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *Flow: az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.

DI TELLA–MACCULLOCH–OSWALD 2001

Rafael DI TELLA–Robert J. MACCULLOCH–Andrew J. OSWALD: Preferences over Inflation and Unemployment: Evidence from Surveys of Happiness. *American Economic Review* 91/1, 2001, 335–341.

DIENER 1984

Ed DIENER: Subjective well-being. *Psychological Bulletin* 95/3, 1984, 542–575.

DURKHEIM 2001

Emile DURKHEIM: *A társadalmi munkamegosztásról*. Ford. CSÁKÓ Mihály. Budapest, Osiris, 2001.

ELIASSEN–TAYLOR–LLOYD 2005

Arthur Henry ELIASSEN–John TAYLOR–Donald A. LLOYD: Subjective Religiosity and Depression in the Transition to Adulthood. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44/2, 2005, 187–199. DOI: doi/10.1111/j.1468-5906.2005.00275.x

ELLISON–LEVIN 1998

Christopher G. ELLISON–Jeffrey S. LEVIN: The Religion-Health Connection: Evidence, Theory, and Future Directions. *Health Education & Behavior*, 25/6, 1998, 700–720. DOI:10.1177/109019819802500603

ELLISON–BRADSHAW–KUYEL–MARCUM 2011

Christopher G. ELLISON–Matt BRADSHAW–Nilay KUYEL–Jack P. MARCUM: Attachment to God, stressful life events, and changes in psychological distress. *Review of Religious Research* 53/4, 2011, 493–511. DOI 10.1007/s13644-011-0023-4

ELLISON-BRADSHAW-FLANNELLY-GALEK 2014

Christopher G. ELLISON-Matt BRADSHAW-Kevin J. FLANNELLY-Kathleen C. GALEK: Prayer, attachment to God, and symptoms of anxiety-related disorders among US adults. *Sociology of Religion* 75/2, 2014, 208-233. DOI:10.1093/socrel/srto79

FRANCIS-GIBSON-ROBBIN 2001

Leslie J. FRANCIS-Harry M. GIBSON-Mandy ROBBIN: God images and self-worth among adolescents in Scotland. *Mental Health, Religion & Culture* 4/2, 2001, 103-108.

FREY-STUTZER 2002

Bruno S. FREY-Alois STUTZER: *Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Human Well-Being*. Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2002.

GALEN-KLOET 2011

Luke William GALEN-James D. KLOET: Mental well-being in the religious and the non-religious: evidence for a curvilinear relationship. *Mental Health, Religion & Culture* 14/7, 2011, 673-689. DOI: 10.1080/13674676.2010.510829

GLOVER-BURNS-BUTLER-PATTON 1998

Sarah GLOVER-Jane BURNS-Helen BUTLER-George PATTON: Social environments and the emotional wellbeing of young people. *Family Matters* 49/1, 1998, 11-16.

HAVASI 2009

HAVASI Virág: *Az értékrend és életminőség összefüggései*. Debrecen, 2009. (PhD-disszertáció, Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Közgazdaságtudományi Doktori Iskola)

HELLIWELL-LAYARD-SACHS-DE NEV 2020

World Happiness Report 2020. Eds. John F. HELLIWELL-Richard LAYARD-Jeffrey SACHS-Jan-Emmanuel DE NEV. New York, Sustainable Development Solutions Network, 2020. Online: <https://worldhappiness.report/ed/2020/> (Letöltés: 2023.01.14.)

KATE-KOSTER-VAN DER WAAL 2017

Josje ten KATE-Willem de KOSTER-Jeroen VAN DER WAAL: The Effect of Religiosity on Life Satisfaction in a Secularized Context: Assessing the Relevance of Believing and Belonging. *Review of Religious Research* 59/2, 2017, 135-155. DOI: 10.1007/s13644-016-0282-1

KOENIG-KING-CARSON 2012

Harold G. KOENIG-Dana E. KING-Verna B. CARSON: *Handbook of Religion and Health*. Second Edition. New York, Oxford University Press, 2012.

KOENIG–McCULLOUGH–LARSON 2001

Harold G. KOENIG–Michael E. McCULLOUGH–David B. LARSON: *Handbook of Religion and Health*. New York, Oxford University Press, 2001.

KRAUSE–INGERSOLL–DAYTON–ELLISON–WULFF 1999

Neal KRAUSE–Berit INGERSOLL–DAYTON–Christofer G. ELLISON–Keith M. WULFF: Aging, religious doubt, and psychological well-being. *The Gerontologist* 39/5, 1999, 525–533. DOI: 10.1093/geront/39.5.525

KURTZ 2006

Paul KURTZ: *What is secular humanism?* Amherst NY, Prometheus, 2006.

LIM–PUTNAM 2010

Chaeyoon LIM–Robert D. PUTNAM: Religion, Social Networks, and Life Satisfaction. *American Sociological Review* 75/6, 2010, 914–933. DOI: 10.1177/0003122410386686

LYUBOMIRSKY–SHELDON–SCHKADE 2005

Sonja LYUBOMIRSKY–Kennon M. SHELDON–David SCHKADE: Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. *Review of General Psychology* 9/2, 2005, 111–131. DOI: 10.1037/1089-2680.9.2.111

MCMILLAN–CHAVIS 1986

David W. MCMILLAN–David M. CHAVIS: Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology* 14/1, 1986, 6–23. DOI: 10.1002/1520-6629(198601)14:13.O.CO;2-I

MAHONEY–PARGAMENT–MURRAY–SWANK–MURRAY–SWANK 2003

Annette MAHONEY–Kenneth I. PARGAMENT–Aaron MURRAY–SWANK–Nichole MURRAY–SWANK: Religion and the sanctification of family relationships. *Review of Religious Research* 44/3, 2003, 220–236. DOI:10.2307/3512384

MASELKO–BUKA 2008

Joanna MASELKO–Stephen BUKA: Religious activity and lifetime prevalence of psychiatric disorder. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 43/1, 2008, 18–24. DOI: 10.1007/s00127-007-0271-3

MASTERS–SPIELMANS 2007

Kevin S. MASTERS–Glen I. SPIELMANS: Prayer and health: Review, meta-analysis, and research agenda. *Journal of Behavioral Medicine* 30/4, 2007, 329–338. DOI: 10.1007/s10865-007-9106-7

OKULICZ-KOZARYN 2010

Adam OKULICZ-KOZARYN: Religiosity and life satisfaction across nations. *Mental Health, Religion & Culture* 13/2, 2010, 155–169.

OROSZI 2022

OROSZI Borbála: Egy kortárs vallási megújulási mozgalom szimbólumrendszerének átfogó elemzése. *Szellem és tudomány* 13/2, 2022, 101–147.

PARGAMENT–SMITH–KOENIG–PEREZ 1998

Kenneth I. PARGAMENT–Bruce W. SMITH–Harold G. KOENIG–Lisa PEREZ: Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors. *Journal for the Scientific Study of Religion* 37/4, 1998, 710–724. DOI: 10.2307/1388152

Pew Research Center 2019

Religion's Relationship to Happiness, Civic Engagement and Health Around the World. Pew Research Center, 2019. Online: <https://www.pewresearch.org/religion/2019/01/31/religions-relationship-to-happiness-civic-engagement-and-health-around-the-world/> (Letöltés: 2023.01.14.)

PARK 2005

Crystal L. PARK: Religion as a Meaning-Making Framework in Coping with Life Stress. *Journal of Social Issues* 61/4, 2005, 774–729. DOI: 10.1111/j.1540-4560.2005.00428.x

PETERSON–PARK–SELIGMAN 2005

Cristopher PETERSON–Nansook PARK–Martin E.P. SELIGMAN: Orientations to happiness and life satisfaction: The full life versus the empty life. *Journal of Happiness Studies* 6/1, 2005, 25–41. DOI: 10.1007/s10902-004-1278-z

POLOMA–PENDLETON 1990

Margaret M. POLOMA–Brian F. PENDLETON: Religious domains and general well-being. *Social Indicators Research* 22/3, 1990, 255–276. DOI: 10.1007/BF00301101

ROSS 1990

Catherine E. ROSS: Religion and Psychological Distress. *Journal for the Scientific Study of Religion* 29/2, 1990, 236–245.

RYAN–DECI 2001

Richard M. RYAN–Edward L. DECI: On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being. *Annual Review of Psychology* 52/1, 2001, 141–166. DOI: 10.1146/annurev.psych.52.1.141

SALSMAN–BROWN–BRECHTING–CARLSON 2005

John M. SALSMAN–Tamara L. BROWN–Emily H. BRECHTING–Charles R. CARLSON: The Link Between Religion and Spirituality and Psychological Adjustment: The Mediating Role of Optimism and Social Support. *Personality and Social Psychology Bulletin* 31/4, 2005, 522–535. DOI: 10.1177/0146167204271563

SCHNITTKER 2002

Jason SCHNITTKER: When is Faith Enough? The Effects of Religious Involvement on Depression. *Journal for the Scientific Study of Religion* 40/3, 2002, 393–411. DOI: 10.1111/0021-8294.00065

SCOTT-BIERMAN-ELLISON 2012

Schieman SCOTT-Alex BIERMAN-Christopher G. ELLISON: Religion and Mental Health. In: *Handbook of the Sociology of Mental Health*. Eds. Carol S. ANESHENSEL-Jo C. PHELAN-Alex BIERMAN. Second Edition. New York, Springer, 2012.

SHAVER-LENAUER-SADD 1980

Philip SHAVER-Michael LENAUER-Susan SADD: Religiousness, conversion, and subjective well-being: The “healthy-minded” religion of modern American women. *The American Journal of Psychiatry* 137/12, 1980, 1563–1568. DOI: 10.1176/ajp.137.12.1563

STARK-MAIER 2008

Rodney STARK-Jared MAIER: Faith and Happiness. *Review of Religious Research* 50/1, 2008, 120–125.

STEGER-FRAZIER 2005

Michael STEGER-Patricia FRAZIER: Meaning in Life: One Link in the Chain From Religiousness to Well-Being. *Journal of Counseling Psychology* 52/4, 2005, 574–582. DOI: 10.1037/0022-0167.52.4.574

SZONDY-MARTOS 2014

SZONDY Máté-MARTOS Tamás: A boldogság három arca: a Boldogság Orientáció Skála magyar változatának validálása. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 15/3, 2014, 229–243. DOI: 10.1556/Mental.15.2014.3.5

VEENHOVEN 1996

Ruut VEENHOVEN: The study of life satisfaction. In: *A comparative study of satisfaction with life in Europe*. Eds. Willem E. SARIS-Ruut VEENHOVEN-Annette C. SCHERPENZEEL-Brendan BUNTING. Budapest, Eötvös University Press, 1996, 11–48.

VEENHOVEN 2000

Ruut VEENHOVEN: Well-Being in the Welfare State: Level Not Higher, Distribution Not More Equitable. *Journal of Comparative Policy Analysis Research and Practice* 2/1, 2000, 91–125. DOI: 10.1023/A:1010058615425

A magyar politikatörténet mintázata. A Magyarország politikai fejlődését béklyóban tartó jelenségek és hátterük

Kiss Daniel

I. Bevezetés

Ha valaki Magyarország politikájának természetét történeti szempontból kívánja megismerni, az kutatása során minden bizonnyal meglepődhet, amikor egyre több és több párhuzamot és hasonlóságot fedez fel hazánk elmúlt rendszerei és közéletének jelenlegi állapota között. A történelem iránt érdeklődő politikatudósokból nem gondolnám, hogy hiány volna, ennek ellenére kutatómunkám során mégis azt tapasztaltam, hogy ezzel a témával a magyar politológia egy kevésbé kitaposott ösvényére léptem.

Kétségtelen, hogy azon kevesek közül, akik ezt az ösvényt előttem járták, Csizmadia Ervin munkássága kiemelkedő. Ebből az okból helyénvalónak gondoltam a neki szentelt tanulmánykötet összeállításában a magam részéről az ő szakterületére való betekintés útján tisztelni. Nem mellékesen történész-politológus növendékként kötelességemnek is éreztem e kérdés körbejárását: Mik tehát azok a minták, amelyek rendre visszatérnek a magyar politika története során?

A válaszok előtt először érdemes kifejtennem, hogy mit értek minta alatt. Olyan, a politikát kialakító, működtető, vagy működésében gátló jelenségeket tekintek ebben az írásban mintának, amelyek a magyar történelem több epizódjában is hasonló módon jelen vannak. Lehetnek ezek vissza-visszatérő elemek, vagy állandóan jelen lévő körülmények, lényegük viszont, hogy nem magától értetődőek, még ha akár az adott viszonyokból következően szükségszerűen is vannak jelen. Nem tekintem így mintának azt, hogy egy parlamentáris rendszerben választásokat tartanak, mert ez magától értetődő. Az viszont, hogy ezeket a választásokat mindig a regnáló kormánypárt nyerje

már nem evidens, ha tehát több politikai rendszerben visszaköszön a történelem során, akkor már mintának fogom számítani.

Időben a kutatás tárgyát az 1867-es évig vezetem vissza. Ennek oka, hogy innentől kezdve tekinthető mai szemmel is politikának a korabeli közélet, ugyanis bár évszázadokkal régebb óta tartanak Magyarországon országgyűlést, népképviselői alapú törvényhozás csak ekkor honosodik meg nálunk tartósan. A jelenhez közeledvén legfeljebb csak érintőlegesen fogom tárgyalni az tiszavirág-életű rendszereket, illetve a diktatórikus berendezkedéseket, ezek ugyanis természetüknél fogva nem engedik kellően kibontakozni a politikai életet, utóbbiak esetében pedig fokozottan igaz, hogy valódi közélet helyett inkább csak zárt döntéshozatalról van szó bennük, amikor politikáról beszélünk. E feltételek alapján a következő berendezkedésekről lesz tehát szó: A dualizmusról, a Horthy-korszakról, és a harmadik köztársaság demokráciájáról, beleértve a 2010 óta fennálló Nemzeti Együttműködés Rendszerét.

II. Strukturális minták

Aránytalan pártrendszer

Először ejtsünk szót a magyarországi politikai rendszerek struktúrájáról, vagyis a politika keretéről. Az első mintát ennek kapcsán az adja, hogy mindegyik rendszert valamiféle nemzetközi mozgások miatt történt változás teremtett meg,¹ vagyis nem pusztán belső indíttatásúak. A változások így bizonyos szemszögből egyszer csak beköszöntenek a magyar politikába.² A dualizmus kialakulásakor ez a külső hatás a Habsburg udvar kiegyezésre való hajlandósága volt, a Horthy-korszaknál az elveszített háború és a trianoni békediktátum fektette le az alapokat, a rendszerváltás pedig a szovjet világrend összeomlásának kontextusában értelmezendő. A visszatérő elem tehát a geopolitikai realitáshoz való alkalmazkodás szüksége.

Az így megszülető rendszerekre jellemző egy domináns elit és domináns paradigma.³ A politikai közeg környezetéhez való alkalmazkodásának ez a legalapvetőbb eleme. A dualizmus korában ez a forradalom örököseinek liberalizmusa, a két háború között az előző rendszer ellenzékének keresz-

¹ SZENTKIRÁLYI 2022.

² CSIZMADIA 2018/a.

³ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 218.

tény-nemzeti jellege, a rendszerváltás után pedig a reformerek demokratiságuk elköteleződése. Az ezen paradigmákat visszaautasító aktorok jellemzően kiszorulnak a hatalomból.

A hatalmi viszonyok kialakításában mindinkább az a meghatározó, hogy közjogi alapon szerveződik a politikai rendszer és ennek megfelelően a pártrendszer is hasonlóképpen van megosztva. A közjogi alap (dualizmusban a kiegyezés, interbellumban Trianon, jelenkorban pedig a rendszerváltás, majd a NER alkotmánya) sérthetetlensége miatt az egyik oldal a rendszer fenntartására, menedzselésére rendezkedik be, a vele szemben lévő oldal pedig ennek bizonyos fokú dekomponálásában érdekelt.⁴ Emiatt jellemző, hogy a pártok között nem elsősorban magánjogi, hanem inkább államjogi kérdések alapján alakul ki a legfontosabb törésvonal.⁵ A kormányoldalon így rendre egy gyűjtőpártot találunk, aminek a tagsága nem ideológiai alapon szerveződik, emiatt nagyon különböző társadalmi csoportokból áll össze⁶ és sokszor belülről tagolt – a Fidesz ebből a szempontból kivétel, mert történelmi elődeinél jóval monolitikusabb.⁷ Ezzel a kormánydallal szemben egy rendszerellenzékét találunk, amely tehát nemcsak kormányellenesként, hanem elsősorban rendszerellenesként szerveződik. Ebből eredően a kormányt alakító oldalt egyébként nem is tekinti legitimnek.⁸

Egy konszolidációs időszakot követően létrejön a domináns párt jelensége. A pártrendszer kikristályosodását megelőző időszakokra (1867–1875, 1920–1922, 1990–2010) és az ezeket követő dominánspárti rendszerekre is jellemző a parlamenti sokpártrendszer – vagyis a korábban bemutatott két oldalon több párt is elfoglalja a helyét – utóbb viszont ez aránytalanná válik, és jellemzően egy hatalmas parlamenti támogatással rendelkező párt (Szabadelvű Párt, Egységes Párt, Fidesz), esetleg egy szatellitpárttal kiegészülve (az Egységes Pártnak a Keresztény Gazdasági Párt,⁹ a Fidesznek a KDNP), de

⁴ CSIZMADIA 2014, 47.

⁵ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 219.

⁶ CSIZMADIA 2020.

⁷ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 221.

⁸ KIS 2013.

⁹ CSIZMADIA 2014, 33.

érdemi koalíciókötés nélkül¹⁰ tartósan hatalomra kerül,¹¹ kormányzását pedig gyakorlatilag senki sem veszélyezteti.¹²

Korlátolt parlamentarizmus

Ebből a sajátos pártrendszeri struktúrából következő minta a parlamenti váltógazdálkodás hiánya. A dualizmus alatt csupán egyszer került sor a kormánypárt leváltására (akkor is csak egy súlyos belpolitikai válság árán), a Horthy-korszakban viszont ilyen egyszer sem fordult elő. Annak ellenére, hogy Magyarország egyébként a térség egyik legrégebbi parlamentáris hagyományú országa,¹³ emiatt a tényező miatt parlamentarizmusát csonkának is nevezik.¹⁴ Voltak viszont olyanok is, akik azzal érveltek Magyarország parlamentarizmusának épsége mellett, hogy a domináns párt szükségszerű válasz a kispárti széttagoltságra, vagyis ez a nemzeti érdek valódi kifejezője.¹⁵ Mindenesetre a rendszerváltást követő két évtized e téren újítást hozott, bár e kivételes váltógazdálkodás során is felfedezhetők voltak korai dominánspárti tendenciák.¹⁶ A demokratikus szerkezet felülírhatósága pedig az 1990 utáni demokrácia parlamentáris deficitjéről árulkodik.¹⁷

Mintának számít még, hogy a váltógazdálkodást a domináns kormánypártok tudatosan igyekeznek megakadályozni, az ellenzék hatalomra jutása ugyanis felfogásuk szerint rendszerellenzéki programjukból adódóan az egész politikai berendezkedést veszélyezteti.¹⁸ Az, hogy az ellenzék kormányra kerülése így visszatérően rendszerváltás-értékű forradalmi fejleménynek számít, jelentős különbség a nyugati demokráciák működése és a magyar parlamentarizmus között.¹⁹ A kormányoldal ráadásul emiatt felhatalmazást érez a kormányváltást megakadályozó szélsőségesebb eszközök bevetésére

¹⁰ CSIZMADIA 2014, 27.

¹¹ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 231.

¹² CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 226.

¹³ TÖLGYESSY 2012, 256–257.

¹⁴ TÖLGYESSY 2012, 260.

¹⁵ CSIZMADIA 2018/b.

¹⁶ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 233.

¹⁷ CSIZMADIA 2018/b.

¹⁸ TÖLGYESSY 2012, 260.

¹⁹ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 230.

(például a közigazgatás nyomásgyakorló eszközeinek centralizálásával és önkényes felhasználásával),²⁰ ez viszont azt jelenti, hogy a politikai küzdőtér nem válik le eléggé a közhatalom intézményeiről.²¹ A személyi függőségek rendszerével kiegészülve ezt a magatartást az ellenzék intézményesített korrupcióként éli meg.²²

Bár állandóságot jelent, hogy Magyarország államformájának többszöri megváltozása ellenére végig a népképviselőten alapuló törvényhozásnak felelős kormány maradt a végrehajtó hatalom tényleges letéteményese,²³ a hagyományos intézmények és eljárásmódozatok helyreállítása (a dualizmusban és a Horthy-korszakban a hivatkozási alap az ősi alkotmány volt)²⁴ és az újabb nyugati intézmények hazai meghonosításának dichotómiája mégis vissza-visszatér.²⁵ A magyar politikatörténetben ugyanis egymás mellett él egy modern nyugat-európai intézményeket lemásolni és átültetni kívánó és az ezt kritizáló politikai magatartás (ez kiemeltképpen a Horthy-korszakban és a harmadik köztársaságban érhető tetten).²⁶

III. Viselkedésbeli minták

Elitmagatartások

A politikai rendszereknek tartalmat adó viselkedések irányából megközelítve jellemző, hogy az új berendezkedés az előző korszak tagadására épít: A dualizmus a Habsburg önkényuralmat, a Horthy-rendszer pedig a dualizmus liberális közszellemét lépte túl,²⁷ a rendszerváltás demokráciája a kádári diktatúrától, a NER pedig az őt kitermelő váltógazdálkodásos demokráciától fordult el.²⁸ A magyar politika mintája tehát az állandó múlttagadás, szemben a nyugati pártfejlődés folytonosságával.²⁹

²⁰ UNGVÁRY 2017.

²¹ TÖLGYESSY 2012, 260.

²² CSIZMADIA-LAKATOS-NOVÁK-PAÁR-RAJNAI 2021, 222.

²³ TÖLGYESSY 2012, 268.

²⁴ CSIZMADIA-LAKATOS-NOVÁK-PAÁR-RAJNAI 2021, 233.

²⁵ TÖLGYESSY 2016, 24.

²⁶ CSIZMADIA-LAKATOS-NOVÁK-PAÁR-RAJNAI 2021, 234.

²⁷ CSIZMADIA-LAKATOS-NOVÁK-PAÁR-RAJNAI 2021, 225.

²⁸ TÖLGYESSY 2012, 280.

²⁹ CSIZMADIA 2014, 16.

Az elitek magatartásában visszatérő minta még a kormányoldal küldetstudata. Felfogásuk szerint nincs az ő kormányzásuknak alternatívája, az ellenzék kormányzásképtelen, a kormánypárt így örök mandátummal rendelkezik,³⁰ amivel kötelességének érzi kiragadnia az országot a tartós leszakadáshoz vezető állapotából.³¹ A tartós kormányzást tartja tehát felelős kormányzásnak, ez az egyedüli biztosítéka az állam működőképességének.³² Ezt az ellenzék jellemzően erkölcsi alapokon bírálja.³³

A kormány és ellenzék szembenállásában minta még az állami és a nemzeti érdekek alapján történő érvelés. A kormányoldalra jellemző rendszeremenedzseri attitűd a leoptimálisabb működés kereséséhez igazodik, aminek úgyszintén következménye a makrogazdaság- és pénzpolitikafixált kormányfelfogás (gyakorlatilag állandó gazdasági válságkezelés),³⁴ amivel szemben nemzeti érdekképviselő alapján támadja az ellenzék a közjogi állagvédelmet³⁵ és a gazdaságpolitika pragmatikus kezelését.³⁶ Ez az önmagukat is nemzetinek karakterizáló kormányokkal szemben is élő kritika volt – például Bethlen nyugati kölcsönfelvétele,³⁷ vagy Orbán nemzetközi nagytőkét kiszolgáló politikája³⁸ kapcsán. Minta tehát a nemzeti–nem nemzeti törésvonal is a politikában: a kormánypárt tartja magát a legnemzetibbnek, az ellenzék viszont nem tartja őket eléggé nemzetinek.³⁹

A nemzetközpontú érvelésnek a színezete általában sérelmi mintát mutat. Ilyen Orbán szembenállása a Nyugattal,⁴⁰ vagy a Horthy-korszak elitjének a revíziós vágya.⁴¹ A sérelmi pozíció viszont alapvetően ellenzéki magatartásforma, a dualizmusban például az udvarral szembeni ellenzékiiség élt

³⁰ CSIZMADIA 2014, 28.

³¹ TÖLGYESY 2016, 39.

³² TÖLGYESY 2016, 18.

³³ CSIZMADIA 2014, 42.

³⁴ CSIZMADIA 2014, 28.

³⁵ CSIZMADIA 2014, 29.

³⁶ CSIZMADIA 2014, 30.

³⁷ CSIZMADIA 2014, 30.

³⁸ TÓTH 2020.

³⁹ CSIZMADIA–LAKATOS–NÓVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 224.

⁴⁰ TÖLGYESY 2012, 280.

⁴¹ KIS 2013.

tovább a kormánnyal szemben állókban.⁴² A sérelmi minta nemzeti önsajnálásban és a dicső múltba való visszavágyásban is rendszeresen manifesztálódik.⁴³

Mintaként értelmezhető a közélet Nyugattal való sajátos viszonya is. Jellemző, hogy előbb másolni próbálja a Nyugatot (dualizmus, rendszerváltás), majd miután ez kudarcot vall (első világháború, parlamentáris deficités váltogazdálkodás), gyűlölni kezdi és értékeit vesztettnek minősíti, végül a túlszárnyalását hirdeti (Horthy-korszak, NER).⁴⁴

A nyugatosság meghaladása mellett a rendszert működtető eliteknek célja a jogállamiságot is meghaladni. A kormánypárt hatalmi eszközökkel történő területszerzése a vélt vagy valós hátrányainak kiegyenlítését szolgálja.⁴⁵ Ennek alapján korlátozta a maihoz hasonlóan a Horthy-korszakban is az ellenzéki sajtót saját oldala vidéki fölényének tetejébe a kormány, lehetetlenítette el az ellenzéki politikusokat (például megfigyelés, lehallgatás útján), lehetetlenítette el az ellenzék kampányát (főleg jogi eszközökkel), illetve vesztegette nyíltan is a szavazókat (szavazatvásárlással, megfélemlítéssel).⁴⁶ A jogállamiságot hasonló módon sértő eljárásokról a dualizmus idején szépirodalmi anekdoták is születtek.⁴⁷

Ilyen hasonlóságokat azonban a különböző rendszerek meghatározó szereplőiben is fel lehet fedezni. Már az a tény, hogy minden berendezkedéshez lehet kötni bizonyos ikonikus személyeket mintának vehető.⁴⁸ Állandó jellemző az erős, tekintélyes vezető személye (Ferenc József, Horthy), aki akár a miniszterelnökök között is megtalálható (Tisza Kálmán, Bethlen István, Orbán Viktor). Utóbbiak hosszú kormányzási idején túl közös jellemzője a pártjukon belüli szigorú frakciófegyelem kialakítása, amelyet igazán csak a jelenlegi miniszterelnök tökéletesített. A kormánypártok belső pluralizmusa

⁴² TÖLGYESSY 2012, 257, 260.

⁴³ KIS 2013.

⁴⁴ TÖLGYESSY 2016, 32.

⁴⁵ KIS 2013.

⁴⁶ IGNÁCZ 2022.

⁴⁷ TÓTH 2020.

⁴⁸ CSIZMADIA 2020.

korábban ugyanis nehezítette, hogy kizárólag a miniszterelnökhöz hű, szer-
vilis embereket jelöljenek országgyűlési képviselőnek.⁴⁹

A kérdéses személyek életútja és karaktere között is számos hasonló-
ságra bukkanhat még az ember,⁵⁰ ezeket azonban inkább sorolom a törté-
nelmi kuriózumok közé, mint a tudományosan vizsgálándó mintákhoz.

Társadalmi magatartások

Ha a társadalom viselkedésére fordítjuk figyelmünket is találunk érdekes
politikátörténeti mintákat. Egy ilyen minta a gazdasági nyertes-vesztes tö-
résvonal jelenléte, amit nemzetközi válságok mélyítenek, bár ezekért a „vesz-
tesek” inkább a kormányt hibáztatják.⁵¹ Ilyen volt a dualizmusban az 1880-as
évek, a Horthy-korszakban a 20-as és 30-as évek fordulója, a harmadik köz-
társaságban pedig a 90-es évek eleje és a 2000-es évek vége. Kapcsolódó
minta az embereknek ebből is adódó visszatérő csalódása a demokráciában
és a piacgazdaságban. A tömegdemokrácia honosításának 1918-19-es ka-
tasztrofális kísérlete⁵² és a rendszerváltás utáni váltógazdálkodás ineffektivi-
tása⁵³ a páci párti liberalizmuson túl a nyugatos demokrata nézeteket is meg-
bélyegezte a többség szemében.

Mintának számít még, hogy a társadalomnak nincs hite a törvényhozás
tényleges befolyásolásában, így évszázados tapasztalatok alapján ma sem a
jogszabályok által, hanem azokat megkerülve, kijátszva remél boldogulni.⁵⁴
Ez köszönhető részben annak is, hogy a társadalom a rendszer létrejöttét
háttéralku eredményeként éli meg, nincs vele kapcsolatosan közös mítosza,
mivel a többség alig vett benne részt, így nem is tekinti teljesen legitimnek. A
rendszerváltás kapcsán ez napjainkban is erősen érezhető, de ugyanígy igaz
volt a dualizmus idején a kiegyezésre is.⁵⁵

Jellemzője a magyar társadalomnak az is, hogy nem kellően polgároso-
dott, hiányzik belőle az autonómia. Felfedezhető ez a 30-as években, amikor

⁴⁹ UNGVÁRY 2017.

⁵⁰ Lásd: TÓTH 2020; BOZÓKI 2019.

⁵¹ CSIZMADIA 2014, 30.

⁵² TÖLGYESSY 2012, 264.

⁵³ TÖLGYESSY 2012, 278.

⁵⁴ TÖLGYESSY 2012, 277.

⁵⁵ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 220.

a kormánypárt népi alapra való áthelyezését is felülről kellett irányítania a miniszterelnöknek, miközben ugyanez a folyamat Nyugaton alulról volt kezdeményezve.⁵⁶ A pártpolitikai trendek megváltoztatását ma sem a közvélemény mainstream oldala kezdeményezi, hanem inkább a szélsőséges, radikális pártok berkei, azok sem a nyugatosság igényével.⁵⁷ Nem általános polgárosodás, hanem gyorsan növekvő társadalmi polarizáció és önveszélyes demokrácia alakult így ki a rendszerváltás után, ami egyre kártékonyabbá tette a parlamenti váltógazdálkodás versengését.⁵⁸ A nyugatosság kapcsán az előző fejezetben leírt magatartás pedig a nép szintjén is megállja a helyét: A polgárosodással együtt kívánva gyűlölt vágyakozásnak számít.⁵⁹

Az autonómia hiányának tünete az is, hogy a joguralom személytelen rendje helyett a társadalom inkább újra és újra a paternalista állam jótéteményeihez fűzi a reményeit.⁶⁰ Ebből ered, hogy a kormánypárt nem hatalommegosztásra és állampolgári cselekvésre alapozza rendszerét, hanem az egész magyar társadalmat határozottan kézben tartó hierarchikus mechanizmusokra.⁶¹ A magyar társadalomban ugyanis rögzült a történelem folyamán egy elvárás arra, hogy a politika biztonságot nyújtson számára, ezt pedig a tartósan hatalmon lévő kormánypárt be is tölti.⁶² Szintén a stabilitás igényének köszönhető, hogy a népben nincs konszenzusorientáció, így rendre a többségi kormányzást igényli a koalíciók helyett.⁶³ Emiatt fontos kiemelni, hogy nem pusztán kevesek hatalomvágya formálja átfogó rendszerré a dominánspárti berendezkedéseket, ezek egyetértést találnak a társadalom igényeivel.⁶⁴ Az elitek szempontjából mintának számít az is, hogy egyedülként érzik alkalmasnak magukat a magyar társadalom eme sajátos jellemének megértésére.⁶⁵

⁵⁶ CSIZMADIA 2014, 33.

⁵⁷ CSIZMADIA 2014, 45.

⁵⁸ TÖLGYESSY 2016, 30.

⁵⁹ TÖLGYESSY 2016, 32.

⁶⁰ TÖLGYESSY 2016, 34.

⁶¹ TÖLGYESSY 2016, 38.

⁶² CSIZMADIA 2018/b.

⁶³ CSIZMADIA 2014, 45.

⁶⁴ TÖLGYESSY 2016, 31.

⁶⁵ CSIZMADIA 2018/b.

A stabilitás igényén túl ügyesen használják ki a pártok a nép alkalmazkodóképességét is. Ezt értelmezhetjük a külvilág változásaihoz viszonyítva is (ahogy például Babits tette, ez alapján nem kezdeményezőként, hanem mintakövetőként leírva a társadalmat⁶⁶), de a belpolitikára is érvényes. A politikai törésvonalak ugyanis – ahogy már korábban áttekintettük – nem alul jönnek létre, hanem a pártpolitikából szivárognak le a társadalomba.⁶⁷ Az tehát alkalmazkodik a rendszer által adott körülményekhez,⁶⁸ egyrészt elfogadja és megpróbál túlélni benne,⁶⁹ másrészt résztvevője lesz kényszerűségének vehemenciáját is átvéve. A vezető politikusok fel is ismerik az emberek fogékonyágát a szekértáborosodásra, emiatt kialakítják a megosztottságot súlyosbító „jó és rossz” oldal képét,⁷⁰ azaz behúzódnak a történelmi szembenállás gyűlöletszerkezetei mögé.⁷¹

Interakciók és dinamika

Mivel a két blokk versenyén kívül nem alakult ki más hagyomány Magyarországon, így nyugati kooperációs pártstratégiák sem alakulhattak ki nálunk.⁷² Az eliteket ugyanis egyik hazai rendszerben sem sikerült egymással szemben pacifikálni, vagy olyan terepre átvezetni, ahol együttműködő hagyomány alakulhatott volna ki köztük.⁷³ Emiatt a rendszerváltásokkor kiemelkedő elitcsoport monopolizálja az ideológiát és cselekvést, vetélytársai pedig mivel nem tudnak politikai hatalomhoz jutni, informális politikai közegekben vagy a szellemi szférában pótolják befolyásukat.⁷⁴ Ez a megközelítés a pártok közti innovációs dinamika hiányával magyarázza a domináns párt hagyományát és folytonosságát.

A másik oldallal való totális harcra épülő hagyomány képes volt túlélni a négy évtizedes államszocialista diktatúrát is, mivel elmaradt a két blokk

⁶⁶ Lásd: BABITS 2003.

⁶⁷ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 224.

⁶⁸ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 225.

⁶⁹ GRADVOHL–MARIÁN–SZABÓ 1998, 21.

⁷⁰ TÖLGYESSY 2012, 278.

⁷¹ TÖLGYESSY 2016, 30.

⁷² CSIZMADIA 2014, 43.

⁷³ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 235.

⁷⁴ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021, 234.

önvizsgálata, folytonosságot éreztek antidemokratikus múltjukkal (a történelmi kormánypártok örökösei a Horthy-rendszerrel, az ő ellenzékük pedig a maguk dominanciáját jelentő Kádár-rendszerrel), ezek pedig nem voltak összeegyeztethetők egyetlen egységes hagyománnyá.⁷⁵ Nem történt tehát valódi forradalmi (nem klasszikus, fegyveres, hanem szellemi, innovatív) szakítás a múlttal, ami a demokratizálódás egyik kulcsfeltétele volna. Nyugaton ugyanis forradalmi jellegű átalakulással biztosított a folyamatosság, Magyarországon viszont a folytonosságot éppen ezek elmaradása jelenti. Ez a forradalom ugyanis éppen azt a politikai stabilitást fenyegetné, amire a magyar nép állandó igényt tart.⁷⁶

Bibó István és Szekfű Gyula is problémának tartották, hogy a Nyugattal ellentétben itt nincs meg a képesség, vagy akarat a kettéosztottság hagyományának meghaladására.⁷⁷ Ahogy korábban láthattuk, a társadalom nem tart rá igényt, a domináns elitek pedig az adott körülmények miatt nincsenek rákényszerítve, sőt, inkább csak saját pozíciójukat veszélyeztetnék általa. A fejlődési dinamikát így ők más utakon próbálták pótolni (belső váltógazdálkodással,⁷⁸ az ellenzék beolvasztásával,⁷⁹ a konzervatív értékrend integrálásával, vagy tömegpártosodással⁸⁰), ez azonban nem vezetett pártpolitikai innovációhoz. A magyar politikatörténetben a két oldal egymást előre mozdító interakciói (pártverseny) terén tehát állandóan jelen van egyfajta fejlődési deficit.

IV. Konklúzió

A terjedelmi keretek sajnos nem engedik, hogy ennél hosszabban merengjek a magyar politikatörténet mintáinak visszatérésén. Oly sokat lehetne még beszélni a felsorolt minták nüanszbéli különbségeiről az idők során, illetve a történelem által megadatott lehetőségekről ezeknek a felülírására és arról, hogy erre miért nem került mégis sor.

⁷⁵ Kis 2013.

⁷⁶ CSIZMADIA 2018/a.

⁷⁷ CSIZMADIA 2017, 262, 271.

⁷⁸ CSIZMADIA 2014, 27.

⁷⁹ CSIZMADIA 2014, 28.

⁸⁰ CSIZMADIA 2014, 32.

Az rajzolódik ki ugyanis a hazánk közéleti hagyományainak vizsgálatából, hogy újra és újra ismétlik önmagukat bizonyos struktúrák és viselkedési formák, ezek pedig szinte szükségszerűen megakadályozzák az előrehaladást, a megújulást, az innovációt. Ha pedig valaki kifejezetten a nyugatos mintájú demokrácia hazai hagyományára kíváncsi ezen a téren, akkor egyenesen lehangoló következtetésre juthat. Az alkotmányosan korlátozott, versengő többpártrendszer ugyanis még akkor sem volt képes meghonosodni nálunk, amikor arra az ország – az elitek és a társadalom együttvéve – leginkább nyitott volt.⁸¹

További, mélyebb kutatás izgalmas tárgyát képezheti tehát, hogy ezen a hagyományon miképp lehet továbblépni és milyen lehetőségek állnak így Magyarország politikája előtt. Nem elegendő ugyanis csak a jelenlegi rendszer bukásában reménykedni – minden rendszer megbukik előbb vagy utóbb. Ahhoz viszont, hogy a következő rendszer másmilyen legyen a magyar politikatörténet elmúlt berendezkedéseinél, már aktív politikaformáló akarat kell. A jelenlegi állapotok alapján Tölgyessy Péterrel értek egyet abban, hogy ehhez a belső indíttatású rendszerváltáshoz nagyon sok új és elkötelezett embernek kell belépnie a politikai térbe.⁸² Nekik pedig véleményem szerint tudatában kell lenniük a Magyarországot béklyóban tartó hagyományaival, hogy képesek legyenek felülmúlni is azokat.

Remélem tehát, hogy sikerült választ adnom ezzel az írással arra a kérdésre, hogy mik a magyar politika története során visszatérő minták, egy kis betekintést is nyújtva a miértjükre is. Már csak arra kell választ találnunk, hogy hogyan tudunk ezeken túllépni. Az ugyanis talán senki számára sem kielégítő válasz, hogy a történelem arra van kárhóztatva, hogy megismételje önmagát.

⁸¹ KIS 2013.

⁸² SZENTKIRÁLYI 2022.

Bibliográfia

BABITS 2003

BABITS Mihály: *A magyar jellemről*. Budapest, Neumann, 2003.

BOZÓKI 2019

BOZÓKI András: Száz év talány. *Mozgó Világ* 45/1, 2019, 3–12. Online: <https://mozgovilag.hu/2019/04/09/bozoki-andras-szaz-ev-talany-januari-szam/> (Letöltés: 2023.02.04.)

CSIZMADIA 2014

CSIZMADIA Ervin: *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés*. Budapest, Gondolat, 2014.

CSIZMADIA 2017

CSIZMADIA Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest, Gondolat, 2017.

CSIZMADIA 2018/a

CSIZMADIA Ervin: Miért lett olyan Magyarország, amilyen? *Ellensúly* 2018. Online: <https://ellensuly.hu/miert-lett-olyan-magyarorszag-amilyen/> (Letöltés: 2023.02.04.)

CSIZMADIA 2018/b

CSIZMADIA Ervin: Domináns pártrendszer: miért ismétlődik Magyarországon? *PTI blog*, 2018. Online: <https://politikatudomany.tk.hu/blog/2018/10/dominans-partrendszer-miert-ismetlodik-magyarorszagon> (Letöltés: 2023.02.04.)

CSIZMADIA 2020

CSIZMADIA Ervin: A dualizmustól az orbánizmusig. *Mandiner*, 2020. Online: https://mandiner.hu/cikk/20200810_a_dualizmustol_az_orbanizmusig (Letöltés: 2023.02.04.)

CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–PAÁR–RAJNAI 2021

CSIZMADIA Ervin–LAKATOS Júlia–NOVÁK Zoltán–PAÁR Ádám–RAJNAI Gergely: *Uralkodó párt. A Fidesz nemzetközi és hazai összehasonlításban*. Budapest, Gondolat – Méltányosság Politikaelemző Központ, 2021.

GRADVOHL–MARIÁN–SZABÓ 1998

Paul GRADVOHL–MARIÁN Béla–SZABÓ Ildikó: A folyamatosság forradalma. Avagy a Kádár-korszakhoz való viszony szerepe a magyar politikai közgondolkodásban. *Politikatudományi Szemle* 7/2, 1998, 5–26.

IGNÁCZ 2022

IGNÁCZ Károly: Hogyan csaljunk választáson? – machinációk száz évvel ezelőtt. *Politikatörténeti Intézet / Mérce*, 2022. Online: <https://pti.merce.hu/2022/03/02/hogyan-csaljunk-a-valasztason/> (Letöltés: 2023.02.04.)

KIS 2013

KIS János: Az összetorlódott idő – második nekirugaszkodás. *Beszélő Online*, 2013. Online: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/az-osszetorlodott-ido-%E2%80%93-masodik-nekirugaszkodas> (Letöltés: 2023.02.04.)

SZENTKIRÁLYI 2022

SZENTKIRÁLYI Balázs: Tölgyessy: Egy nagyon felkészült, hazaszerető, reformkori elit válthatja le sikerrel Orbán keménykezű, eddig népszerű, zsarnoki berendezkedését. *G7*, 2022. Online: <https://g7.hu/kozelet/20221226/tolgyessy-egy-nagyon-felkeszult-hazaszereto-reformkori-elit-valthatja-le-sikerrel-orban-kemenykezu-eddig-nepszeru-zsarnoki-berendezkedeset/> (Letöltés: 2023.02.04.)

TÓTH 2020

TÓTH Csaba Viktor: Orbán nemcsak kormányzása hosszában hasonlít Tisza Kálmánhoz. *Mérce*, 2020. Online: <https://merce.hu/2020/11/30/orban-nemcsak-kormanyzasa-hosszaban-hasonlit-tisza-kalmanhoz/> (Letöltés: 2023.02.04.)

TÖLGYESSY 2012

TÖLGYESSY Péter: A magyar parlamentáris hagyomány íve és az újabb alkotmányozás. In: *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések*. Szerk. JAKAB András–KÖRÖSÉNYI András. Budapest, Új Mandátum, 2012. 256–286.

TÖLGYESSY 2016

TÖLGYESSY Péter: Politika mindenekelőtt. In: *A magyar jogrendszer állapota*. Szerk. JAKAB András–GAJDUSCHEK György. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016. 17–42.

UNGVÁRY 2017

UNGVÁRY Krisztián: Csicskák és mamelukok a centrális erőterben, I–II. *Magyar Nemzet*, 2017. július 17, 8; július 18, 8. Online: <https://magyarnemzet.hu/velemeney-archivum/2017/07/csicskak-es-mamelukok-a-centralis-eroterben> (Letöltés: 2023.02.04.)

Szembenállás vagy kölcsönös függés? Az etnikai határépítés eltérései roma–magyar és román–magyar lokális együttélési helyzetek példái alapján

Kotics József

Bevezetés

Az együtt élő etnikumok etnikai határépítési folyamata Közép –Kelet- Európa rurális településein máig meghatározó tényező.

Az antropológia szemléletű etnikai együttélési helyzeteket vizsgáló kutatások¹ alapvető jellemzője, hogy nem beszélnek általában az eltérő etnikumok együttélésének kérdéséről, hanem azt a helyi társadalomtörténeti kontextusban, az etnikumok közötti kapcsolatviszonyok lokális beágyazottságában, folyamatosan alakuló, változó jelenséggént értelmezik, tehát a kapcsolati viszonyok performativitására, dinamikus kölcsönhatására és funkcionális szerepére helyezik a hangsúlyt. A legújabb etnicitás vizsgálatok annak társadalmilag konstruált voltát, relációs és szituatív vonatkozásait tekintik hangsúlyosnak, amely az elhatárolódás és a különbségtétel társadalmi praxisaiban realizálódik.² „Az etnicitást a »kulturához hasonlóknak vett változó« helyett sokkal inkább érdemes olyan relációs változónak tekinteni, amely nemcsak több tényező (társadalmi státusz-jellemzők valamint kulturális gyakorlatok) együttes hatásának eredőjeként alakul, hanem ugyanakkor erősen bele is ágyazódik abba a társadalmi kontextusba, amely meghatározza a vizsgált etnikai csoport helyét az őt magába ölelő társadalom interetnikus viszonyainak szövetében.”³ Az eltérő etnikai csoportok közötti határok

¹ A kiterjedt vizsgálatokból csak néhány fontosabb munkára utalok: BAKÓ 2006; BICZÓ 2015; BIRÓ 1996; BORBÉLY 2016; DURST 2010; OLÁH 2006; PETI 2007.

² FEISCHMIDT 2010, 7–8.

³ DURST 2010, 190.

fenntartásának fontos eleme a másik etnikumról formált kép sztereotípiáinak kialakítása és működtetése. Ezek – Eidheim kategóriáit használva – egyfelől a dichotomizáció jegyében születnek, amikor is lényeges jellemzőjük az aszimmetrikus viszonyok alapelveként való elfogadása, a másikat kirekesztő, lenéző, negatív vonások jelenléte, a sztereotípiarendszer kimunkáltsága. Az eltérő etnikumok kölcsönös elhatárolódási folyamatát nevezi Eidheim „dichotomizációnak”, amely alapvetően egy „mi” – „ők” típusú kapcsolatot és szembenállást fejez ki. Az etnikumok közötti interakcióknak egy ezzel ellentétes formája az ún. komplementarizáció, amely nem a szembenállásra épül. Ebben az esetben a kulturális különbségek az etnicitáson keresztül kommunikálódnak, létezésüket tényként és gyakran előnyként kezelik. A komplementarizáció egy „mi” és „ti” típusú folyamatként írható le.⁴

Az alábbiakban – két korábbi kutatásom eredményeinek összehasonlító vizsgálata révén – az eidheimi kategorizáció fogalmi keretét segítségül hívva, arra mutatok rá, hogy milyen módon működik a roma–magyar és a magyar–román viszonylatban az etnikai határépítés folyamata. Hipotézisem szerint a roma – nem-roma etnikai együttélési helyzetekben az együtt élő etnikumok viszonyát a *kölcsönös elhatárolódás (dichotomizáció)* jellemzi, azonban azokban az etnikai együttélési helyzetekben, amelyben nem jelennek meg a romák, annak ellenére, hogy folyamatos a két etnikum között a határépítés és annak fenntartására is törekszenek, ez nem a szembenállásra, hanem a *kölcsönös függésre (komplementarizációra)* épül. Meglátásom szerint az antropológiai szakirodalom nem számol kellően azzal, hogy ez a csak roma – nem-roma relációban megfigyelhető jellegzetesség döntő jelentőségű a romák társadalmi integrációjának folyamatában, pontosabban az antropológiai tudás társadalmi alkalmazásában. Célom annak bemutatása, hogy a Romániában található lokális társadalmak együttélési viszonylataiban hogyan ragadható meg az etnikai határépítés két jellegzetes típusa. Mindkét vizsgálat esetében a kutatás célja az etnikai együttélési helyzetek lokális (térbeli) leképeződéseinek és helyi kényszerítő erejének a feltárása volt. A kutatás során nem a terepeket magukat, hanem az együttélési helyzetek mechanizmusait hasonlítom össze.⁵

⁴ EIDHEIM 1969, 43.

⁵ KOVÁCS 2003, 25.

Etnikai együttélési viszonyok a háromszéki Zabolán

Az első terep, ahol először 1997-ben végeztem kiterjedt antropológiai terepmunkát a háromszéki Zabola. A 2018-ban megismételt kutatás keretében vizsgáltam a magyar-roma és román-magyar együttélés változásának folyamatait.⁶

A lokális társadalmak együttélési gyakorlatának milyenségét több tényező befolyásolja. Zabolán négy összetevőnek van kulcsfontossága. Az első a kisebbség-többség reláció problematikája. A probléma értelmezhetősége szempontjából döntő jelentőségű, hogy Zabolán az államalkotó többséghez tartozó románok markáns kisebbségi közösséget alkotnak. Miután a helyi társadalom részközösségei etnikai alapon szerveződnek, az együttélési gyakorlatot alapvetően határozza meg, hogy a magyar lakosok milyen arányban vannak jelen a helyi társadalomban. Jóllehet a magyar lakosság térvesztése a több mint két évszázados együttélés során az utóbbi évszázadban jellegzetes tendencia,⁷ a magyarok ma is több mint hatvan százalékát alkotják a közösségnek, míg a román lakosság aránya nem éri el a harminc százalékot. Emellett fontos annak hangsúlyozása, hogy az együtt élő etnikumok térbeli szegregációja máig meghatározó tényező, bár kialakulnak etnikailag vegyes területek is, ahol a szomszédsági viszony a román, magyar és cigány/roma családok között gyakori, az eltérő etnikumok térbeli elkülönülése ma is markánsan meghatározó. A harmadik lényeges összetevő, hogy a település több mint 90 százalékát kitevő magyar és román etnikum esetében az eltérő vallásfelekezethez tartozás egyértelműen etnikai kötődést jelöl, amennyiben a románok minden esetben ortodox vallásúak, míg a magyarok reformátusok és katolikusok. A cigányok a magyarok nyelvét és az általuk gyakorolt vallásokat követik. Míg a magyarok közössége alapvetően a vallási felekezet által tagolt és a társadalmi státusz ezt kevésbé befolyásolja, addig a cigány/roma részközösség esetében a vallásnak nincs a belső tagoltságra semmiféle ráhatása, azt kizárólag a gazdasági erőviszonyok alapozzák meg. A negyedik meghatározó tényező, hogy a lokális társadalomban autochton együttélési közösségeket találunk, akik hosszú idő óta élnek egy helyi társadalomban. Ez döntő jelentőséggel bír az együtt élő közösségek kapcsolatviszonyát illetően.

⁶ KOTICS 2018.

⁷ POZSONY 2003, 112–113.

Fontos kiemelnünk, hogy a multietnikus együttélési gyakorlat magyar-román viszonylatban teljesen eltérő módon működik, mint roma-magyar, roma-román relációban. Ennek oka, hogy mind a magyarok, mind a románok magukat a cigányok fölött álló csoportként tételezik. E vélekedés alapját az a korábbi évtizedekre jellemző tartós gazdasági viszony adta, melyben a román és magyar gazdánál a cigányok mezőgazdasági szolgaként jutottak szerephez.⁸

Zabolán a másik etnikai csoportról létrehozott kép a kategorizáción keresztül formálódik, s ezek a kategóriák és a hozzá rendelt jelentéstartalmak döntően határozzák meg az etnikumok közötti viszonyulásokat és interakciókat. A lokális szereplők kategorizációinak eltérései az adott cigány/roma csoporttal fenntartott kapcsolatviszonyok és interakciók intenzitásának eltérő voltával hozhatók összefüggésbe.⁹

A vizsgálat során elsődlegesen a helyi szereplők émikus (belső) kategóriáinak feltárása törekedtem. Míg az 1997-es kutatás során azt tapasztaltuk, hogy a helyi magyar közösség a cigányokat annak ellenére tekintette egységes etnikai-kulturális tömbnek, hogy a roma csoportok belső tagoltsága a kutatói tekintet számára azonnal felismerhető volt.

A kutatás során általunk alkalmazott, a cigány részközösségre kialakított étikus (külső) kategóriarendszer (*dombi cigányok, hegyaljai cigányok, faluban élő cigányok*) teljesen eltérő volt a helyi magyar közösség által kialakítottól, amely egységesen a *cigány* kategóriájába sorolta az egymástól térben elkülönülő, értékrendszerben életvitelben és gondolkodásmódban is eltérő roma csoportokat.

A 2018-ban megismételt kutatás során azt találtuk, hogy az elmúlt 25 évben a faluba költözött cigány családok száma jelentékeny mértékben megnövekedett.¹⁰ Az 1990-es évtized végén 4-5 család élt a magyarok által lakott központi részén a településnek. Napjainkban már 25-30 családra tehető a számuk. Ez a változás lényegi módosulást eredményezett a helyi magyarok kategorizációjában. Ma már a faluban élő cigányokat a magyar részközösség tagjai megkülönböztetik a falu más részein élő társaiktól. A ma alkalmazott émikus kategóriák a *rendes cigány* (falusi cigány) és *problemátikus cigány*,

⁸ KOTICS 1999, 35.

⁹ SZABÓ 2003.

¹⁰ KOTICS 2018.

(nem a központi részen élő cigány) között tesznek különbséget. Az elkülönített roma csoportok életformáit tehát a térben élés egy meghatározott típusához rendelik.

Miután a *hegyaljai cigányok* a románok által lakott térben élnek őket is a *dombiakkal* egy kategóriába sorolják. S ezt így ítéli meg a falu a magyar elitje is. A besorolás alapja a központban élő cigány családokétól eltérő integrációs helyzetük. Ez a kategorizáció alapvetően az óvodai neveléshez és az iskoláztatáshoz kapcsolódó szülői beállítódásokon és viszonyulásokon alapszik.¹¹ A kutatás során mi nem találtunk ilyen egyértelmű megfélemlíthetőséget a dombi és hegyaljai cigányok nevelési intézményekhez való viszonyulásában. A dombon élők között is találunk olyan családot, aki rendszeresen járattja gyermekeit óvodába és iskolába. A hegyaljaiak körében pedig az iskoláztatással kapcsolatos beállítódás jelentékeny átalakuláson ment át. A szülők felismerik ennek fontosságát, s amikor tehetik, legtöbb esetben járattják is gyermekeiket a köznevelési intézményekbe. A hiányzások oka egyértelműen a megélhetési stratégiákkal, a jövedelemszerző tevékenységekkel hozható összefüggésbe. Míg ezzel kapcsolatban a faluban élő külföldi munkavállalásból élő cigány családok esetében a hiányzásokat megértéssel fogadják és elnézik, addig a hegyaljaiak esetében ezt az értékrendjük és életmódjuk dombiakkal való azonosságaként értelmezik. Ez arra utal, hogy a helyi elitnek nincs teljes körű rálátása a hegyaljai cigányok integrációs attitűdjeire és törekvéseire, hiszen ők helyzetükből következően a románokkal építenek ki munkakapcsolatokat és szomszédsági viszonyokat, ennek ellenére magyar és cigány identitással egyszerre rendelkeznek. A hegyaljai cigány családok határozott törekvése a dombiaktól eltérő értékrendjük és életmódjuk felmutatására nem lehet sikeres, hiszen az a falu központjában nem látható és nem érzékelhető. A kutatás során kiderült, hogy az utóbbi évtizedben faluba költözött családok között is találunk olyanokat, akik hasonló körülmények között élnek és azonos megélhetési stratégiákat folytatnak, mint a hegyaljai családok nagy része. Ők ennek ellenére más megítélés alá esnek a faluban élő magyarok szemében, mert életformájuk transzparens, így a közvetlenül szerzett tapasztalatok alapján ítélik meg őket. Az adott térben éléshez rendelt

¹¹ Korábban jellemző jegye volt ennek a falusi cigányok vallási életben való aktív részvétele is.

többségi kategorizáció ezekről az azonosságokról nem hajlandó tudomást venni. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az egyes cigány csoportok tagjai a másik két cigány csoportról ugyancsak az eltérő térben élés alapján alakítanak ki egységes képet.

A kutatói kategorizációban a faluban élő hegyaljai és a falu középpontjában élő cigány családok morfológiailag egy csoportba tartoznak, miután életformájukban teljesen szemben állnak a dombi cigányokkal.¹² A falubeli lakóház gyökeres életforma változásra utal és szimbolikus felértékelődést is jelez. Ebben az esetben a lakóház a háztartás önálló gazdasági-társadalmi egységeként funkcionál. A kolóniákban az életvitel a kollektivitáson alapul, és egyben nagycsaládi integrációs formát is feltételez. Ezzel szemben bármilyen faluban található, kerítéssel körülvett parasztház a család individuális életteleként szolgál.¹³

Miután a nem közelükben élő roma csoportokról a szűk érintkezés, a találkozási alkalmak igen ritka volta miatt a faluban lakó magyarok nem rendelkeznek információkkal, azok számukra láthatatlannak minősülnek. A nem a központban élő cigányokat csak az egyének szintjén szerzett tapasztalataik alapján ítélik meg. Amennyiben ezek pozitív tapasztalatok, azt a konkrét személyhez kötik, ellenkező esetben hajlamosak a falun kívül élő roma részközösség általános jellemzőjének tekinteni a negatív megítélést kiváltó viselkedést. Ennek kapcsán érdemes Eidheim kategóriára visszaautalva egy lényeges változásra felhívni a figyelmet a húsz évvel ezelőtti állapotokhoz képest. A faluban élő cigányok megítélése és a velük kialakított viszony, (alapvetően pozitív megítélésük alapján) ma már a magyar részközösség tagjai által a cigányokkal kialakított interakciók a komplementarizáció és nem a szembenállást kifejező dichotomizációra épülnek. Ebben az esetben is felismerésre kerülnek a kulturális különbségek, de azok már nem a lenézést és a kirekesztést fejezik ki. A faluban élő cigányokkal is a románokkal szemben kialakított gyakorlatot érvényesítik, amely a konfliktusmentes együttélésre irányul úgy, hogy az etnikus és kulturális határok fenntartására szigorúan vigyáznak. Azonban a másik két roma csoport esetében továbbra is a szembenállást és az aszimmetrikus viszonyokat kifejező negatív megítélést

¹² KINDA 2011/a.

¹³ KINDA 2011/a, 278.

tartják érvényben. Az általuk megtestesített, cigánynak tekintett értékrendet és életformát a magyarok saját életviláguk negatív ellenpontjaként tételezik, amelyben fenyegetettséget látnak.

Az 1997-es kutatás során azt tapasztaltuk, hogy a falu középpontjában élő magyarok az életviláguk veszélyeztetettségként élték meg a cigány családok közejük költözését.¹⁴ Ma már ez nem így van. A falu központjába költözött romák esetében a magyar részközösség tagjai érzékelik és értékelik az életformában bekövetkezett közeledést, de ez *mégsem vezet a teljes elfogadásukhoz*. Velük szemben már nem a kirekesztő, diszkriminatív viselkedés a meghatározó, hanem a *distanciateremtés*. Velük szemben egyáltalán nem forgalmazzák a dombi cigányokkal kapcsolatban ismert sztereotípiákat: lusták, koszosak, megbízhatatlanok stb. A különbségtétel ebben az esetben is etnikai kategóriákban körülírt. A faluban élő cigány családok által továbbra is fenntartott, a magyarok számára furcsa és több esetben elfogadhatatlan etnikus szokáshagyományra való utalás révén történik a különbségtétel. (Virrasztó, temetés, keresztelő, esküvő). Az erről forgalmazott narratívák két vonatkozást emelnek ki: a temetésen való hangoskodást, a sírnál való alkoholfogyasztást, a halott sírjára való alkohol öntését alapvetően lenézően, elítélően mutatják be, míg a keresztelőhöz, esküvőhöz kapcsolódó reprezentációs formákat, valamint a cigányok fényűző lakberendezési szokásait, saját értékrendjükből következően túlzónak, hivalkodónak érzik.

Az eltérő etnikumokhoz tartozó részközösségek másik csoportról formált képét nem befolyásolja a saját közösségében elfoglalt helyzete. A hierarchikus rendszer bármely pontjáról azonosnak látják a másik csoporthoz tartozókat.

Nézzünk meg egy eltérő földrajzi környezetben, magyar–román viszonylatban mely tényezők határozzák meg az együttélési gyakorlatot!

Etnikai együttélés a szilágysági Tövisháton

A szilágysági Tövishát 3 vizsgált falujának etnikai arányait vizsgálva egyértelműen kirajzolódik, hogy a 18. század elején újra népesedett területen kezdetektől vegyes (román–magyar) etnikai összetétel volt a jellemző.¹⁵ Falvakra

¹⁴ KOTICS 1999.

¹⁵ BICZÓ–KOTICS (szerk.) 2013.

bontott nemzetiségi arányokat a 19. század közepétől találunk.¹⁶ Ezek azt mutatják, hogy a három vizsgált településen Bősháza (Biuşa), Monó (Mânău) és Völcsök (Ulciug) a román – magyar etnikai arányok másfél évszázadon keresztül szinte alig változtak.

A vizsgált autochton bipoláris közösségekben az egyensúlyi helyzet azt jelenti, hogy a magyarok és románok etnikai aránya a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján az utolsó másfél évszázadban gyakorlatilag nem változott úgy, hogy a háztartások főként vegyes megtelepedést tükröznek, az életmód nem mutat lényeges eltérést, de a nyelvi, vallási és kulturális határok a két etnikai csoport között változatlanok maradtak.¹⁷

Az antropológiai szakirodalom etnikai egyensúlyhelyzetnek hívja ezt a jelenséget.¹⁸ Az ilyen típusba tartozó etnikai együttélési modellek esetében a nyelvi, kulturális és vallási hagyományaikat megőrző közösségek érintkezését még a manapság elterjedőben lévő vegyes házasságok következményeként sem lehetséges egyelőre az asszimilációs, vagy akkulturációs diskurzus keretei között értelmezni.¹⁹ Az alábbiakban a hazai és nemzetközi etnicitás kutatás eredményeihez kapcsolódva, azt vizsgálom, hogy az adott lokális régióban hogyan működik román–magyar viszonylatban az etnikai határtermelődés folyamata, milyen tényezők okozzák azt, hogy ezen eltérő vallású, nyelvű, kultúrájú, etnikai-nemzeti identitású csoportok viszonyában a majd háromszáz éves, intenzív együttélés egyik fél részéről sem eredményez kultúrávesztést.

Az együttélési gyakorlat milyenségét több tényező befolyásolja. A vizsgált három tövisháti falu vonatkozásában három összetevőnek van kulcsfontossága. Az első a kisebbség – többség kérdésköre. Mindhárom vizsgált helyi társadalomban az államalkotó többséghez tartozó románok markáns kisebbségi közösséget alkotnak, hasonlóan a korábban bemutatott Zabolához. Az együttélési gyakorlatot alapvetően határozza meg, hogy a magyar lakosok milyen arányban vannak jelen az egyes helyi társadalmakban. Míg Völcsökön és Bősházán arányuk majd 70 százalékos, addig Monón nem éri el a 60 százalékot sem. Emellett fontos annak hangsúlyozása, hogy az együtt élő

¹⁶ VARGA 2010.

¹⁷ BICZÓ 2010, 106–107.

¹⁸ BICZÓ 2008, 281–285.

¹⁹ BICZÓ 2010, 105.

etnikumok szegregációja (bár feltételezhetően az együttélés kezdetén jellemző volt) ma már nem meghatározó tényező, a két etnikum – Völcsök kivételével – már vegyes megtelepedésű. Ennek következtében a szomszédsági viszony a román és magyar családok között igen gyakori. A harmadik lényeges összetevő, hogy az eltérő vallásfelekezethez tartozás egyértelműen etnikai kötődést is jelöl, a románok minden esetben ortodox vallásúak, míg a magyarok reformátusok. A rendszerváltást követően megjelenő neoprotestáns felekezetek (pümkösdiek, Jehova tanúi vagy millenisták) esetében a vallási identitás egyfelől nem kötődik kizárólagosan egy etnikumhoz, más vonatkozásban pedig a vallásosság dimenziója jóval dominánsabb az etnikumhoz tartozásnál az egyének identitás-struktúrájában. A neoprotestáns felekezetek vegyes etnikai csoportosulása az etnikai elkülönülés évszázados hagyományos modelljét és gyakorlatát írja felül.

A tövisháti falvak évszázados együttélési gyakorlatát természetesen jellemzik a kulturális transzfer folyamatai. A kulturális jelenségek kölcsönzői az esetek többségében a magyarok, akik az interetnikus kapcsolatok révén rituális és hiedelemeket, tárgyakat integrálnak saját etnikus hagyományrendszerükbe.

A magyarok és románok a külső megfigyelő számára stabil egyensúlyként érzékelt együttélési gyakorlata állandó és dinamikus alkalmazkodás a „másikhoz”. Az alkalmazkodás a lokális kultúrában hagyományozódó minták alapján, az etnikai identitás formájában történő megnyilvánulásként megy végbe.²⁰

Jóllehet a másik etnikum kultúrájához való hozzáállás alapvetően a kölcsönös toleranciára épül, a két etnikum közötti etnikai, vallási és kulturális határok ma is igen merevek. Eklatáns kifejezője ennek a vegyes házasság – mindkét etnikum körében jelenlévő – teljes körű tiltása, egészen a rendszerváltás időszakáig. Azt követően ezek ugyan egyre gyakoribbá váltak, de egyelőre nem vezettek az etnikai egyensúlyhelyzet megbomlásához. A két etnikum „keveredésének” elkerülését szolgálta a munka és szórakozási alkalmak szigorú etnikai alapon való elkülönülése is. Az évszázados együttélés eredményeként a román–magyar etnikum viszonylatában a vizsgált tövisháti

²⁰ BICZÓ 2008, 281–286.

falvakban a szimmetrikus viszony a meghatározó, amely döntően befolyásolja az egymásról formált képet és az együttélési gyakorlat minden aspektusát.

A tövisháti falvak gyakorlatában az a jellemző, hogy itt is kialakulnak és tartósan rögzülnek a szilárd etnikumközi viszonyok, de a terület szórványjellegéből következően nem figyelhető meg a jogi/adminisztratív aszimmetria szimbolikus átfordítása.

A mentális/szimbolikus szféra strukturáló ereje Bíró A. Zoltán vélekedése alapján abban nyilvánul meg, hogy az egyes etnikai csoportokat, illetve azok tagjait mintegy egymástól távol, „a maguk helyén” tartja. (Bíró 1996, 274) Az etnikai csoportok, az etnikai csoportokhoz tartozó helyi közösségek vagy családok/személyek élettere határozottan elkülönülnek egymástól.²¹ Ennek az elkülönülésnek rendszerint fizikai alapjai is vannak. Mint korábban utaltunk rá, ez a fizikai elkülönülés a tövisháti falvak együttélési gyakorlatának kezdetén valószínűsíthetően itt is jelen volt. Jóllehet a tövisháti falvakban az etnikumok fizikai elkülönülése ma már nem meghatározó jellemző, de a mentális/szimbolikus síkon zajló elkülönülés következtében erősebb határok termelődnek, mint a tényleges fizikai távolságok.²² A mentális/szimbolikus távolságtartás gyakorlata a Tövisháton is igen kimunkált, összetett és sikeres. Akkor is eredményes, ha a két etnikumhoz tartozó személy között tényleges fizikai kapcsolat is van, ami a tövisháti falvakban a román–magyar szomszédsági kapcsolatok intenzitása miatt igen gyakori jelenség.

Ez az etnikai távolságtartás a vizsgált falvakban azáltal válik lehetségessé, hogy a mentális/szimbolikus síkon történő távolságtartásban még van egy fontos elem: a komplementaritás, a *kölcsönös függés* mindkét oldalon való *elismerésének ténye*. Bíró ezt a jelenséget székelyföldi tapasztalatai alapján így írja le: „A felek elkülönülnek, de elismerik egymás létezését, kölcsönösen elismerik a másik által elfoglalt helyet és a másik által betöltött társadalmi funkciót. A fent-lent viszonyban a lenti félhez kapcsolódhat (és kapcsolódik) mentális/szimbolikus lefokozás, eltávolítás stb., de rendszerint nem kapcsolódik kizárás, megsemmisítés, erőszak stb. Ebben a még mindig meglehetősen tradicionálisnak nevezhető kezelési módban a másik etni-

²¹ BARTH (ed.) 1969.

²² BÍRÓ 1996, 259.

kumhoz tartozó személy rendszerint soha nem a sajátnak érzett/tudott életvilág része, mindig idegen, más marad, akinek helye van/lehet a saját életvilág határánál. A kooperáció lehetséges, adott esetben szükséges is a másik féllel, de a saját világot nem alakíthatja, a saját világ alkotóeleme nem lehet. Ezért ritka a csoportok között a vegyes házasság.”²³ Napjainkra a magyar etnikumhoz tartozók mindennapi életvezetésének fontosabb területei mintegy felszabadulnak az etnicitás felmutatásának kényszere alól.²⁴

Ha nem csupán az etnikai határ termelésének általános eljárásai foglalkoztatnak bennünket, hanem egy adott régió etnikus viszonyait akarjuk leírni, akkor nem célravezető csupán a különbségekre összpontosítani. Erikson meghatározó tézise, hogy az interetnikus kapcsolatokban erőteljes mozzanat a demarkációs vonalak kölcsönös fölmutatása és megerősítése, az ún. dichotomizáció.²⁵ De a különbségek hangsúlyozott kinyilvánítása nem lehetséges, ha a találkozási eseményben nem kapna helyet jó néhány olyan inhere ns kölcsönös fölismerés, amelyek a különbségek létezésére, figyelembevételére, elfogadott tényként való kezelésére vonatkoznak. A felek nem csupán fölmutatják a különbségeket, hanem ugyanakkor *azok egy részét kiindulási alapként is kezelik*. Ez pedig azt jelenti, hogy a különbségek kinyilvánításával az eltéréseket hangsúlyozzák, ugyanakkor egyes eltérések ki nem hangsúlyozott elismerésével, tényként való kezelésével a felek mintegy *elismerik és „kiegészítik”* egymást. A fundamentális élettér tekintetében egy *hallgatóságos konszenzus* alapján megosztoznak, lehetőleg oly módon, hogy *a realizált élettereik ne ütközzenek*, ne fedjék át egymást. Mindez nem zárja ki a szerep- és munkamegosztást sem, vagy az alkalmi jellegű konkrét együttműködést.²⁶

A különbözőség foka a találkozási eseményekben változó lehet. Ez kétségkívül összefügg azzal, hogy a két etnikum között a találkozási helyzetekben a komplementarizáció milyen formái és mértékei vannak gyakorlatban, a szóban forgó etnikumok tagjai milyen mértékben és milyen területeken veszik tudomásul azt, hogy más létezőként „elfogadják” egymást.²⁷

²³ Vö. BIRÓ 1996, 259–260.

²⁴ Vö. BIRÓ 1996, 264–265.

²⁵ ERIKSEN 2008, 46–48.

²⁶ BIRÓ 1996, 275–276.

²⁷ BIRÓ 1996, 276.

A hallgatólagosan elfogadott komplementarizáció szintje, jellege tulajdonképpen azt is befolyásolja, hogy egy interetnikus viszony milyen esélyekkel változtatható konfliktusossá, de jelzi annak esélyét is, hogy egy konfliktusos helyzet milyen mértékben előzhető meg vagy számolható fel. A vizsgált tövisháti falvakban a komplementarizáció aktuális szintjei és formái mélyen beépülnek a mindennapi gyakorlatba.

Az eltérő etnikai csoportok közötti határok fenntartásának fontos eleme a másik etnikumról formált kép sztereotípiáinak kialakítása és működtetése²⁸ Ezek a sztereotípiák a tövisháti falvakban – eltérően a székelyföldi régiótól – egyértelműen a komplementarizáció jegyében születnek. Lényeges jellemzőjük a *szimmetrikus viszonyok alapelveként való elfogadása*, a másikat kirekesztő, lenéző, negatív vonások *teljes hiánya*, a sztereotípiarendszer kimunkátlansága. Ezek a jellemzők egyértelműen következményei az évszázadok óta meglévő *konfliktusmentes együttélésnek és a konszenzuális életgyakorlatoknak*.

Az eltérő etnikumok tövisháti együttélési modellje a másik kölcsönös tiszteletére, elfogadására, a konfliktusmentes kapcsolatokra alapozódik. Az együttélés kényszere *kölcsönös elfogadási és alkalmazkodási technikákat* alakított ki. A helyi együttélési modell egyértelműen a komplementarizáció típusú kapcsolatokba sorolható. Ennek következtében etnikai jellegű konfliktusok a vizsgált településeken nincsenek. Az egymás mellett élő etnikumok mindennapi kapcsolatrendszerét, együttélési viszonyait nem terhelik problémák.

A találkozási helyzetek minden aspektusában megjelenő kölcsönös gesztusok politikájának pragmatikus és szimbolikus összetevői hatékonyan működnek. Az eltérő etnikumok közötti interakciók a kölcsönös elfogadást és tiszteletet kifejező gesztusokra épülnek, amelyek a köszönési formáktól, a szomszédsági kapcsolatokon keresztül egymás ünnepeinek megünnepléséig terjednek. A gesztusok politikáját erősíti, hogy a helyi vallási vezetők meghatározó szerepet játszanak annak érvényre juttatásában.

²⁸ BINDDORFFER 2006.

Összegzés

Tanulmányomban az etnikai határképzés folyamatának termelődését és azok jellegzetes eltéréseit két esettanulmányon keresztül mutattam be. Az etnikai együttélési helyzetek vonatkozásában kiemelt fontossága van a térben éléshez rendelt kategorizációnak. Az egyes csoportok eltérő módon tekintenek azokra az etnicizált terekre, amelyben olyan etnikailag elkülönülő csoportok élnek, amelyeket a dichotomizáció, vagy a komplementarizáció folyamatában értelmeznek. A térbe zárt különbözőség, így a másik etnikumot vagy szegregátumnak tekinti, vagy egy olyan térnek, amelyben az etnikus jelleg a meghatározó. Az első esetben a térbeli elkülönülés az ottani életforma leértékelését jelenti, míg a másikkban pusztán a fizikai és szimbolikus határok meglétét a két csoport között. Az elkülönített csoportok életformáit tehát a térben élés egy meghatározott típusához rendelik, amelyek értéktelítettek. Az etnikai együttélési helyzetek Kárpát-medencei vizsgálata során azt tapasztaltam, hogy a roma-nem roma együttélési gyakorlatok minden esetben a szembenállásra épülnek, függetlenül attól, hogy románokkal, szászokkal, vagy éppen magyarokkal élnek együtt. Tanulmányomban rámutattam, ha a térbeli elkülönülés feloldódik a roma és nem roma együtt élő részközösség között, akkor azokat, akik életformájukban és értékrendjükben közelítenek a másik csoporthoz már nem a szembenállás kategóriájában azonosítják, de mindenki mást, aki nem közös térben él velük együtt, és az övékével nem azonos életvitelt folytat továbbra is a roma etnikumhoz tartozónak vélik és a szembenállásra építik megítélésüket és a velük kialakított interakcióikat is. Ezzel szemben a nem roma etnikumokkal való együttélés során kezdetektől a komplementer kapcsolatviszony érvényesül, amely a különbségeket ugyan fizikai és/vagy szimbolikus módon fenntartja, de elismeri és a sajátéval egyenrangúnak tekinti a másik etnikai csoport önálló létkivitelezési formáját.

Azt láttuk, hogy az együttélési gyakorlat a Tövisháton az etnikai egyensúlyhelyzetnek köszönhetően kezdetektől konfliktusmentes volt a román és magyar lakosság között. Ezzel szemben Zabolán az etnikus folyamatok az asszimiláció fogalomkörében tűnnek értelmezhetőnek. A döntő különbség nem is ebben mutatkozik meg az etnikai határképződés folyamatát illetően. Azért döntően más a viszonyulás, mert a roma-nem roma együttélés a rurális közösségekben mindig aszimmetrikus kapcsolatokra épül, ahol minden esetben a romák az alárendeltek. A román–magyar együttélés viszonylatá-

ban azt találjuk, hogy itt a szimmetrikus viszonyok alapelveként működnek, ez esetben „az együttélés kényszere” a másik etnikai csoport kölcsönös elismerésén és tiszteletén alapul, ebben az esetben a kialakított másokról formált kép sztereotípiarendszere kevésbé kimunkált és nem kérdőjelezi meg alapjaiban a másik etnikum értékrendszerét. A két teljesen eltérő viszonyulás következtében az együttélés gyakorlata más elvek és beállítódások mentén valósul meg.

Bibliográfia

BAKÓ 2006

BAKÓ Boglárka: Cigány módra – magyar módra. Együttélési viszonyok egy mikroközösség sztereotípiatörténeteinek át. In: *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Szerk. BAKÓ Boglárka–PAPP Richárd–SZARKA László. Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 36–64.

BARTH (ed.) 1969

Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. Ed. Fredric BARTH. Bergen, Universitets Forlaget, 1969.

BARTH 1996

Fredrik BARTH: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7/1, 1996, 3–25.

BICZÓ 2008

BICZÓ Gábor: A „hagyomány” rehabilitációja, mint a lokális identitás megértésének kulcsa a Kárpát-medence vegyes lakosságú közösségeiben. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Szerk. PAPP Richárd – SZARKA László. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 279–286.

BICZÓ 2010

BICZÓ Gábor: A kulturális emlékezet mint közvetítő. Egy szilágysági magyar–román együttélési modell példája. *Debreceni Disputa* 8/7–8, 2010, 105–111.

BICZÓ 2015

BICZÓ Gábor: Alkalmazott társadalomtudományi kutatások és a roma kisebbségi közösségek integrációja – kortárs kihívások. In: *Peremhelyzetben*. Szerk. BOCSI Veronika. Debrecen, Didakt Kft., 2015, 11–30.

BICZÓ–KOTICS (szerk.) 2013

„Megvagyunk mi egymás mellett...” Magyar–román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton. Szerk. BICZÓ Gábor–KOTICS József. Miskolc, Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, 2013.

BINDORFFER 2006

BINDORFFER Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Szerk. BAKÓ Boglárka–PAPP Richárd–SZARKA László. Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 9–35.

BIRÓ 1996

BIRÓ A. Zoltán: A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Szerk. GAGYI József. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1996 (Helyzet könyvek), 247–277.

BORBÉLY 2016

BORBÉLY Sándor: Kompenzációs mechanizmusok és egyensúlyteremtő stratégiák egy vegyes (magyar–roma) etnikai összetételű határvidéki településen. *Erdélyi Társadalom*, 14/1, 2016, 191–214.

DURST 2010

DURST Judit: „Gondolom, hogy cigányok... ennyi gyerekkel...” Etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján. In: *Etnicitás. Különbségtermelő társadalom*. Szerk. FEISCHMIDT Margit. Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010, 173–194.

EIDHEIM 1969

Harold EIDHEIM: When Ethnic Identity is a Social Stigma. In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Ed. Fredric BARTH. Bergen, Universitets Forlaget, 1969. 39–57.

ERIKSEN 2008

Thomas Hylland ERIKSEN: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó–Pécsi Tudományegyetem, 2008.

KINDA 2011

KINDA István: *Hagyományok béklyójában. Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák témaköréből*. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, Székely Nemzeti Múzeum–Kriza János Néprajzi Társaság, 2011.

KOTICS 1999

KOTICS József: Integráció vagy szegregáció? Cigányok a háromszéki Zabolán. *Korunk*, 10/9, 1999, 35–46.

KOTICS 2018

KOTICS József: Egy székelyföldi multietnikus település cigány közösségének integrációs folyamata. Egy megismételt kutatás tanulságai. *Néprajzi Látóhatár*, 27/1–2, 2018, 107–124.

OLÁH 1996

OLÁH Sándor: Szimbolikus elhatárolódás egy település cigány lakói között. In: *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. Szerk. GAGYI József. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1996 (Helyzet könyvek), 207–225.

PETI 2007

PETI Lehel: Adaptálódás és szegregáció. A kulturális különbségek kommunikálása a cigány–magyar együttélésben egy Kis-Küküllő menti településen. In: *Lokális világok Együttélés a Kárpát-medencében*. Szerk. ILYÉS Sándor–POZSONY Ferenc. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2007 (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 15), 2–54.

POZSONY 2003

POZSONY Ferenc: Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán. In: *Lokális világok Együttélés a Kárpát-medencében*. Szerk. BAKÓ Boglárka. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2003, 109–138.

POZSONY 2012

POZSONY Ferenc: *Zabola. Egy polgárosult falu kulturális öröksége*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Vármegye Kiadó, 2012, 109–120.

SZABÓ 2003

SZABÓ Á. Töhötöm: Határképzés – egy multietnikus falu térszerkezete. In: *Népi kultúra, társadalom Háromszéken*. Szerk. DIMÉNY Attila–SZABÓ Á. Töhötöm. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2003 (Kriza Könyvek 17), 120–129.

VARGA 2010

VARGA E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850 és 2002 között*. Csíkszereda, Pro-Print, 2007–2010. Online: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> (Letöltés: 2023.01.31.)

A történeti politikatudomány „megszólaltatása”

Lakatos Júlia

Gyakornok koromban Csizmadia Ervin gyakran lobogtatta előttünk Füst Milán *Látomás és indulat a művészetben* című könyvét.¹ Akkor még nem volt számomra világos, hogy mi köze a látomásoknak, az indulatnak, s főként a művészetnek a politikatudományhoz. Legalább ennyire megfoghatatlan volt az a füsti alapelv, hogy ahhoz, hogy egy szöveg „áradjon”, a *szervezetünk*ből kell szóljon. Nem sejtettem, hogy a könyv nem csak az írás mesterségéhez rejtje a kulcsot, hanem Csizmadia Ervin politikatudományi szerepfelfogásának megértéséhez is. A műveinek folyamatos újraírásáról híres Füst mondta ugyanis azt is, hogy nincs életrajza, csupán *munkarajza*. Márpedig, ha az ember érteni akarja Csizmadia Ervin gondolkodásmódját, elég csak fellapoznia könyveinek tartalomjegyzékeit, és látni fogja, hogy a nemzetközi, történeti összehasonlítás a kezdetektől szinte minden szövegében megjelenik.² Miközben a témák az újra megírás révén folyamatosan változnak, fejlődnek, a politológusi szerepfelfogás, az elemzéshez való hozzáállás azonos. A *megértés* szándéka vezérli, bármihez is nyúl. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy Füst nyomdokaiban, Umberto Eco-hoz hasonlóan, *olvasót teremtsen* magának. Mintaszerzőként, mintaolvasót konstruált.³ E két fogalom – mintaszerző és mintaolvasó – körüljárásával, a mintaszerző szemléleti alapjainak felvázolásával, jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy mi szükséges ahhoz, hogy „megszólaljon” a politikai elemzők szervezete a történeti megközelítés révén.

¹ FÜST 2006.

² Csizmadia Ervin történeti összehasonlító politikatudományi megközelítésének elemzéséről bővebben lásd: EÖRY 2015.

³ ECO 1995.

A történeti politikatudomány (ki)fejlődése

A rendszerváltást követően élénk vita zajlott arról, hogy ki a politológus, milyen szerepek elfogadhatóak, hol a határ a tudomány és a véleményformálás között, mennyiben egyeztethető össze a tudományos tevékenység, illetve a piaci alapú működésmód.⁴ Ma már elfogadott, hogy számos szerep létezhet egymás mellett, sőt, akár több minőségben (tudós / elemző / tanácsadó / pundit) is megnyilvánulhat egy politológus. A diszciplinák közötti átjárástól azonban mai napig idegenkedik a történettudomány, holott külföldön kiterjedt hagyománya van a historicizmus megjelenésének a politikatudományban is. Csizmadia Ervin ennek okaként azt jelöli meg, hogy a történelemtudomány évszázados múltra tekintett vissza Magyarországon a rendszerváltás előtt, s ennek következtében rendelkezett egy erős központi narratívával, amely ellenállt rivális iskolák befogadásának.⁵ A történelemtudomány, a maga erős eseménytörténeti hagyományával nem szívesen vette a politológia „kiruccanásait” felségterületére, mivel azok nem igazodtak a számukra fontos módszertani irányvonalakhoz. A politológusok ugyanis folyamatok megértésére, modellek gyártására törekedtek, nem pedig az események hiteles rekonstrukciójára. Volt azonban egy külső tényező is, ami akadályozta a történelemcentrikus elemzési mód elterjedését, mégpedig az uralkodó nemzetközi politikatudományi paradigma *jelencentrikus* mivolta.⁶

A Francis Fukuyama nevéhez kötődő történelem vége elmélet egy új korszakot harangozott be, amelyben a liberális demokrácia globális térnyerése háttérbe szorította a korábbi – antidemokratikus – hagyományokat.⁷ Mivel a magyar politikatudomány nem rendelkezett továbbvihető hagyományokkal, a kor nemzetközi paradigmájához, a tranzitológiai iskolához csatlakozott, amely a jelencentrikus megközelítés mellett úgy vélte, hogy bármely nemzet alkalmas a liberális demokrácia elsajátítására, nem fontosak a történeti, kulturális előfeltételek, a megfelelő intézmények bevezetései garantálják a demokratikus működést, egyben a nyugati minta rögzülését. Ez a mainstream megközelítés a 90-es évek végéig tartotta magát, amikor is a később demokratikus visszacsúszásként aposztrofált folyamat megkezdő-

⁴ CSIZMADIA 2008; KÖRÖSÉNYI-TÓTH-TÖRÖK 2008.

⁵ CSIZMADIA 2008.

⁶ CSIZMADIA 2017.

⁷ FUKUYAMA 1989.

dött, és egyre több szerző számára világossá vált, hogy a történelmi hagyományok nem haladhatóak meg pusztán intézményi újításokkal. Alig három évtized alatt, a demokráciakutatás eljutott a történelem végétől a történelem visszatéréséig.⁸ A kelet-európai rendszerváltásokkor kialakult mainstream politikatudományi paradigma kifulladásával megnyílt a lehetőség, hogy a fősodor mellett párhuzamosan létező megközelítések a korábbiaknál jobban érvényesüljenek, így a demokráciakutatásban is bekövetkezett egy történeti fordulat.⁹

A fentiek ellenére a mainstream, jelencentrikus politikatudomány dominanciája nem jelentette azt, hogy nem létezett történeti szemléletű politikatudomány Magyarországon. Azt azonban igen, hogy kevésbé érvényesült, mint az angolszász világban. Ennek több oka is volt, például a tudományos közeg kisebb kiterjedése eleve azt eredményezte, hogy kevesebben foglalkoznak alternatív megközelítésekkel. Ehhez kapcsolódik a politikatudománynak a mérhetőség irányába történő elmozdulása az utóbbi években. Nem csak a történészek határolódnak el a politikatudománnyal foglalkozók „betolakodásától”, a politikai elemzők sem érdeklődnek olyan mértékben a történelemnek a társadalmi folyamatokra gyakorolt hatása iránt, mint Nyugaton. Végezetül, nem lehet figyelmen kívül a magyar történelem, és a nyugati történelem, illetve történelemfelfogás közötti különbségeket sem. Magyarországon a múltat sorscsapások sorozataként szokás értelmezni, amit pártállástól függően meg kell haladni, vagy valamilyen módon korrigálni kell. Bibó István zsákcúcs magyar történelem elmélete tökéletes táptalajt adott a jelencentrikus politikatudomány elfogadásához, a történelemtől való „megszabaduláshoz”, hiszen abból indul ki, hogy a történelmi minták ismétlődése újra meg újra sehova sem vezető osztársadalmi küzdelmekhez vezet, amelyek elhomályosítják a valódi problémákat.¹⁰ Ebből logikusan következik, hogy a történelmet meg kell haladni. Hasonló módon orientálta a történelemről való gondolkodást Magyarországon, mint Fukuyama elmélete a nemzetközi politikatudományét. Az Orbán-rendszer kialakulása, majd megszilárdulása azonban a korábbiakhoz képest mégis megnövelte a történeti párhuz-

⁸ KAGAN 2009.

⁹ CAPOCCIA-ZIBLATT 2010.

¹⁰ BIBÓ 1986.

zamok iránti érdeklődést. Ennek nem csak köznyelvi, vagy értelmiségi, médiabeli megnyilvánulásai vannak, hanem a politikatudomány, és ezen belül is a demokrácia kutatás terén is megfigyelhető egyfajta reakció a felszínre kerülő történelmi mintákra. Ennek egyik példája az, amit a demokráciaelméleti szakirodalom korlátait vizsgálva, Scheiring Gábor kulturalista megközelítésnek nevez. Ezeknek az elemzéseknek a kiindulópontja, hogy az antiliberális kulturális örökség eredményezi az antiliberális politikát Magyarországon.¹¹ Scheiring azonban deterministának tartja ezt a megközelítést, mivel érvelése szerint, amennyiben a magyar társadalom történetileg valóban antiliberális lett volna, nem mehetett volna végbe a rendszerváltást követően az átmenet a liberális demokráciába. Megállapítása jogos, egyben azonban rámutat kategorizációjának azon hiányosságára is, hogy a történeti alapú megközelítésnek legalább két változata létezik; egy *determinista*, illetve egy *interpretációs* iskola.

A determinista megközelítés köthető a bibói zsákutcsás történelemszemlélethez, amely azt feltételezi, hogy nincs lehetőség politikai fejlődésre a magyar társadalom számára, mivel történelme meghatározza jövőjét. A gyakorlatban ezek a példák olyan normatív összehasonlítások, amelyek a jelen és a múlt közötti párhuzamokat arra használják, hogy a hasonlóságok felsorolásával kimutassák az Orbán-rendszer antidemokratikus, autoriter mivoltát. A történelmi összehasonlítás ez esetben nem a megismerést szolgálja, hanem a tranzitológiai paradigma demokrácia definíciójától való eltérés bemutatását. Az interpretációs, vagy megértő történeti megközelítés konstatálja, hogy bizonyos minták ismétlődnek a múltból, azonban ezt nem köti össze a demokrácia minőségével. A minták ismétlődése nem zárja ki esetükben a politikai fejlődés lehetőségét. A fejlődéshez való viszony ugyanis nem teleologikus, ennél a megközelítésnél a fejlődés nem állandó, egyirányú, pozitív jelenség. Jóval összetettebb a történelem szemlélete tehát, mint a determinista iskolának. Az interpretációs iskola arra kíváncsi, mi idézi elő a korábbi minták ismétlődését. A továbbiakban, amikor körüljárom a mintaszerző által megteremtett mintaolvasó fogalmát, kizárólag ez utóbbi kategória felvázolásával foglalkozom. A két iskola ugyanis nagyon eltérő szempontokkal áll a elemzéshez, továbbá az interpretációs iskola jóval kevésbé vizsgált.

¹¹ SCHEIRING 2019.

Mintaolvasót teremteni

Elemzésem bevezetőjében úgy fogalmaztam, hogy tanulmányom azt vizsgálja, hogyan „szólaltatható meg” az elemzők szervezete a történeti politikatudomány által. Ha a Füst Miláni alapelvből indulunk ki, ez alatt azt kell érteni, hogy a történeti politikatudományt egy legitim, elfogadott, egyenrangú módszertani kiindulópontnak tekintjük a politikatudomány eszköztárában, amelyhez a szerzők bátran nyúlnak, amennyiben vizsgálatuk tárgya ezt igényli. Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, mind a politikatudománynak, mind a történettudománynak rá kell találnia olyan területekre, ahol a történeti politikatudományt sikerrel tudja hasznosítani. Szükséges továbbá az is, hogy módszertani szempontból jobban körülhatárolják a történeti politikatudomány lehetséges felhasználási módjait, akár úgy, hogy a kutatók megosztják tapasztalataikat egymással. Egy másik mód erre az, ha a kutató művében, vagy műveiben, ismerteti azon szempontokat amelyek mentén elemmez, és amelyek mentén arra kéri olvasóját, hogy értelmezze gondolatmenetét. Ezt jelenti mintaszerzővé válni, és mintaolvasót teremteni.

Umberto Eco-tól tudjuk, hogy egy szöveg mintaolvasója nem azonos az úgynevezett empirikus olvasóval. „Az empirikus olvasó az, [...] aki egy szöveget olvas. Az empirikus olvasók sokféleképpen olvashatnak, nincs törvény, amely megszabná nekik, hogyan olvassanak. [...] A mintaolvasó egyfajta eszményi típusolvasó, akinek az együttműködésére a szöveg nem csupán eleve számít, de igyekszik azt meg is teremteni.”¹² A mintaolvasót a mintaszerző teremti meg az olvasásra vonatkozó instrukcióival. A mintaszerző munkamódszere „egy elbeszélői stratégiában nyilvánul meg, utasítások sorozatában, amelyeket fokozatosan kapunk meg, és amelyeket követnünk kell, ha úgy döntünk, hogy mintaolvasók leszünk”.¹³ Csizmadia Ervin munkássága tele van „rendezői utasításokkal” az olvasó számára az értő olvasás elősegítéséhez. Az utasítást, természetesen átvitt értelemben kell érteni, szerzőként egy szempontrendszer kínál fel az olvasónak, amelyet vagy elfogad, vagy sem. Az ideális, mintaolvasó az, aki elfogadja a szempontrendszer, és hajlandó, akár egyetlen elemzés erejéig kilépni a mainstreamnek tekintett logikából. De mi is ez a szempontrendszer?

¹² Eco 1995, 16.

¹³ Eco 1995, 26.

A történeti politikatudomány elsősorban szembemegy a jelencentrikus elemzési móddal. Alapvetőnek tűnik, mégis rögzíteni kell, hogy a történeti politikatudomány komparatív történeti elemzést feltételez, és nem a jelen felől próbálja értelmezni az eseményeket. Ennek eredményeként elkerülhető az, hogy a mai értékeket kérjük számon a múlton, továbbá, hogy napjaink eseményeit a történelmi előzmények alapján a korábban már említett determinisztikus módon értékeljük. A történeti politikatudomány olyan trendeket, folytonosságokat vizsgál, amelyek ma is meghatározóak, figyelembe véve azt is, hogy más jellemzőket adott esetben elfeledett, meghaladt a társadalom. A „jelen” az adaptáció és a hagyományok megőrzésének kettősségének konstrukciója. Az, hogy a jelen a múlttal való folytonosság-megszakítottság dialektikáján¹⁴ keresztül lehet megérteni, feltételezi azt is, hogy a történeti politikatudomány folyamatcentrikus, szemben az „állapot-politológiával”.¹⁵ Ez azt jelenti, hogy a történeti politológiát elsősorban az érdekli, hogyan jutott el a jelenhez egy ország? Milyen módon hatottak például egymásra a különböző szereplők? E két szempont hangsúlyozása arra szolgál, hogy a mintaolvasó megértse, hogy miközben a jelen csakis a múlt felől érthetjük meg, az összehasonlítás nem öncélú. A múltbéli történések rekonstruálásával kíván az elemző elméleti keretet felállítani a jelen értelmezéséhez. Ennek eszközei a vizsgált korszak strukturális és intézményi jellemzőinek, valamint viselkedésmódjainak azonosítása és leírása.¹⁶ A történeti politikatudomány tehát egyrészt rekonstruál, másrészt továbbgondol történelmi mintákat.

A történeti összehasonlítást és a folyamatcentrikusságot követően, harmadik szempontként a nemzetközi összehasonlítást szükséges megemlíteni. Természetesen vannak esetek amikor nem feltétele a nemzetközi összehasonlítás egy eset értelmezésének, azonban legtöbbször nem lehet eltekinteni a nemzetközi közegtől, a geopolitikai kontextustól, adott esetben a külpolitikai kényszerektől, amelyek hatással vannak a vizsgált folyamatokra. Akárcsak a múltat, a nemzetközi kontextust is azért vizsgálja a történeti politológia, hogy annak segítségével felállítson egy elméleti keretet a jelen értelmezéséhez. Ha korábban arról beszéltünk, hogy a történeti politológia

¹⁴ CSIZMADIA 1993.

¹⁵ CSIZMADIA 2010, 133–134.

¹⁶ CSIZMADIA 2012, 64.

nem önmagából, nem kizárólag a jelenből próbálja megérteni az eseményeket, akkor talán érthető az is, miért fontos számára a külső hatások vizsgálata is. Hogy csak egyetlen példát hozunk illusztráció gyanánt, milyen hatással volt a politikai fejlődésre a nyugat-európai országok gyarmati múltja, mennyiben más mintákat alakított ki, mint azon országokban, amelyek, ha nem is a gyarmatosított nemzetek táborához tartoztak, mégis kimaradtak ebből a folyamatból? Az eltérő politikai rendszerek, kulturális és vallási hagyományok egész más történelmi mintákat eredményeztek, amelyek akár szomszédos országokban is nagyon eltérő fejlődési pályákat alakítottak ki.

Utolsó, kiegészítő szempontként ide kívánczok az informális tényezők vizsgálata, ami egy elsőre nehezen operacionalizálható szemléleti alapelv. Nem véletlen, hogy a politikatudomány a formális szereplők, és intézmények vizsgálatát részesíti előnyben, hiszen azok könnyebben azonosíthatóak. A politika informális dimenzióját vizsgálni azonban egyáltalán nem lehetetlen. Léteznek elméleti keretrendszerek az informális szereplők és intézmények viselkedésének vizsgálatára¹⁷ és egyre nagyobb az érdeklődés az informális dimenzió kvantitatív elemzése iránt is. Az informális dimenzió vizsgálata hasonló többletet nyújt, mint a nemzetközi összehasonlítás. Tovább árnyalja a rendelkezésre álló tudást a történeti mintákról, és a jelenről, azonban körültekintően kell alkalmazni, hogy elkerüljük az önkényes összehasonlítást.

Konklúzió

Megállapítottuk, hogy a történeti politikatudomány történelmi és nemzetközi összehasonlítást alkalmaz, folyamatcentrikus, és élénken érdeklődik az informális folyamatok hatása iránt. Egyetlen megválaszolatlan kérdés maradt csupán. Miért „szóal meg” a kutatók szervezete ezen tulajdonságok ismeretében? Azért, mert a múltbéli minták (újra)felfedezése új szempontokat ad a jelen elemzéséhez. Olyan szempontokat, amelyet más megközelítési móddal nem lehet feltárni. A történeti politikatudomány képes ugyanis lehántani a történelmi minták láthatatlan rétegeit a jelenről. Nem az a célja a történeti politikatudománynak, hogy bebizonyítsa nincs új a nap alatt, hanem hogy a történelmi aha-élményt a jelen értelmezésének szolgálatába állítsa, és tanulságokat vonjon le belőle. Csizmadia Ervin elemzők generáció-

¹⁷ HELMKE-LEVITSKY 2004.

it segítette hozzá ennek az aha-élménynek a megtalálásához. Ahhoz, hogy megszólaljon a szervezetük, mert olyan módszertani támaszpontot találtak, amelyet magukénak éreznek, és amellyel távolabbra látnak szakmájukban, mint nélküle. Pályája elején ugyan javában létezett a történeti politikatudomány külföldön, azonban nem volt tudomása róla a hazai tudományos közegnek. Ervin mégis ráérezett annak alapjaira, és nem hagyta nyugodni a téma, míg idehaza meg nem honosította. A metódust alkalmazó kutatók módszertani, és felhasználásbeli tapasztalatcseréje révén, valamint mintaszerzőként új szempontok felállításával, úgy vélem, még tovább lehet fejleszteni a történeti politikatudományt. A magyar politikatudomány sok szempontból nyugatos, a történeti múltja iránti érdeklődés terén azonban még máig nem érte el a nyugati mintát. Márpedig a történeti politikatudományban rejlő lehetőségek kiaknázása rendkívüli hozzáadott értékkel rendelkezik a szakma számára.

A kezdetekhez visszatérve, gyakornok koromban, szinte kizárólag nemzetközi szakirodalmat voltam hajlandó olvasni. Számomra az volt a politikatudomány. Amikor azonban Csizmadia Ervin megismertetett minket Klebelsberg Kunó, vagy Apponyi Albert írásaival, és ezeken keresztül a történeti politikatudománnyal, egy új világ tárult fel előttem. No nem egyik napról a másikra. A magyar történelem megértéséért az én generációmnak már meg kell küzdenie. Energiát kell szánnia megismerésére, korhú értelmezésére. Ez az erőbefektetés felér egy új nyelv elsajátításával. Az így nyert „többnyelvűség”, a múlt és jelen közötti tolmácsolás készsége viszont alapjaiban megváltoztatja az elemzői szerepfelfogást, s még inkább az elemzői eszköztárat.

* * *

Hatvanötödik születésnapj köszöntőt írni hálás dolog. Már elegendő anyag gyülemlett fel, hogy lássuk a szerzői pálya ívét, de az életmű ekkor még nyitott, van hova fejlődnie, bővülnie. Az eljövendő művek megszületését véletlenül sem siettetve, de igencsak várva kívánok boldog születésnapot!

Bibliográfia

BIBÓ 1984

BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In: *Válogatott tanulmányok*, II, 1945–1949. Vál. HUSZÁR Tibor. Budapest, Magvető, 1984, 569–620.

CAPOCCIA–ZIBLATT 2010

Giovanni CAPOCCIA–Daniel ZIBLATT: The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond. *Comparative Political Studies* 43/8–9, 2010, 931–968. DOI: 10.1177/0010414010370431

CSIZMADIA 1993

CSIZMADIA Ervin: A magyar politikatudomány – múlt nélküli jelen? *Politikatudományi Szemle*, 2, 1993. 152–157.

CSIZMADIA 2008

CSIZMADIA Ervin: *Politikatudomány és politikai elemzés. Elmélet, történet, tudósközösség, műfaj és gyakorlat*. Budapest, Századvég, 2008.

CSIZMADIA 2012

CSIZMADIA Ervin: Kihívás és megoldás. A pártstruktúra alakulásának változatai Magyarországon. *Századvég* 17/2 (64), 2012, 63–81.

CSIZMADIA 2017

CSIZMADIA Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest, Gondolat, 2017.

ECO 1995

Umberto ECO: *Hat séta a fikció erdejében*. Ford. SCHÉRY András–GY. HORVÁTH László. Budapest, Európa, 1995.

EÖRY 2015

EÖRY Áron: *Párhuzamkeresési lehetőségek a gazdasági és politikai gondolkodásban válságészlelés és válaszkeresés szellemi-politikai termékeinél a két világháború közti és az ezredforduló utáni Magyarországon*. Budapest, Pallasz Athéné Domus Animae Alapítvány, 2015. Online:
<https://docplayer.hu/6040972-Eory-aron-osszefoglalo.html> (Letöltés: 2023.02.05.)

FUKUYAMA 1989

Francis FUKUYAMA: The End of History? *The National Interest* 16, 1989, 3–18.

FÜST 2006

FÜST Milán: *Látomás és indulat a művészetben*. Budapest, Fekete Sas Kiadó, 2006.

HELMKE–LEVITSKY 2004

Gretchen HELMKE–Steven LEVITSKY: Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics* 2/4, 2004, 725–740.

KAGAN 2009

Robert KAGAN: *The Return of History and the End of Dreams*. New York, Vintage Books Random House, 2009.

KÖRÖSÉNYI–TÓTH–TÖRÖK 2008

KÖRÖSÉNYI András–TÓTH Csaba–TÖRÖK Gábor: Ki a politológus? Tudós, elemző és más szerepek. *Politikatudományi Szemle* 17/2, 2008, 7–27.

SCHEIRING 2019

SCHEIRING Gábor: *Egy demokrácia halála*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2019.

A konzervatív pártok politikai ereje és szerepe Magyarországon a rendszerváltás után

Migléc Dávid

Problémafelvetés

A Fidesz, amely magát – többek között – nemzeti konzervatív pártként definiálja, 2022-ben immár ötödik alkalommal nyerte meg a választásokat (sorozatban egymás után a harmadik alkalommal), s alakíthatott kormányt az ugyancsak konzervatívként jegyzett KDNP-vel koalícióban. A nemzeti konzervativizmus kifejezi a nemzeti-kulturális identitás tükröződését az állam tevékenységében, amelynek legfőbb megnyilvánulási formája az erős bevándorlásellenesség és a szkepticizmus az Európai Unióval szemben.¹ Bár a Fidesz tevékenységét is jellemzik ezek az attitűdök, eszme- és értékrendszerében mégsem a nemzeti konzervativizmus dominál, hanem sokkal inkább a jobboldali populizmus. Úgy vélem, hogy a nemzeti konzervativizmus melletti kiállás a gyakorlatban inkább a propaganda része, amely alkalmas a populisták érdekei és értékei „elleplezésére”, valamint a figyelemelterelésre. Nem csak azért nem képes a Fidesz a konzervativizmus hiteles képviselőjére, mert alapvetően nem ez a célja (a konzervatív nemzeti érzület hangsúlyosabbá tétele nem volt más, mint egy retorikai fogás, amely a választási győzelmet éppúgy szolgálta, mint a munkaalapú illiberális autokrácia kiépítését), hanem azért sem, mert a konzervativizmusnak hazánkban nincs komoly politikai ereje és hagyománya.²

A rendszerváltás óta a politikai színtéren megjelent, magukat konzervatívnak valló pártok egyike sem tudott meghatározó politikai erőt képviselni – talán csak a KDNP jelent ez alól kivételt, amely immár hosszú ideje kormányalakító pártként van jelen, bár a politikai ereje meglehetősen alacsony,

¹ Parties and Elections.

² CSIZMADIA 2022.

hiszen a gyakorlatban egy „szatellitpártként” tekinthetünk rá, amely komoly politikai befolyás nélkül „kering” a főpárt, a Fidesz mellett. Meglátásom szerint a magyar konzervatív pártok gyengeségének az az oka, hogy a hazai politikai életben a konzervatív eszméknek nincs meghatározó tradíciójuk. Az elmúlt kétszáz év politika- és társadalomtörténete ugyanis azt igazolja, hogy nem volt igény és szükség a „fontolva haladó” politikai attitűdre, helyette a minden korábbi politikai és társadalmi szokás és hagyomány radikális meghaladását sürgető forradalmi lendület tudott kibontakozni. Emellett dolgozatom fontos megállapítása az is, hogy a magyar politikai életben rendkívül nagy igény van a „túlsúlyos kormánypártokra”, amelyek mellett nem alakulhat ki valódi politikai versengés. Az ellenzéki összefogás sikertelensége (a 2022-es választások során is) azt igazolja, hogy az „atyáskodó” pártállamrendszer iránti igény sokkal erősebb, mint a szabad versengésen alapuló politikai erőttérrel kapcsolatos elvárások. Mindaddig, amíg nem alakulhat ki egészséges politikai verseny, a hatalom lévő túlsúlyos párt bármilyen illiberális törekvést érvényre tud juttatni. Ezt a megítélést a későbbiekben részletesen is kifejtem.

Munkám során mindenekelőtt egy rövid elméleti-történeti áttekintést végzek, amelyben bemutatom a hazai konzervativizmus hagyományait, kialakulását, fejlődésének menetét, valamint azokat a tényezőket, amelyek akadályozták a kibontakozását. Ezt követően a hazai pártalakítási folyamatokat és az azokat leginkább befolyásoló tendenciákat vizsgálom a rendszerváltás óta – rámutatva a konzervatív eszme gyengeségének okaira és politikai hagyománytörténeti megalapozottságára.

A hazai konzervativizmus hagyományai

A hazai konzervatív politikai gondolkodást nagymértékben befolyásolta az a tény, hogy az elmúlt két évszázad történelmi, politikai és közéleti szempontból egyaránt rendkívül viharos volt. Ez a forradalmakkal, rendszerváltozásokkal, gazdasági és politikai krízisekkel terhelt időszak nem tette lehetővé, hogy a magyar konzervativizmus egységes és stabil fejlődési ívet írjon le. Az időről időre radikálisan megváltozó politikai feltételrendszerek ugyanis mindig újabb és újabb válaszokat, illetve a korábbiaktól eltérő politikai magatartást igényeltek – a konzervatív eszméket képviselőktől is. Mivel a különböző időszakok konzervatív gondolkodása között óriási szakadék fedezhető fel,

egyres elemzők szerint nem magyar konzervativizmusról, hanem konzervativizmusokról lehet beszélni.³

Az egyes korszakok eltérő konzervativizmus felfogásai mellett azonban Balázs Zoltán szerint vannak olyan sajátosságok is, amelyek összekötik a hazai politikai kontextusban a tágran értelmezett konzervatív világképet. Ezek a következők: antropológiai pesszimizmus; a rossz komolyan vétele, de viszonylagos tolerálása; az értékek és erények egyénekhez kötése az intézményekkel; struktúrákkal szemben, a teóriákkal és lehetőséggel kapcsolatos viszonylagos szkepszis; a gyakorlati tudás magasabbra értékelése az elméletivel szemben; a hagyományok előnyben részesítése az új ötletekkel szemben; a kulturális, civilizációs, esztétikai értékek elkülönítése és megkülönböztetett féltése az absztrakt morális elvekhez képest; valamint a politikai tudás speciális tudásformának (kormányzás) való feltételezése.⁴

A konzervatív eszmekör „beköszönése” Csizmadia Ervin meglátásai szerint az 1848-as forradalmat és szabadságharcot megelőzően „nagyon erős” volt.⁵ A forradalom kirobbanása után azonban rengeteget veszített a népszerűségéből, aminek elsődleges oka, hogy a reformkori konzervatív gondolkodás képviselőinek legfőbb vonása a határozott a forradalom-ellenesség. Az ún. „fontolva haladók” ugyanis úgy látták, hogy a radikális reformok a társadalom stabilitását jelentő rendet ássák alá. Egy olyan organikus fejlődésben hittek, amelyben az élet velejárójaként tartott változások nem feszítik szét a mindennapok nyugodt megéléséhez szükséges stabil és kiszámítható kereteket.⁶ Az ellenfelek gyakran vetették a szemükre azt, hogy azért akarják lassítani a reformokat, mert így fent tudják tartani a számukra kedvező állapotot, a státus quo-t. Úgy vélték, hogy ez az oka annak is, hogy nem rendelkeztek tételszerű és számonkérhető programmal. A konzervativizmus tehát olyan sokat veszített az erejéből, hogy a kiegyezést követően a pártok maguk is kerültek a konzervatívként történő azonosítást, sőt, magának a konzervatív szónak a beillesztését is a párt nevébe.⁷ (Az Apponyi Albert

³ TÓTH 2019, 8.

⁴ BALÁZS 2010, 95–96.

⁵ CSIZMADIA 2012, 15.

⁶ TÓTH 2019, 16.

⁷ CSIZMADIA 2012, 15.

által vezetett konzervatív szellemiségű párt például a Nemzeti Párt nevet vette fel.⁸⁾

A kiegyezést követően kísérletet tettek a brit típusú parlamentarizmus adaptálására, amely a konzervatív és liberális párt versengésén és „váltógazdálkodásán” alapult, egyfajta „tisza” versengési helyzetet teremtve, a hazai viszonyok között ez azonban nem tudott megvalósulni. A kialakulóban lévő nemzeti (liberális) politikai erők (valamint az azt támogató közvélemény) ugyanis a perifériára szorította a konzervatív erőket, sőt, egyenesen úgy ítélte meg, hogy idegen érdekeket szolgálnak ki. Az, hogy a konzervativizmus nem vált kormányképesé, azt eredményezte, hogy a 1867 és 1945 közötti időszakban mindig egy nagy párt kormányzott, mellyel szemben egy sok pártból álló, ugyanakkor egységesülésre és belső kohézióra képtelen ellenzéki mezőny állt.⁹ Ez a nagy, szinte leválthatatlan párt a nemzetvédelmet tette az ideológiája központi elemévé, ezáltal létrehozva egy olyan statikus törésvonalat, ami blokkolta a pártok és a pártrendszer dinamikus fejlődését, valamint megakadályozta a törésvonal esetleges későbbi átalakulását.¹⁰ A magyar konzervativizmus kibontakozásának legnagyobb akadályá tehát az a politikai erő volt, amit akkoriban baloldalinak minősítettek, noha valójában jobboldali eszméket képvisel, a függetlenségi-nemzeti irányzatot követi.¹¹ A kormánypárt tehát azokat az ideológiákat sajátította ki magának, amelyek hagyományosan a konzervatív erők birtokoltak és képviseltek.

A dualizmus kori politikai berendezkedés és napjaink politikai helyzete több szempontból is párhuzamba állítható egymással. Egyfelől látható, hogy manapság is egy olyan nagy, szinte „leválthatatlan” politikai erő uralkodik, amellyel szemben az ellenzék nem képes a belső kohézióra, az egységes összefogásra. Ez a politikai erő is a „nemzeti” és „idegenellenes” szemléletet és érdekeket képviseli – immár azonban egyértelműen jobboldaliként. Vagyis a Fidesz (akárcsak a korábbi monopol helyzetben lévő politikai erők) kisajátította a konzervatív politikai ideológia alapjait képező eszméket, ezzel egyrészt ellehetetlenítve, hogy valódi konzervatív politikai erő jelenjen meg, másrészt pedig ezen jelszavak „leple” alatt kialakítva és erősítve a jobboldali

⁸ CSIZMADIA 2009/b.

⁹ CSIZMADIA 2012, 21.

¹⁰ CSIZMADIA 2009/a, 14.

¹¹ CSIZMADIA 2009/b.

populista paradigmát. A továbbiakban magam is azt vizsgálom, hogy milyen tendenciák és folyamatok jellemezték a pártosodást a rendszerváltás után – különös tekintettel a konzervatív pártokra.

A konzervativizmus helye és szerepe a rendszerváltás utáni politikai erőterben

A rendszerváltástól az 1990-es évek végéig a magyar politika ideológiai kínálata és az ezekre az ideológiákra épülő pártpolitika meglehetősen kezdetleges volt. A programok szintjén ugyan megpróbálták a pártok magukat a hagyományos nagy ideológiákhoz kötni, a gyakorlatban azonban ezek nem bizonyultak autentikusnak – a vonatkozó ideológiákkal kapcsolatos politikai tradíció hiányában. Különösen nagy problémát jelentett a jobboldaliság, s vele együtt a liberális konzervatív tradíciók szinte teljes hiánya, valamint a jobboldalisággal kapcsolatos előítéletek (miszerint „aki jobboldali, az fasiszta”¹²). A kiforratlan, kezdetleges és szituatív pártprogramok mellett szintén nehézséget okozott az is, hogy a rendszerváltás után megjelent pártok nagyon magukon viselték az előző rendszer által rájuk kényszerített kompromisszumokat. Az átmeneti időszak felértékelte a kormányzati stabilitást, a konszolidált átmeneti feltételek biztosítását, amely lehetetlenné tette az egészséges pártpolitikai verseny kialakulását is. Az értelmiségi elit felülreprezentáltsága szintén a pártverseny ellenében hatott. Hasonló folyamatok játszódtak le, mint a korábbi „rendszerváltozások” idején, 1867–75, valamint 1919–21 között. A különbség csak az, hogy 1990 után hiányzott a valódi pártversenyhez szükséges „konglomerátumpárt”.¹³ Ezt a szerepet az akkoriban vezető pozíciót betöltő MDF sem tudta birtokolni, ami később a bukását eredményezte.

Bár az MDF 1994-ben nagy választási vereséget szenvedett, a bukás ellenére rendkívül gyorsan előhívta a magyar történelem korábbi szakaszaiból jól ismert, nagy parlamenti többséggel bíró domináns párti kormányzás iránti igényt. Az MSZP-SZDSZ szövetség kétharmados győzelme azt jelzi, hogy a magyar politikai életben rendkívül nagy igény van a „túlsúlyos kormánypártokra”. (A nagy állampárti korszak iránti nosztalgia a Fidesz hatal-

¹² CSIZMADIA 2012, 23.

¹³ CSIZMADIA 2009/a, 23.

mi pozíciójának erősödésében is tetten érhető). 1994-ben azért válhatott baloldali párt „túlsúlyossá”, mert nem volt versenyképes politikai erő a jobb-oldalon. 2010-re azonban a baloldal elvesztette a versenyképességét, s helyette a Fidesz került fölénybe.¹⁴

A Fidesz eleinte a liberalizmusban, mint az akkori konzervatív kormányzattal (MDF) szembeni alternatívában látta a komoly perspektívát, és elköteleződött abba az irányba, hogy az országban jelentkező sajátos problémákra liberális megoldásokat dolgozzon ki. Az MSZP-SZDSZ koalíció győzelme azonban rádöbentette arra, hogy Közép- és Kelet-Európában a valódi politikai választóvonal nem a konzervatív és kereszténydemokrata, illetve a liberális és szociáldemokrata erők között húzódik, hanem a volt kommunista és a nem kommunista múltú erők között. Ez volt az ún. „konzervatív fordulat”, aminek hatására a Fidesz átlépett a Liberális Internacionáléból a konzervatív erőket tömörítő Európai Néppártba. A 2010-es parlamenti választásokon magát már jobboldali konzervatívként pozícionálta. Ezt azt is jelentette, hogy elfordult a liberális értékektől és helyette a nemzeti-nacionalista érzület hirdetése vált fő kommunikációs stratégiává, amely – egy idő után – elvezetett az illiberalizmus hirdetéséig. A politikai baloldal által elkövetett hibák (például az, hogy vállalták a folytonosságot a bukott egypárti kommunista rendszerrel, ezzel megerősítve a kormánypárt posztkommunista jellegét) mindinkább erősítették a Fideszt abban, hogy a nemzeti öntudat mellett kötelezzék el magukat. Ugyancsak ezt fokozta a baloldal 2006-os válsága is.¹⁵ 2010 után a Fidesz egy olyan fokozatos rendszerátalakítást hajtott végre a nemzeti konzervativizmus jegyében, amely végső soron illiberálissá tette a kormánypártot. Ugyanakkor a nemzeti érzület hangsúlyosabbá tétele nem volt más, mint egy retorikai fogás, amely a választási győzelmet szolgálta, valamint a munkaalapú illiberális autokrácia kiépítését.

Jól látható tehát a fentiek alapján, hogy bár a Fidesznek lett volna lehetősége arra, hogy a konzervativizmus politikai és ideológiai értékeit megerősítve a posztkommunista hagyományokkal szemben, valójában ezeket egyfajta „álcaként” használta arra, hogy az illiberális törekvéseinek politikai jogalapot teremtsen, ezzel teret adni a szélsőséges radikális konzervativiz-

¹⁴ CSIZMADIA 2012, 23.

¹⁵ OROSZ 2015.

musnak, amely a populizmus jobboldali radikális leágazása, s mint ilyen, egresszivitást és antiszeminizmust képvisel. A politikai baloldal teljes megsemmisítése nem csak a liberalizmust száműzte a magyar politikai élet palettájáról, de a valódi pártpolitikai verseny kialakulását is újfent ellehetetlenítette. Az elmúlt kétszáz év történelmi tapasztalata azt igazolja, hogy mindaddig, amíg nincs lehetőség az egészséges politikai-hatalmi versenyhelyzet kialakulására, a konzervatív erők sem tudnak megfelelően fellépni.

Összegzés

Dolgozatomban a konzervatív pártok politikai erejét és szerepét vizsgáltam Magyarországon, különös tekintettel a rendszerváltás utáni időszakra és a Fidesz, mint önmagát konzervatívként definiáló párt helyzetére. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miért nincs (és nem is volt korábban sem) meghatározó konzervatív politikai erő a magyar politikai színtéren. Tézisem volt továbbá, hogy a Fidesz konzervativizmusa csupán egy „álca”, amellyel az illiberális törekvéseit próbálja leplezni. A konzervativizmusához kapcsolódó hagyományos értékek (a nemzeti identitás, a nemzeti öntudat stb.) védelmét hangsúlyozva nyílik lehetőség az idegenellenes politika propagálása és megvalósítására. Az, hogy minderre lehetősége van a Fidesznek, azzal (is) magyarázható, hogy – miként arra a dolgozat bevezetőjében is utaltam és a történeti áttekintés is igazolja –, a hazai politikai- és társadalomtörténeti hagyományok nem alakították ki a stabil és erős nemzeti konzervativizmus alappilléreit, azt az ideológiai attitűdöt, amelynek keretei között a konzervativizmus valódi politikai erőt képviselhet. Ennél fogva se a magyar politikai szféra, se a magyar közvélemény nem tudja (hiszen nem rendelkezik erre vonatkozó hagyományokkal), hogy mi is a konzervativizmus valójában.

Ennek oka elsősorban az, hogy az elmúlt két évszázad történelmi és politikai viharai mindig szükségessé tették a radikális ellenállást, a fennálló rend megdöntésére irányuló törekvést, amit konzervatív („fontolva haladó”) szellemben nem lehetett véghezvinni. A másik ok, ami miatt ma Magyarországon nincs erős konzervatív az az, hogy olyannyira meggyökeresebb a pártállami hagyomány, a „túlsúlyos kormánypárt” (hamis) biztonságot adó ereje, hogy bármilyen egészséges politikai versenyhelyzet kialakulása fenyegetően hat a rendszer egészére. A harmadik ok, ami nem teszi lehetővé a konzervativizmus megerősödését, az az, hogy a Fidesz kisajátította a nemzeti

konzervativizmus ideológiáját, ám azt csak propaganda célokra használja, hogy mint „túlsúlyos kormánypárt” elleplezze az illiberális törekvéseit.

Bibliográfia

BALÁZS 2010

BALÁZS Zoltán: Menczer Béla gondolkodásának helye a magyar konzervativizmus hagyományában. *Politikatudományi Szemle* 19/1, 2010, 94–122.

CSIZMADIA 2009/a

CSIZMADIA Ervin: A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában: új hipotézisek. *Politikatudományi Szemle* 18/4, 2009, 7–33.

CSIZMADIA 2009/b

CSIZMADIA Ervin: A konzervatív szellem és pártpolitika. *Népszabadság* 2009. február 26. Online: <http://nol.hu/velemenylap-20090226-20090226-34-322190> (Letöltés: 2023.01.18.)

CSIZMADIA 2012

CSIZMADIA Ervin: A konzervativizmus vagy valami más? A magyar jobboldal képletei régen és ma. *Limes* 25/3, 2012, 15–30.

CSIZMADIA 2022

CSIZMADIA Ervin: Lehetséges-e Magyarországon „igazi” konzervativizmus? *hvg.hu* 2022. szeptember 18. Online: https://hvg.hu/360/20220918_Csizmadia_Ervin_Lehetesege_Magyarorszagon_igazi_konzervativizmus (Letöltés: 2023.01.22.)

OROSZ 2015

OROSZ Levente: *A Fidesz, mint a liberalizmus szélkakasa*. Miskolc, 2015. (Szakdolgozat. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar.)

Parties and Elections

Parties and Elections in Europe. Online: <http://www.parties-and-elections.eu/content.html> (Letöltés: 2023.01.22.)

TÓTH 2019

TÓTH Miklós Bálint: Dessewffy, Asbóth, Tisza. Fontolva haladás és demokrácia konzervatív szemszögből. *Politikatudományi Szemle* 29/1, 2019 7–27.

Miskolc demográfiai helyzete és kihívásai napjainkban¹

Mihályi Helga

Miskolcon születtem, itt élek, itt tanultam – és jelenleg is tanulok – közel fél évszázada, ebből éppen 30 éve a Miskolci Egyetemen, ami 25 éve a munkahelyem. Elkötelezett lokálpatriótaként mindig szívemen viseltem szeretett városom sorsát és társadalomkutatóként azon dolgozom, hogy a múlt és a jelen helyzetének, folyamatainak feltárásán keresztül, ha lehet, hozzátegyek a pozitív változásokhoz. Tíz évvel ezelőtt áttekintettem a város demográfiai helyzetét és megkíséreltem felvázolni azokat a módszereket és eszközöket, amelyek segítségével stabilizálhatja demográfiai pozícióját.

Miskolcról

A város az egyik legmostohább helyzetű magyarországi település. Miközben páratlan természeti adottságokkal rendelkezik, csodálatosak az építészeti emlékei és az évszázados kulturális hagyományai, ezekről az elmúlt évtizedekben kevés szó esett. Sokkal inkább lehetett és lehet ma is hallani kedvezőtlen társadalmi – gazdasági pozíciójáról, illetve folyamatairól.

A város történetére tekintve, egészen az ősidőig tudunk visszamenni. Az első tárgyi emlékek az alsó-paleolitikumból származnak. A honfoglalás után a Miskolc-nemzetség nemzedékei lakták a területet. A középkorban a diósgyőri vár és környéke királyi birtokközpont volt, fénykora Nagy Lajos uralkodásának idejére esett. Az évszázadok során a „Felvidék kapuja” lett a város, mely szerint kereskedő utak sokasága indult innen, megnyitva a lehetőséget, hogy Európából az anyagi javakon túl szellemi kultúra is áramoljon erre felé. 1823 itt épült az ország első kőszínháza, 1968-ban gyárat alapítottak, 1898-ban múzeum és iskolák kezdtek működni. Az 1909-es Ferenc Jó-

¹ A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

zsef császár által aláírt adománylevél Miskolcot a vármegyékkel azonos szinten álló törvényhatósági joggal ruházta fel. Mindezek következtében a város a 20. század első harmadában a felső-magyarországi régió központja lett. Ezt a pozíciót támasztja alá a 19. század több neves személyiségének véleménye is. „Miskolc lett az észak-keleti kultúra központja, miután a körülötte fénylő lámpások [...] Kassa [...] Lányvár kialudtak.”² „A legnagyobb jövőjű magyar város [...] festői paradicsom.”³ „Miskolc a városok előretörésének szimbóluma.”⁴

A két világháború minden területen hatalmas károkat okozott, igaz ez a lakosság létszáma is, hiszen a zsidó közösség közel tízezer tagjának deportálásával Miskolc elveszítette polgárságának tekintélyes részét. Az újonnan kialakított kormányzati rendszer iparfejlesztési politikája egy, a korábbtól teljesen eltérő pályára állította a várost, amely az évszázados kereskedelem, vendéglátás, kultúra helyett a gyáripár egyik hazai fellegetvára és szimbóluma lett. Az ehhez szükséges humán erőforrás biztosítására az épülő lakótelepek elnyelték az ide érkező emberek tízezreit. Az 1950-es évek végére Miskolc lélekszáma megsokszorozódott, a nehézipar – azon belül is elsősorban a kohászat – látszólag virágzott és 1949-től egyetemi képzés indult a nagyipari termelés műszaki utánpótlásának biztosítására. Bő három évtized kellett ahhoz a felismeréshez, hogy ez az egyoldalú iparfejlesztés rövidesen meg fogja magát bosszulni. A rendszerváltással szinte egyszerre bekövetkező nehézipar összeomlása miatt emberek ezrei veszítették el napok alatt a munkájukat, kerültek családok válságos jövedelmi helyzetbe és ennek következményeként drasztikusan nőtt a szociálisan rászorulóknak száma, csúcsokat döntött a deviáns magatartások – főként az alkoholizmus és a mentális problémák – előfordulásának gyakorisága.

És hol járunk most? Miskolc ma az ország egyik leghátrányosabb helyzetű régiójának központja. Bármilyen megközelítésből és akármilyen mutatókkal írjuk le a város életét, az országos átlagnál, de különösen az Európai Unió más területeihez viszonyítva jelentős a lemaradás, rosszabb a helyzet. Aggasztóak a tények, a tendenciák, a nap, mint nap szembe jövő hírek, de hozzám hasonlóan még mindig sokan bíznak abban, hogy a város adottsá-

² KRÚDY 1923, 4.

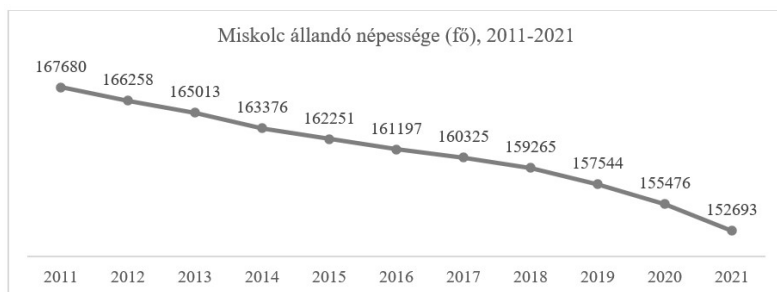
³ MÓRICZ 1930, 673.

⁴ MIKSZÁTH 1930.

gai, múltja és értékei lehetővé teszik a megújulást. Jelen tanulmány az elmúlt tíz év demográfiai folyamatainak áttekintésén keresztül próbálja meg ennek lehetőségét megvizsgálni.

A népesség száma

Bár az ókori népösszeírásoktól⁵ kezdődően több ezer évre visszamenőleg vannak becslő adataink a népesség számának alakulásáról, pontosabb információink csak mintegy 200 éve állnak rendelkezésre, amióta a világ országaiban népszámlálásokat tartanak. Hazánkban az első hivatalos népszámlálás idején, 1869-ben 5 millió főt tett ki a mai ország területének népessége. A növekedő tendencia az 1980-ig tartott, amikor 10,7 millió lakosa volt Magyarországnak. Azóta megállíthatatlan a csökkenés, évente átlagosan 40 ezer fő.



Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

Miskolc napjainkban az ország negyedik legnépesebb városa.⁶ Az 1986-os 212 ezer fős csúcstól jelentő népesség 2011-re 168 ezer főre csökkent, azaz 25 év alatt a város elveszítette lakosságának 21%-át, több mint az ötödét. Az elmúlt tíz évben ez a csökkenő tendencia még inkább felgyorsult, hiszen 9%-os volt.

⁵ A népösszeírások valamilyen előre meghatározott szempont alapján számolják a népességet – például adózó képesség, hadrendbe vonhatók száma –, így nem általánosak, azaz nem terjednek ki mindenkre, mint a modern népszámlálások.

⁶ Az első három sorrendje: Budapest, Debrecen, Szeged.

	2011	2021	Abszolút változás	Százalékos változás
Miskolc	167.680	152.693	-14.987	-8.9
B.-A.-Z. megye	710.307	659.238	-51.069	-7.2
Észak- Magyarország	1.230.702	1.146.329	-84.373	-6.9
Magyarország	10.091.720	9.841.036	-250.684	-2.5

Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

A népesség számának változásában hasonló folyamatok bontakoztak ki, mint országos vagy regionális viszonylatban, de még markánsabban. Erre a tendenciára hívja fel a figyelmet az OECD,⁷ mely szerint a 21. század hosszú távú kihívásai közül ez a demográfiai jellegű az egyik. Miközben globálisan a világ népessége továbbra is nő – két hónapja érte el a 8 milliárd főt –, addig lokálisan, a posztindusztriális társadalmakban ezzel ellentétesen az előregezés és a népességfogyás figyelhető meg, ami az aktív korúak arányának, így végső soron az érintett országok versenyképességének csökkenésével is jár.

A népesség összetétele

A demográfia a népesség összetételének elemzését hét szempont alapján teszi meg. Ezeket mind megemlítem, de közülük van egy, amely véleményem szerint leginkább hatással van Miskolc lakosságának csökkenésére, így azt részletesebben is megvizsgálom.

Területi megoszlás

A természeti-földrajzi tényezők nyilvánvaló hatással vannak a népesség összetételére. Ezek közül az egyik legfontosabb az ország területének nagysága és minősége – például a megművelhetősége –, mely erősen összefügg a népesség fejlődésével, annak lehetőségeivel. Ennek egyik fő mutatója a nép-

⁷ Organization for Economic Cooperation and Development, azaz a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet.

sűrűség,⁸ ami Magyarországon 110. A városok a legsűrűbben lakott területek, közöttük is Miskolcnak van az egyik legmagasabb mutatója, ami 737.⁹

A másik fontos mutató a városi – falusi népesség aránya, azaz a közigazgatási egységek nagyságának és számosságának összevetése. Hazánkban elsősorban a főváros lakosságának nagyfokú növekedése következtében az elmúlt 150 évben megsokszorozódott a városi népesség aránya, ami már 60% fölött jár, ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az utóbbi két évtized erőteljes szuburbanizációs folyamatai¹⁰ a növekedést lassítják. Ez a tendencia Miskolc esetén is jellemző, akár a kertvárosokról, akár a városkörnyéki településekről van szó, de akár a megye további települések esetén is, hiszen a városi lét nagyon drága, így a kevésbé magas és instabil jövedelemmel rendelkezők gyakran célozzák meg a falusias és megfizethetőbb lakhatást jelentő településeket. Ezt a folyamatot a kormányzat az elmúlt évtizedben anyagilag is támogatja.¹¹

Nemek szerinti megoszlás

A társadalmi nemet¹² szinte minden demográfiai jelenség tanulmányozásánál figyelembe kell venni, hiszen ez alapvetően és döntően befolyásolja, a népesedési folyamatokat, így hatással van a következő évtizedekre. A férfi – női összetételt befolyásolja egyrészt az a demográfiai tény, hogy minden országban fiúszületési többlet van, másrészt ennek ellenoldalaként az, hogy a nőknek ugyancsak minden országban kedvezőbb a halandósága, azaz tovább élnek. E két markáns ok mellett a háborúk – ahol évezredek óta a férfiak érintettsége, kitettsége nagyobb –, illetve a migráció – bevándorló területeken magasabb a férfiak aránya, kivándorló területeken pedig a nőké – is hatással vannak a népesség nemek szerinti összetételére.

Magyarországon a fentebb említett okok miatt mindig is nőtöbblet volt a népszámlálások szerint. Ez aztán a világháborúk embervesztései, majd az 1970-es évek óta egyre markánsabbá váló férfi halandóság romlása miatt

⁸ Az egy négyzetkilométerre jutó népesség száma, mértékegysége a fő/km².

⁹ Ennél csak Budapesten, Pécsen, Tatabányán és Szombathelyen nagyobb az érték.

¹⁰ A városszéli, illetve városkörnyéki területek népességének gyarapodása.

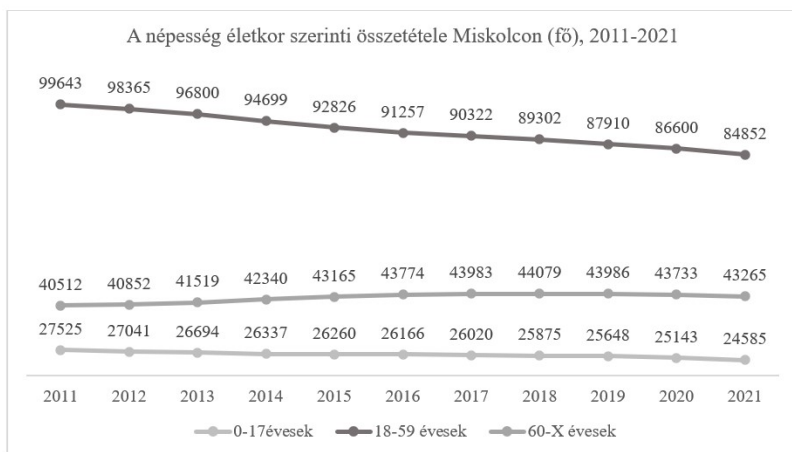
¹¹ Ilyen támogatási forma a például a falusi CSOK.

¹² Ami ma már a fejlett országokban nem egyszerűsíthető le férfi/nő binális kódra, így tovább árnyalja a nemek szerinti demográfiai sajátosságokat.

tovább fokozódott, így 2021-ben a lakosság 47,9% volt férfi és 52,1%-a nő. Miskolcon az átlaghoz képest is alacsonyabb a férfiak aránya, 46,7% – hisz kedvezőtlenebb a halandóságuk –, ennek megfelelően magasabb a nők aránya, 53,2%.

Kor szerinti megoszlás

A népesség korösszetétele, illetve annak változása alapvető és erőteljes hatással van a társadalmi – gazdasági élet szinte valamennyi területére.¹³ A lakosság korösszetételét együtt a nemek szerinti összetétellel, korfán szokás bemutatni,¹⁴ melynek három fő típusa van: piramis vagy gúla alakú, mely a fiatal korösszetételű, szaporodó népességet jellemzi; harang alakú, mely a változatlan korösszetételű népességet jellemzi; hagyma vagy urna alakú, mely az öreg korösszetételű, fogyó népességet jellemzi. Magyarországon – hasonlóan a fejlett országokhoz – öregedik a népesség.



Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

¹³ Például munkaerő-bázis nagysága, eltartottak száma, oktatási, kulturális, egészségügyi igények.

¹⁴ Ez két egymással szembe állított szalagdiagram, melynek függőleges tengelyén a koréveket, vízszintes tengelyén pedig a népesség számát ábrázoljuk. A korfán alul helyezkednek el a fiatalabb, majd felfelé haladva az egyre idősebb korosztályok. A férfi népességet a korfa bal, a női népességet a jobb oldalon szokás feltüntetni.

Miskolcon a népesség kor szerinti összetételét megvizsgálva szintén az előregedés folyamatát figyelhetünk meg. Az elmúlt tíz évben az aktív korúak száma jelentősen, 15%-kal csökkent és bár a gyerekeké (11%) is ezt tette és velük párhuzamosan az időseké (7%) nőtt, így összességében az eltartottsági ráta, illetve az aktivitási arány is jelentősen csökkent.

Ha a városi adatokat összevetjük a regionális és az országos adatokkal, akkor azt látjuk, hogy az olló, vagyis az aktívak és az inaktív csoportok létszáma közötti különbség itt helyben a legnyíltabb, aminek komoly társadalmi-gazdasági következményei lesznek.¹⁵

	2011 (%)	2021 (%)	Abszolút változás	Százalékos változás
Miskolc 0–17 év	16,4	16,1	-0,3	-10,7
Miskolc 18–59 év	59,4	55,7	-3,7	-14,8
Miskolc 60–X év	24,2	28,2	4,0	6,8
B.-A.-Z. 0–17 év	19,6	19,4	-0,2	-8,1
B.-A.-Z. 18–59 év	58,9	55,9	-3,0	-11,9
B.-A.-Z. 60–X év	21,5	24,7	3,2	6,6
Észak-Magyarország 0–17	18,7	18,6	-0,1	-7,4
Észak-Magyarország 18–59	58,7	55,6	-3,1	-11,7
Észak-Magyarország 60–X	22,6	25,8	3,2	6,6
Magyarország 0–17 év	17,6	17,5	-0,1	-3,0
Magyarország 18–59 év	59,5	56,4	-3,1	-7,6
Magyarország 60–X év	22,9	26,1	3,2	11,2

Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

Iskolai végzettség szerinti megoszlás

Az elmúlt fél évszázadban és főként a rendszerváltás óta eltelt időben az iskolai végzettség tekintetében jelentős emelkedés figyelhető meg, ami a tudás alapú társadalom építésének alapfeltétele. 2021-ben a 25–64 év közötti népesség 87%-a legalább a középiskolát elvégezte és 29%-uk rendelkezik diplomával, közülük a nők nagyobb arányban (34%).

¹⁵ Például a nyugdíjrendszer fenntarthatóságára, a nyugdíjkorhatár emelésére, a munkaerő létszámára, a gazdaság teljesítőképességére stb.

Ezek a tendenciák a miskolci lakosság körében is megfigyelhetők és egyúttal a megye települései közül a legkedvezőbbek. Ebben természetesen nagy szerepe van a város felsőoktatási intézményének, a Miskolci Egyetemenek. Három műszaki karával – bányász, gépész, kohász – 1949-től mintegy harminc éven keresztül a hazai műszaki felsőfokú képzés fontos intézménye volt. Jelenleg öt további karon – bölcsész- és társadalomtudományi, egészségügyi, jogász, közgazdász, zeneművészeti – folyik képzés, így mintegy kilencezer hallgatójával és ötszáz oktatójával az új évezredre hazánk egyik jelentős felsőoktatási intézményévé vált. További cél, hogy a középkelet európai régióban a hazai pozícióhoz hasonló kedvező helyzetbe kerüljön.

Gazdasági aktivitás

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal¹⁶ ajánlása szerint a népesség gazdaságilag aktívakra¹⁷ – foglalkoztatottak, munkanélküliek – és gazdaságilag inaktívakra – diákok, nyugdíjasok – bontható. Magyarországon a rendszerváltozás éveiben a gazdaságilag aktívak aránya csökkent, egyrészt az oktatási rendszerben eltöltött idő kitolódása, másrészt a nyugdíjasok számának növekedése miatt. 2021-ben a foglalkoztatottsági ráta 73%-os volt, de ennek jelentős része, majd húsz százaléka – 2009-ben 55% volt ugyanezen adat – a közmunkaprogramnak köszönhető, ami pedig azt jelenti, hogy nagy számban az elsődleges munkaerőpiacon kívül tevékenykednek.

Miskolcon a foglalkoztatottak száma a rendszerváltás után a kohászat és a gépipar, valamint a bányászat visszafejlődése következtében drámaian, kb. harmadára csökkent, ezzel egy időben a munkanélküliek aránya pedig több, mint ötszörösére nőtt. Napjainkban a megye átlagához képest kedvezőbb a munkanélküliségi ráta (4,6%), de az országos, illetve a nagyvárosi adatokhoz képest rosszabb.

¹⁶ ILO – International Labor Organisation

¹⁷ A gazdasági aktivitáson azt értjük, hogy miként vesz részt valaki a társadalmi munkamegosztásban, van-e jövedelme, és ha van, akkor azt hogyan szerzi.

Nyelvi, etnikai, vallási összetétel

A miskolci népesség nyelvi és vallási összetétele az országos átlaggal megegyező képet mutat. Az etnikai összetétel¹⁸ az a demográfiai sajátosság, ami eltérő és hatással van, illetve a jövőben is hatással lehet a város helyzetére, folyamataira. A cigány népesség hátrányos helyzete a demográfiai, társadalmi, gazdasági élet szinte minden dimenziójában mérhető, így alapvetően befolyásolja annak a településnek sajátosságait, ahol él.

A 2011-es népszámlálás szerint országosan 315 ezren vallották magukat cigánynak, a megyében 58 ezren, ami azt jelenti, hogy közel ötödük itt él. Miskolcon is átlagot meghaladó a számuk. A Miskolci Egyetem Szociológiai Intézete kollégái által készített városi szociális térkép¹⁹ szerint önbevallással 3,4% vallotta magát roma származásúnak, míg a külső, kérdezőbiztosi kategorizálás alapján 9%-ot gondoltak annak.

Népesedési folyamatok

Migráció

A migráció, azaz a lakóhelyet változtató vándorlás legfőbb oka a jobb megélhetés, illetve a kulturáltabb munkakörülmények reménye, ezért irányát tekintve a kevésbé fejlettebb vidékek felől a fejlettek felé irányul.

Magyarországon ez az irány a kisebb települések felől a városokba, elsősorban Budapestre mutat, főként a fiatal felnőtt korosztályokban. A külső vándorlás a száz évvel ezelőtti nagy intenzitású tengerentúlra irányuló²⁰ után az 1990-es évekre megfordult és kelet-európai társadalmi-politikai rendszerek felbomlása, valamint a délszláv háború következtében befogadó országgá tett, majd 2008-tól kezdődően újra kifelé mutat, főként Nyugat-, de napjainkban már Dél-, illetve Kelet-Európa felé is.

¹⁸ A népesség etnikai összetételekor nemzetközileg a rasszokhoz tartozást vizsgálja a demográfia, viszont hazánkban a nemzetiséghez való tartozást. A vonatkozó törvény 13 nemzetiséget ismer el: a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.

¹⁹ 2011-ben készült Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata megbízásából.

²⁰ Ekkor mintegy 1,5 millió fő, elsősorban mezőgazdasági nincstelenek hagyták el az országot.



Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

Miskolc a rendszerváltozás óta a korábbi harminc év folyamataival ellentétesen negatív vándorlási egyenleggel rendelkezik – ez alól kivételt képez a 2017-es év –, azaz vándorlási veszteséget könyvelhet el évről évre hol kisebb, hol nagyobb mértékben. A munkahelyüket veszített emberek családjaikkal vagy egyedül sok esetben a megye kisebb települései felé, illetve a jobb gazdasági lehetőségek miatt a főváros, Nyugat-Magyarország, majd az Európai Unióhoz való csatlakozást követően külföld felé kezdtek vándorolni. 2021-ben 1160 fő volt a vándorlási különbözete a városnak, ami a vizsgált időszakban a legnagyobb.

	2011	2021	Abszolút változás	Százalékos változás
Miskolc oda	2.230	3.035	805	36,1
Miskolc el	2.639	4.196	1.556	59,0
Miskolc egyenleg	-409	-1.161	-705	-172,4
B.-A.-Z. oda	13.659	18.981	5.322	39,0
B.-A.-Z. el	16.239	22.654	6.415	39,5
B.-A.-Z. egyenleg	-2.580	-3.673	-1.093	-42,4
Észak-Magyarország oda	24.826	36.381	11.555	53,0
Észak-Magyarország el	28.495	39.874	11.379	39,9
Észak-Magyarország egyenleg	-3.669	-3.493	176	4,8

Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

Egyértelműen látszik, hogy a megyével, illetve régióval összehasonlítva itt a legkedvezőtlenebbek az adatok és ez pontos fedésben van az aktív korúak számának csökkenésével Miskolcon.

Házasság, a házasság megszűnése

A házasságkötés révén megváltozik az egyén családi állapota és hatással van a különböző népmozgalmi eseményekre, elsősorban a születések számának alakulására. Emellett érzékenyen reagál a társadalmi – gazdasági változásokra, ezért a népesedéspolitika és annak eszközei nagy figyelmet szentelnek befolyásolásának.

A házasságkötések gyakoriságának tekintetében Magyarország az európai élmezőnybe tartozott egészen az 1980-as évek elejéig. Ennek egyik oka a nyugathoz képest rövidebb élettartamból adódó korai házassági kedv, a másik az falusi-agrár, alacsonyabb gazdasági státusú népesség fiataljainak szükségszerű közös egzisztencia teremtése. Az 1970-es évek második felében megindult csökkenő tendencia 2015-ig tartott, majd az elmúlt évek családtámogatási politikájának, illetve a Covid-járványnak következtében emelkedés tapasztalható. Ezzel párhuzamosan a válások száma viszont stagnál. 2021-ben ezer fő népességre 7,4 házasság és 1,9 válás jutott, így a népességnek több mint 6%-a elvált.



Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

Miskolcon is hasonlóan csökkenő tendenciát mutatott a házasságok száma 2013-ig, ugyanakkor a válásoké már kicsivel korábban csökkenni kezdett. 2011-ben a házasságok 76%-a megszakadt, az olló innentől nyílni

kezdett és 2021-ben ez az arány 29%-ra csökkent. Természetesen ezek a „de jure”, azaz hivatalos adatok, hogy „de facto”, azaz ténylegesen hogyan alakulnak, az árnyalja a képet.

	2011	2021	Abszolút változás	Százalékos változás
Miskolc házasság	640	1.035	395	61,7
Miskolc válás	485	301	-184	-37,9
Miskolc egyenleg	155	734	579	375,5
B.-A.-Z. házasság	2.087	4.691	2.522	120,8
B.-A.-Z. válás	1.687	1.025	-662	-39,2
B.-A.-Z. egyenleg	400	3.666	3.184	796,0
Észak-Magyarország h.	3.701	8.066	4.365	117,9
Észak-Magyarország v.	2.908	1.799	-1.109	-38,1
Észak-Magyarország e.	793	6.267	5.474	690,3
Magyarország házasság	35.400	71.577	36.177	102,2
Magyarország válás	23.130	17.753	-5.377	-23,3
Magyarország egyenleg	12.270	53.824	41.554	338,7

Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

A városi adatokat összehasonlítva magasabb szintű területi adatokkal azt látjuk, hogy a miskolci lakosság házasságkötési kedve nagyban alattuk marad, miközben a válásoké azokkal megegyező, így az egyenlegük a megyei és a regionális fele, az országgal pedig nagyjából megegyezik.

Születések, termékenység

Hazánkban a születési és termékenységi mozgalom alakulása három nagy szakaszra bontható. Az első szakasz a 19. század végétől a II. világháborúig tartó demográfiai átmenet időszaka, amikor a magas termékenységű, magas halandóságú népességből alacsony termékenységű, kedvező halandóságú népesedési helyzetbe került Magyarország. Az élveszületési arány az 1880-as évektől kisebb mértékben, majd az 1930-as évektől rohamosan csökkenni kezdett, ezzel párhuzamosan csökkent az egy nőre jutó gyerekszám is, a nők termékenységének visszaesése miatt. A második szakaszban, a II. világháború végétől az 1980-as évek elejéig az 1950-es évek első felének abortusztilalma miatt pár évig nagymértékben nőtt, majd a társadalmi-gazdasági válto-

zások²¹ miatt csökkent a születések száma addig, míg 1962-ban mélypontjára került. A különféle ösztönző eszközök²² mellett javulás következett be, mégsem sikerült a népesség fenntartásához szükséges gyerekszámot elérni. Bár az 1970-es évek közepén a nagy létszámú generációk szülőképes korba kerülése miatt egy születési hullám alakult ki, de nem volt tartós. A harmadik szakaszban, az elmúlt 30 évtizedben az alacsony termékenységi szint állandósult²³ és ez előre vetítette népesedési helyzetünk kedvezőtlené válását. 1998-ban fordult először elő, hogy a születések száma 100 000 alatt volt és bár a kormányzati ösztönző eszközök az elmúlt tíz évben óriási összegekkel áramolnak a gyermeket tervezni vállaló családok felé, 2011 után 2022-ben újra mélypontjára jutott a születések száma a 88 ezer csecsemővel. A tényleges gyerekszám több, mint 30%-kal marad el az egyszerű reprodukcióhoz szükségéstől.

Miskolcon az elmúlt 10 évben az országos, illetve a regionális átlag alattiak a születési, termékenységi mutatók értékei, bár az utolsó öt évben emelkedett a született gyermekek száma. Ennek magyarázata, hogy társadalmi csoportonként lényegesen eltérő a gyermekvállalási kedv: a középfokú iskolai végzettségűek, illetve városiak körében kisebb és a megye más településeihez képest ebbe a csoportba tartozók aránya magasabb Miskolcon.

Halálozások, halandóság

A társadalmi-gazdasági folyamatok tervezéséhez elengedhetetlen fontosságú a halálozási statisztikák elemzése. Magyarországon a halálozások mutatóiban diszkontinuitás figyelhető meg a szocializmus időszakától kezdődően. A reményteljes kezdettől az 1960-as évek közepéig nőtt a születéskor várható élettartam és csökkent a halálozások száma. Ekkortól az 1990-es évek közepéig paradox módon²⁴ ellentétes előjelű folyamatok játszódtak le, majd ezután abba a szakaszba léptünk, ahol az első szakaszhoz hasonló tendenciák tapasztalhatók. Mégis más ez a szakasz, mert társadalmi csoportonként kiéleződtek a különbségek. Leginkább a rendszerváltás nyertesei és vesztesei

²¹ Például abortuszliberalizáció, női munkavállalás, tanulási idő elhúzódása.

²² Például az 1967-ben a GYES bevezetésével.

²³ Főként az új típusú női szerepek, a család és házasság intézményének válsága, az elöregedő társadalom miatt.

²⁴ Az életkörülmények a korábbiakhoz képest javultak.

között éles a szakadék a születéskor várható élettartam és a halálozások számának alakulását tekintve. Egy fővárosi, magasan iskolázott férfinak 55 éves korában két és félszer nagyobb esélye van megérni a nyugdíjas kort, mint egy borsodi, iskolázatlan férfinak. A 2021-ben született kisfiúk 70,7 év, míg a kislányok 77,5 év átlagos életkorra számíthatnak. A két nem közötti hét év az európai uniós országokkal összehasonlítva nagyon magas.

Miskolcon egy 2021-ben született kisfiúnak átlagosan három, míg egy kislánynak másfél évvel rövidebb a várható élettartama egy budapesti hasonló neműnél. Ez a kilenc százezer főnél nagyobb lélekszámú hazai település közül mindkét nem esetében a legkedvezőtlenebb.²⁵ Ez a kedvezőtlen helyzet a fent említett jövedelmi helyzettel, gazdasági mutatókkal (például GDP) korrelál.

Természetes fogyás



Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

A demográfiai helyzet magyar és miskolci sajátossága: az évtizedek óta alacsony termékenységhez magas halandóság társul, ezért negyed százada évente többen halnak meg, mint amennyien születnek, 2021-ben országosan 41.400 fővel, Miskolcon 1512 fővel. Ez a tartós népességfogyás az, ami napjaink és a jövő népesedési helyzetét súlyossá teszi.

Ha az elmúlt 10 év helyi adatait hasonlítjuk össze a megyei, a regionális

²⁵ A másik nyolc település: Budapest, Debrecen, Győr, Kecskemét, Nyíregyháza, Pécs, Szeged, Székesfehérvár.

és az országos adatokkal, azt mondhatjuk a természetes fogyás üteme ebben az időszakban minden területi szinten felgyorsult és Miskolcon a legkedvezőtlenebb.

	2011	2021	Abszolút változás	Százalékos változás
Miskolc születés	1.391	1.147	-244	-17,5
Miskolc halálozás	2.266	2.659	393	17,3
Miskolc egyenleg	-875	-1.512	-637	-72,8
B.-A.-Z. születés	6.551	6.916	365	5,6
B.-A.-Z. halálozás	9.518	11.216	1.698	17,8
B.-A.-Z. egyenleg	-2.967	-4.300	-1.333	-44,9
Észak-Magyarország sz.	10.784	11.490	706	6,6
Észak-Magyarország h.	17.072	20.422	3.350	19,6
Észak-Magyarország e.	-6.288	-8.922	-2.644	-42,0
Magyarország születés	87.047	92.556	5.509	6,3
Magyarország halálozás	128.219	155.070	26.851	20,9
Magyarország egyenleg	-41.172	-62.514	-21.342	-51,8

Forrás: TeIR alapján saját szerkesztés

A természetes fogyás elmúlt 10 éve, illetve a fentebb vizsgált folyamatok miatt kijelenthető, hogy Miskolc jelenlegi demográfiai helyzete rendkívül kedvezőtlen nem csak önmagában, hanem az ország más településeihez viszonyítva is. A népesség előregedése, az aktív korúak elvándorlása, az alacsony születésszám, a kedvezőtlen halandósági mutatók alapján a társadalmi – gazdasági pozíció megtartása is nehéz lesz, a növekedési potenciál pedig erről a területről nincsen meg a városban. Nagyon nehéz olyan eszközöket találni, amelyek eredményesen alkalmazhatók a lélekszám növelésében, illetve a népesség összetételének kedvező irányba állításában. Pláne nehéz, szinte lehetetlen ez akkor, ha az országos adatoktól is rosszabbak a mutatók. Én magam sem lehetek próféta szeretett városomban ezen a területen. Egyetlen dolgot tehetünk: minden lehetséges ötletet, forrást, szakembert és eszközt „be kell vetnünk” annak érdekében, hogy a fiatalokat itt tudjuk tartani – természetesen önszántukból – Miskolcon!

Bibliográfia

KRÚDY 1923

KRÚDY Gyula: Miskolci koszorú. *A Reggel* 1923. március 5. 4.

MIHÁLYI 2007

MIHÁLYI Helga: Demográfia. In: *Szociológiai olvasókönyv*. Szerk. LOSS Sándor. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007, 123–145.

MIHÁLYI 2011

MIHÁLYI Helga–PAPP Z. Attila–SZABÓ-TÓTH Kinga: *Miskolc Megyei Jogú Város Szociális Térképe*, 2011. Online: <http://szociologiaszak.uni-miskolc.hu/docs/miskolcterkep.pdf> (Letöltés: 2023.02.05.)

MIHÁLYI 2015

MIHÁLYI Helga: Miskolc demográfiai helyzete a magyarországi adatok tükrében – A népesedéspolitika lehetőségei. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 18/2, 2014, 147–157.

MIHÁLYI 2016

MIHÁLYI Helga: A cigány népesség demográfiai sajátosságai. *Szellem és tudomány* 7/1–2, 2016, 29–48.

MIKSZÁTH 1930

MIKSZÁTH Kálmán: *Miskolc a magyar városok előretörésében*. Miskolc, Ifj.Ludvig és Janovits, 1930. (A miskolci jogászszerkesztés könyvtára, 64.)

MÓRICZ 1930

MÓRICZ Zsigmond: Mai napok – Miskolc. *Nyugat* 23/22, 1930, 673–675.

TeIR

Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer. Online: www.teir.hu (Letöltés: 2022.12.10.)

A civil társadalomtól a civil mozgalmakig

Mikecz Dániel

A 20. század végi magyar politikatörténet kiemelt eseménye a rendszerváltáshoz vezető ellenzéki tevékenységek, valamint a rendszeren belüli reformfolyamatok. Magyarországon és a tágabb kelet-közép-európai régióban is központi kategóriája, hivatkozási pontja volt a civil társadalom koncepciója a demokratikus átmeneteknek. Nem túlzás az a megállapítás, hogy a civil társadalom, mint normatív koncepció a kelet-közép-európai rendszerváltások központi kategóriája volt.¹ A tanulmány a kelet-európai normatív civil társadalom koncepciójának megjelenését mutatja be, majd megvizsgálja, az hogyan jelent meg társadalomtudományi kutatási programként.

A civil társadalom az állam és a magánszféra közötti közvetítő tér, amely teret biztosít a személyközi, nyilvános interakcióknak, az alulról jövő kezdeményezéseknek, a döntéshozók ellenőrzésének. Az állam hivatalos szervezetei, szervei nem tartoznak ide, akárcsak a család, a szoros személyközi kapcsolatok. Hagyományosan, a gazdasági szervezeteket is a civil társadalom része, így Hegel és Marx is az üzleti tranzakciókat és a bürgerliche Gesellschaft részének tekintette. A non-profit fejezi ki azonban, hogy a későbbi interpretációkban szétválik a profitorientált gazdasági szféra és az arra nem törekvő civil társadalom. Emellett a civil társadalom sok esetben az állampolgárok érdekeit képviseli a gazdasági szervezetekkel szemben, nem csupán az állammal szemben. Mindazonáltal a minimális állam liberális koncepciója összhangban van az alternatív szolgáltatásokat létrehozni képes civil szervezetek elképzelésével. A civil társadalom fogalma szorosan kapcsolódik a felvilágosodás eszméjéhez és a polgári osztály kialakulásához.² Ezek a fogalmak hozzájárultak a civil társadalom mint az államtól független társadalmi szféra (John Locke), az állam és a társadalmi hálózat közötti hatalmi ágak szétvá-

¹ MISZLIVETZ 2009.

² KEANE-MERKEL 2015; TILLY 2004; TARROW 1993.

lasztása (Montesquieu), a minimális állam (Thomas Paine), a civil társadalom mint az állam által vezetett civilizációs folyamatok történelmi terméke (Hegel) és az egyesületek mint „a demokrácia iskolái” (Tocqueville) kialakulásához.

Magyarországon a civil társadalom és a szélesebb körű társadalmi részvétel igénye történelmileg különösen a modernizációs törekvések mentén jelentkezett. A magyar jakobinus mozgalomban és később a reformkorban az államtól való függetlenség a centralizált Habsburg-monarchiától való függetlenséget jelentette. Ennek a fejlődésnek a mozgatórugója a liberális, polgári nemesség volt.³ A megyék egyrészt a nemzeti autonómiatörekvések nemzeti önkormányzati szerveként működtek, másrészt az egyesületek, klubok vagy a Magyar Tudományos Akadémia alapítását olyan mágnások támogatták, mint Széchenyi István. A kettős monarchia idején a gyülekezési és egyesülési jogot nem törvény, hanem rendelet szabályozta, ami önkényes engedélyezési eljárásokat tett lehetővé, és azt a megyék hatáskörébe utalta. A szelektív engedélyezési eljárás miatt a kulturális egyesületeket politikai tevékenységre is felhasználták, például a mezőgazdasági proletariátus és az etnikai kisebbségek. Ez az irodalmi egyesületek különös népszerűségét eredményezte, amelyek egyszerre szolgálták az írástudás terjesztését és a polgári öntudat fejlesztését.⁴ Törvényi szabályozásra 1938-ig nem került sor, és az egyesületek önkényes engedélyezési eljárásának gyakorlata a két világháború közötti időszakban is folytatódott. A népi mozgalom az autonómiameozgalom hagyományába illeszkedett, amely a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére törekedett egy sajátos magyar harmadik út révén, amely nem volt elkötelezett sem a náci, sem a kommunista rendszerek mellett.⁵

Civil társadalom és kelet-európai rendszerváltások

A civil társadalom, mint mesterkeret azonban nem a nemzeti autonómiához, hanem a politikai szférától való függetlenséghez és annak ellenőrzéséhez kapcsolódik, amely eszme a közép- és kelet-európai demokratikus átmenetek örökségéhez tartozik. Adam Michnik volt az első, aki megfogalmazta, hogy autonóm szervezetekre és kezdeményezésekre van szükség a pártállammal

³ KÖPECZI 1989.

⁴ GYÁNI 2010.

⁵ BORBÁNDI 1989.

szembeni kihívásként, a formális kommunista struktúrával szemben alternatív társadalom létrehozásával. Michnik szerint a kommunista Lengyelországban mind a revizionista szocialisták, mind az evolucionisták rossz utat követtek: a revizionisták a rendszer humanizálását és demokratizálását a kommunista párton keresztül képzelték el, egy revizionista marxizmus alapján. A katolikus pragmatisták – vagy ahogy Michnik fogalmazott, az evolucionisták – a katolikus egyház és az értelmiség viszonylagos függetlenségét akarták kivívni. Erre a félautonómiára akartak egy mozgalmat építeni, amelyet a kommunizmus felbomlása után vezető politikai erőként képzeltek el. Mindkét elképzelés a felülről jövő politikai reformot kereste, azzal a céllal, hogy a kommunista pártot liberálisabb pozícióba szorítsák, vagy rávegyék, hogy nagyobb szabadságot és autonómiát adjon a nem kommunista elitnek.⁶ Michnik megfordította ezt a viszonyt, amikor azt javasolta, hogy a pártelit helyett inkább a munkásokhoz forduljanak. Ez a másfajta megközelítés, az „új evolucionizmus”, ahogy Michnik fogalmazott, végső soron arra irányult, hogy a munkásosztály politikai reformokat kényszerítsen ki a kommunista rendszerből. A katolikus egyház is fontos szereplő maradt, mivel a fokozatosan átalakuló egyház a polgári szabadságjogok fontos támogatójává vált. Ugyanakkor a stratégia a prefiguratív stratégiát követve a jelenre irányult, és a „demokratikus szocializmus kereteinek” kiépítését célozta, amely nem feltétlenül egy intézményesített, jogi struktúra, hanem egy mindennapi közösség, emberi interakciók összessége. Ezt a közösséget a „dac” révén lehetett kialakítani.⁷

Konrád György, a lengyel Szolidaritás lelkes támogatója a stratégiát az antipolitika fogalmával írta le, ami sokban hasonlított az új evolucionizmus elképzeléséhez. Az antipolitika a politikai szférán kívüli mindennapi tevékenységekre utal. Az antipolitika ereje a civil társadalom erkölcsi és kulturális súlyából ered, amely képes korlátozni a politikai szférát és a politikai hatalmat.⁸ Ebben a tekintetben a civil társadalom a „fékek és ellensúlyok” nem intézményesített része. Konrád víziója túlmutat a kommunista rendszeren, mivel a civil társadalmat és az antipolitikát a demokrácia kiterjesztésének

⁶ MICHNIK 1985.

⁷ MICHNIK 1985.

⁸ KONRÁD 1987.

fontos eszközének tekinti, még akkor is, ha az intézményi keretek már demokratizálódtak. A polgároknak politikai részvételt, állampolgári aktivitást kell megvalósítaniuk a munkahelyen és a helyi közösségben. Ebben az értelemben Konrád koncepciója hasonlít a nyugat-európai új társadalmi mozgalmak demokráciafelfogásához. Az antipolitika akciói különböző kezdeményezéseket és kísérleteket foglalnak magukban, mint például egy új kutatási projekt, egy független kiadvány, egy kulturális- vagy egy üzleti vállalkozás elindítása.⁹ Konrád szerint az antipolitika a kistermelőkre és a vállalatokon belüli gazdasági munkaközösségekre, azaz a kialakuló második gazdaságra és a második nyilvánosság, azaz a szamizdat irodalomra támaszkodhatott. A második gazdaság és a második társadalom azonban, ahogy Hankiss Elemér megjegyezte, erősítette a formális struktúrákat, tehát a létező szocializmust azzal, hogy további erőforrásokat halmozott fel a rendszerben, és így bizonyos mértékig kielégítette az anyagi szükségleteket.¹⁰

Csehszlovákiában hasonló koncepció alakult ki, bár a kommunista rendszer kevesebb teret hagyott a gazdasági vagy szellemi autonómiának. Václav Havel politikai esszéjében bemutatja az egzisztenciális forradalom gondolatát, amely többek között magában foglalja a „társadalom erkölcsi újjáépítését”, az interperszonális és az egyén-közösségi kapcsolatok megújítását, valamint a felelősségvállalást.¹¹ Az egzisztenciális forradalom politikai következményei közvetettek. Az erkölcsi megújulás révén olyan új közösségek és struktúrák alakulhatnak ki, amelyek támogatják az interperszonális bizalmat, az integritást és a közösségek közötti koherenciát. A félig intézményesített, rövid távú, sokoldalú struktúrák és szervezetek felléphetnek az egyes társadalmi problémák megoldására és a különböző feszültségek enyhítésére.

Ezek az elképzelések – amelyeket később civil társadalomként fogalmaztak meg – mind a közösségi interakciók autonóm, a hivatalos, kommunista rendszer beavatkozásától mentes tereire utalnak. Barbara Falk úgy érvel, hogy a civil társadalom fogalma felhasználható a disszidens stratégiák és a nyugati politikai és filozófiai gondolkodás összekapcsolására, utalva Hegelre, Tocqueville-re és Arendtre. Ez azt is jelentette, hogy a régió „vissza-

⁹ KONRÁD 1987.

¹⁰ HANKISS 1988.

¹¹ HAVEL 1985.

térhetett Európába”, a Nyugathoz, ahová mindig is tartozott.¹² Ennyiben a civil társadalmiság kapcsolódik a Nyugatot, mint mintát követni kívánó hazai hagyományhoz.¹³ A civil társadalom koncepciója azt is sugallta, hogy a cselekvés nem az államra irányulhat. Egyrészt ez a stratégia megakadályozta, hogy nyílt konfliktusba keveredjenek a kommunista rendszerrel, ami elkerülhetetlenül szovjet beavatkozáshoz vezetett, mint 1956-ban és 1968-ban. Másrészt a posztmarxizmushoz jobban illeszkedő civil társadalom eltávolodást jelent az államközpontú marxizmustól.

A tudományos elemzésekben is megjelenik az az elképzelés, hogy egy párhuzamos társadalom vagy az autonóm interakciók terepe fokozatosan megdöntheti a kommunista rendszert annak delegitimálásával.¹⁴ A civil társadalom eszméje tehát 1989-ben kvázi ideológiává vált. Mielőtt a politikai pártok legálisan megszerveződhetek volna, a közép- és kelet-európai politikai másként gondolkodók mozgalmak és ernyőszervezetek révén fejezték ki a rendszerrel szembeni kritikájukat. Magyarországon a Bős-nagymarosi vízlépcső ellen szerveződött zöld mozgalom, a Duna Kör és a szakkollégiumi mozgalom is ilyen funkciót töltött be. A rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban, a „körök korában” ugyanakkor a politikai kerekasztal-beszélgetések és fórumok olyan hivatalos intézményekben is zajlottak, mint a Hazafias Népfront vagy a KISZ.

A civil társadalom fogalma a helsinki folyamatban is összekapcsolódott az emberi jogok védelmével. Az Egyesült Államokban 1978-ban hozták létre a Helsinki Figyelőt, amely az 1975-ös Helsinki Záróokmány emberi jogi klauzuláinak végrehajtását ellenőrizte. A civil társadalom fogalma és az emberi jogi diskurzus végül 1989-ben kvázi ideológiává vált, és a kelet-európai rendszerváltások, beleértve a magyarországi demokratikus átmenetet is, segítettek abban, hogy a nemzetközi tudományos közösségben újra felfedezzék a civil társadalom fogalmát. Ennek egyik eredménye volt Jean L. Cohen és Andrew Arato *Civil Society and Political Theory* című munkája. A civil társadalom fogalma azt is jelezte, hogy a közép-európai disszidensek által

¹² FALK 2003.

¹³ Vö. CSIZMADIA 2017.

¹⁴ ARATO–COHEN 1992; EKIERT–KUBIK 2001.

kidolgozott elméleti és cselekvési keretek a nyugat-európai hagyományhoz kapcsolódnak.¹⁵

Civil társadalom, civil mozgalmak kutatása

Magyarországon már az 1980-as években megjelent a politikatudomány, amely a politikát tudományos módon, ideológiai indoktrinációtól mentesen kívánta megérteni. A korszak kihívása a nyugati elméletek és tudományos koncepciók megismerése és szakmai közönséggel való megismertetése volt. A pluralista demokrácia és a jogállami keretek hiánya nagyon erős korlátja volt a független politikatudományi kutatásoknak, hiszen nem volt lehetőség többek között a választási magatartás vagy a pártrendszer kutatására. Az ellenzéki politikai törekvések ugyanakkor éppen az intézményes keretek hiánya miatt öltöttek mozgalmi formáját. A politikai lehetőségstruktúra megnyitása és a növekvő tiltakozási aktivitás azonban nem eredményezte a mozgalmak kutatás látványos megerősödését a hazai politikatudományon belül. Ennek művelője ebben az időszakban szinte egyedül Szabó Máté volt, aki már az 1980-as években írt a nemzetközi mozgalmak kutatás eredményeiről a nyugati zöld és új társadalmi mozgalmakról,¹⁶ illetve a hazai környezetvédő törekvésekről a nyugati mozgalmakkal összehasonlítva.¹⁷ Különösen szembetűnő, hogy míg Ágh Attila makroszociológiai perspektívából, a nyugati társadalmakat érintő változások szempontjából ír az új társadalmi mozgalmakról,¹⁸ addig Szabó Máté válaszcikkében a mozgalmak kutatás sajátos középszintű elméleteinek és fogalmainak felhasználásával elemzi részletebben az új társadalmi mozgalmakat.¹⁹ A társadalmi mozgalmak kutatásával több tudományág foglalkozik, így a politikatudomány, a szociológia, a kulturális antropológia, a szociálpszichológia, a közgazdaságtan.²⁰ A mozgalmak kutatása tehát nem része a nemzetközi politikatudomány mainstreamjének, ami részben magyarázza, hogy a rendszerváltás után miért nem vált dominánsabb kutatási irányzattá és eszköztárrá a hazai politikatudomány.

¹⁵ FALK 2003.

¹⁶ SZABÓ 1984/a; SZABÓ 1984/b.

¹⁷ SZABÓ 1989.

¹⁸ ÁGH 1987.

¹⁹ SZABÓ 1987.

²⁰ ANDRETTA 2013.

dományon belül. További okok a kialakulóban lévő hazai politikatudomány jogi-intézményi szemlélete és a nemzetközi tranzitológia hatása. Az institutionalista megközelítést tükrözik a taxisblokádról szóló 1991-es konferencia előadásai és tanulmányai, valamint a kapcsolódó kötet.²¹

A kelet-európai, köztük a magyarországi civil társadalom gyengeségéről és annak következményeiről szóló nyilvános és tudományos vita is abból a feltételezésből indult ki, hogy az aktív civil társadalom a stabil demokrácia előfeltétele. A tudományos és nyilvános vitákban gyakran idézik Ralf Dahrendorf tézisé, miszerint hat hónap elegendő az alkotmányos változásokhoz, az új politikai intézmények létrehozásához és egy új választási rendszer kialakításához. Hat év elegendő lehet egy működő gazdaság megteremtéséhez, de a civil társadalomnak hatvan évre lehet szüksége.²² Az állam túlhatalma és a civil társadalom gyengesége és korlátozott autonómiája már az 1980-as években megjelent az elméleti reflexiókban, mint a politika luhmanni értelemben vett társadalmi alrendszerek feletti dominanciájának²³ vagy a politikai állam és a társadalom közötti elégtelen strukturális differenciálódás következménye.²⁴ Húsz évvel a demokratikus átmenet és öt évvel az EU-csatlakozás után a *Magyar Politikatudományi Szemlé*ben rövid vita alakult ki a gyenge civil társadalom és az alacsony politikai részvétel jelenségéről nemzetközi összehasonlításban. A vitát az is kiváltotta, hogy a kérdéses időszakban az uniós bővítés utáni kiábrándultság és a magyar radikális jobboldali mozgalom látványos megerősödése is megjelent. A vitaindító tanulmány amellett érvelt, hogy a kommunizmus nem a „homo sovieticus” modelljét hozta létre, hanem a megszokadt polgári fejlődés erős etatista mentalitáshoz, a társadalmi csoportok közötti szolidaritás, a tolerancia és a mozgósításhoz szükséges kreativitás hiányához vezetett. Továbbá az a tény, hogy a civil szervezeteket alapvetően állami és nem magánforrásokból finanszírozták, nem segíti az etatizmus leküzdését.²⁵ A civil társadalom intézményesülésével és az NGO-izációval párhuzamosan a magyar társadalomtudományon belül megjelentek a civil társadalom mint nonprofit szektor kutatása. Az 1990-es

²¹ CSAPODY 1991.

²² DAHRENDORF 1990.

²³ POKOL 1983.

²⁴ ÁGH 1989.

²⁵ SZABÓ 2009.

évek eleje óta az MTA Szociológiai Kutatóintézete és a Nonprofit Kutatócsoport több kötetet jelentetett meg, amelyek a nonprofit menedzsmenttel,²⁶ a nonprofit szektor általános jellemzőivel,²⁷ a helyi szociálpolitikával,²⁸ a vállalati társadalmi felelősségvállalással,²⁹ valamint az önkéntességgel és jótékonyssággal³⁰ foglalkoznak.

Konklúzió

A civil társadalom tehát nemcsak a közbeszédben, hanem a tudományos kutatásokban is az autonóm polgári cselekvés szférája. Míg a nonprofit kutatás depolitizálja ezt a szférát, addig a mozgalmakat „civilekkel” azonosító nyilvános diskurzus éppen erős normatív tartalma alapján segíti elő a hatalommal való konfrontálódását. Az alapvetően konfliktusokra épülő társadalmi mozgalmak így civil köntösben jelennek meg. A nyugat-európai mozgalmi társadalom fogalom a mozgalmakat kiterjeszti a civil társadalomra, amennyiben az általános érdekek artikulációját és védelmét mozgalomnak tekinti. A különbség úgy fogalmazható meg, hogy a mozgalomkutatás a konfliktusokkal, míg a civil társadalom kutatása az állam és a piac közötti autonóm szférával foglalkozik.³¹ Mivel azonban a két fogalom elsősorban az egyének, de a szervezetek és erőforrások szintjén is nehezen szétválasztható, és mivel a rendszerváltás civil öröksége mind az akadémiai, mind a tudományos diskurzusban jelen van, Magyarországon célszerű az aktivizmus mintáit vizsgálni.

²⁶ HARSÁNYI 1997.

²⁷ KUTI 1996; KUTI 1998.

²⁸ SZÉMAN–HARSÁNYI 1999.

²⁹ KUTI 2005.

³⁰ KUTI–CZIKE 2006.

³¹ PORTA 2014.

Bibliográfia

ANDRETTA 2013

Massimiliano ANDRETTA: Political science and the study of social movements
In: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. Ed.
David A. SNOW–Donatella della PORTA–Bert KLANDERMANS–Doug MCADAM.
Hoboken NJ, Blackwell Publishing Ltd., 2013.

ARATO–COHEN 1992

Andrew ARATO–Jean L. COHEN: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge
MA, MIT Press, 1992.

ÁGH 1989

ÁGH Attila: *Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában*. Budapest, Kossuth, 1989.

BORBÁNDI 1989

BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, Püski, 1989.

CSAPODY 1991

A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban: A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája. Szerk. CSAPODY Tamás. Budapest, T-Twins, 1991.

CSIZMADIA 2017

CSIZMADIA Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest, Gondolat, 2017.

DAHRENDORF 1990

Ralf DAHRENDORF: Has the East joined the West? *New Perspectives Quarterly*, 7/2, 1990, 41–43.

EKIERT–KUBIK 2001

Grzegorz EKIERT–Jan KUBIK: *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989–1993*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2001.

FALK 2003

Barbara J. FALK: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapest, Central European University Press, 2003.

GYÁNI 2010

GYÁNI Gábor: Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások. *Történelmi Szemle*, 52/4, 2010, 485–495.

HANKISS 1988

HANKISS Elemér: The 'Second Society': Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary? *Social Research*, 55/1–2, 1988, 13–42.

HARSÁNYI 1997

HARSÁNYI László: *Átfogó nonprofit menedzsment*. Budapest, CO-NEX Könyvkiadó Kft., 1997.

HAVEL 1985

Václav HAVEL: The Power of the Powerless. In: *The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe*. Ed. John KEANE. Armonk, M. E. Sharpe, 1985, 23–96.

KEANE–MERKEL 2015

John KEANE–Wolfgang MERKEL: Zivilgesellschaft. In: *Handbuch Transformationsforschung*. Hrsg. Raj KOLLMORGEN–Wolfgang MERKEL–Hans-Jürgen WAGENER. Wiesbaden, Springer, 2015, 443–454.

KONRÁD 1986

KONRÁD György: *Antipolitika – Közép-európai meditációk*. Budapest, AB Kiadó, 1986.

KÖPECZI 1989

KÖPECZI Béla: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest, Institut für Geschichte der Ungarischen Akadémiai Kiadó, 1989.

KUTI 1996

KUTI Éva: *The Nonprofit Sector in Hungary*. Manchester, Manchester University Press, 1996.

KUTI 1998

KUTI Éva: *Hívjuk talán nonprofitnak: A jótékonyág, a civil kezdeményezések és az állami keretektől kiszoruló jóléti szolgáltatások szektorra szerveződése*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, 1998.

KUTI 2005

KUTI Éva: *A „jótékonyág” vállalati stratégiája: vállalati adományozás Magyarországon*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, 2005.

KUTI–CZIKE 2005

KUTI Éva–CZIKE Klára: *Önkéntesség, jótékonyág, társadalmi integráció*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, 2006.

MICHNIK 1985

Adam MICHNIK: *Letters from Prison and Other Essays. (A New Evolutionism.)* University of California Press, Berkley, 1985, 135–148.

POKOL 1983

POKOL Béla: Modernizáció – a társadalom alrendszerének funkcionális elkülönülése (Niklas Luhmann modernizáció-elméletéről). *Társadalomtudományi Közlemények*, 13/3, 1983, 497–501.

PORTA 2014

Donatella della PORTA: Democratization from below: civil society versus social movements? In: *Civil society and democracy promotion*. Eds. Timm BEICHELT–Irene HAHN-FUHR–Frank SCHIMMELFENNIG–Susann WORSCHKECH. London, Palgrave Macmillan, 2014, 137–149.

SZABÓ 1984/a

SZABÓ Máté: Katasztrófa vagy társadalmi változás? Az ökológiai mozgalom elméleti modelljei. *Világosság*, 25/6, 1984, 376–384.

SZABÓ 1984/b

SZABÓ Máté: *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Budapest, Gondolat, 1984.

SZABÓ 1987

SZABÓ Máté: Új társadalmi mozgalmak – A „védekező társadalom” előőrsei? *Magyar Tudomány*, 32/7–8, 1987, 569–574.

SZABÓ 1989

SZABÓ Máté: A környezetvédő mozgalmak útjai. *Világosság*, 30/12, 1989, 950.

SZÉMAN–HARSÁNYI 1999

SZÉMAN Zsuzsa–HARSÁNYI László: *Halak és hálók: Kapcsolatok a helyi szociálpolitikában*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet Nonprofit Kutató Csoport, 1999.

TARROW 1993

Sidney TARROW: Modular collective action and the rise of the social movement. *Politics and Society*, 21/1, 1993, 69–90. DOI: 10.1177/0032329293021001004

TILLY 2004

Charles TILLY: *Social Movements, 1768–2004*. Boulder, Paradigm Press, 2004.

12 befejezett mondat egy még befejezetlen életműből

Novák Zoltán

Meg tudnád fogalmazni, hogy miért akarsz elemző lenni? Ezt a kérdést szoktam a fiatal elemzőnövendékeknek szegezni képzésük egy bizonyos pontján. Nem szabad túl korán feltenni ezt a kérdést, mert komolyan elbizonytalanodnak, hisz életük ezen időszakában a fiatalok ösztönös döntéseket hoznak, nem igazán tudatosul bennük, mit is akarnak igazán, és hogy azt miért akarják. Ráadásul az elején azzal sincsenek teljesen tisztában, miből áll ez a munka, mit is jelent az elemzői létmód. Aztán amikor már van némi rálátásuk, és megkapják ezt a kérdést, akkor is ritkán szokott meggyőző, frappáns válasz születni. Ugyanakkor évről évre akad egy-két szemtelen delikvens, aki viszszaérdeez (hiába, a z-generáció már csak ilyen), hogy én miért akartam elemző lenni. Az én válaszem már valamivel meggyőzőbb szokott lenni: azért, mert ez a legváltozatosabb munka a világon. Egész nap a világ fejleményeit figyelem, jelenségeit, folyamatait kutatom; a jelen és a múlt legkiválóbb szerzőinek szövegeit olvasom; kutatások módszertanát dolgozom ki; rádióknak nyilatkozom, televíziós vitákban veszek részt, napilapoknak adok interjút; esszéket, elemzéseket, tanulmányokat írok, könyveket szerkesztek; konferenciákon adok elő; és mindemellett – a kollégákkal karöltve – megpróbálom kinevelni a jövő elemzőgenerációját. Ez a válasz láthatóan megszokta győzni őket, pedig van benne egy kis önkéntelen trükk. Én ilyenkor mindig arra válaszoltam, hogy miért szeretek elemző lenni, és nem arra, hogy miért akartam az lenni. Arra, hogy mi mozdított erre a pályára, már nem is nagyon emlékeztem, néhány éve jöttem csak rá, hogy ez nem más volt, mint egy kis könyvecske, ami teljesen véletlenül került a kezembe.

Talán tizenkilenc éves lehettem, amikor betértem az Ex-Libris nevezetű könyvesboltba, ahol az édesanyám révén jelentős kedvezménnyel vásárolhattam. Ez amolyan raktáruháza volt, jelentős mennyiségű könyvvel érkeztem a kasszához, ahol közölték, hogy mivel bizonyos értékhatár felett vásá-

roltam, választhatok egy könyvet ingyen a bolt sarkában lévő könyvkupacból. Röpke válogatás után egy kis kötetet választottam, aminek a borítóján ez állt: Beszélő politika.

Nos ez a könyvecske, aminek a borítóján – ki tudja, miért – egy pillangó díszelgett, egy új világot nyitott meg a számomra. A szerzők a diszkurzív politológia filozófiai és történeti kontextusát kívánták határozott ecsetvonásokkal felskiccelni, olyan gondolkodók műveinek kritikai feldolgozásával, mint Wittgenstein, Foucault, Schmitt, Luhman vagy Habermas. Én akkor már erős politikafogyasztó voltam, és az említett teoretikusokat is ismertem, többségüktől már olvastam is valamit, de őszintén szólva még sosem láttam őket igáslóként bekötve a politika értelmezésének szekere elé. Ez a könyv olyan absztrakciós szinten *beszélt* a politikáról, hogy azonnal beszippantott, és felvillantotta, hogy a politika mögött több van, mint azt egy átlagos zoon politikon elsőre gondolná. Ahogy egy gyönyörű nő első szerelmes pillantása mögött is több van, a vágy ösztönös megcsillanásánál. Abban a pillantásban összesűrűsödik minden korábbi csalódása, sikere, élménye, reménye. Eképpen egy politikai döntés, gesztus vagy paradigma mögött is ott van az elmúlt kétszáz év összes hiedelme, sérelme, hagyománya, gondolata. És ott vannak a nagy szellemi áramlatok, amelyek úgy sodorják magukkal a politika formálóit, hogy az talán fel sem tűnik nekik.

Ennek a könyvnek a hetedik tanulmányában egy bizonyos Csizmadia Ervin – aki a képernyőről és a napilapok hasábjairól már ismert volt – a két világháború közötti politikatudomány diszkurzív elemzését ejtette meg, olyan könnyedséggel villantva meg a politika történeti mélységét, hogy az lenyűgöző volt. Akkor még nem sejtettem, hogy bő fél évtizeddel később, szemközt ülök majd a szerzővel a Benczúr Hotel kávézójában, és egy kutatási projekt részleteit egyeztetjük, azt meg végképp nem, hogy nem sokkal később közösen alapítunk majd elemző-intézetet.

Csizmadia Ervin diskurzuselemzése nem csupán egy kirándulás volt (vagy néhány kirándulás¹), bár sosem vált a diszkurzív politikatudomány felkent képviselőjévé – más paradigmák jobban vonzották –, de teljes életművét áthatja a diszkurzív szemlélet. Valójában mindenki, aki napi szinten megnyilvánul a politikával, közéleti folyamatokkal kapcsolatban, folyamato-

¹ Például: CSIZMADIA 2001/a.

san elemzi a diskurzust (itt azért fontos megjegyezni, hogy a diszkurzív iskola nem azonos a diskurzuselemzés elméletével, sokkal több annál) voltaképpen az elemzői agy permanensen diskurzuselemez, ez az alapjárata. Csak-hogy ez az alapjárat manapság gyakran kihagy, sőt esetenként le is fullad. És ennek egy nagyon egyszerű oka van.

A diskurzus halott!

És mi vagyunk azok, akik megölték! És abban a formájában, ahogyan az elmúlt fél évszázadban megismertük, nem támad fel soha többet. Habermas megtette nekünk azt szívességet,² hogy összekapcsolta a nyilvánosság, a társadalmi vita és a demokrácia közötti (idealizált) kauzális kapcsolatot, elméletének teleologikus vonalvezetéséből az következne, hogy most, amikor a belépési küszöb a médiatérbe hihetetlenül alacsonyra került, a demokrácia végre elmélyülhet és kiteljesedhet. Most tekintsünk el attól, hogy elméleti szinten az utókor Habermas téziseinek premisszáit darabokra szedte, sajnos a fenti ok-okozati viszony referenciális szintén is elbotlik. Olyannyira, hogy napjaink egyik legkiterjedtebb vitája a nyugati világban azt a kérdést kerügeti (különböző absztrakciós szinteken), hogy az internet és kiváltképp a közösségi média csatlósa vagy hóhéra a liberális demokráciának. A formális logika szempontjából a nyilvánosság demokratizálódása egyenesen elvezet a liberális demokrácia megerősödéséhez, csakhogy ennek a folyamatnak van néhány mellékterméke/kísérőjelensége, melyek felülírhatják ezt a látszólagos törvényszerűséget.

Ehelyütt semmilyen mértékben nem kívánok hozzájárulni ehhez a vitához, ezúttal inkább az említett kísérőjelenségek másodlagos hatását érinteném, mely alapjaiban szabja/szabta át a politika értelmezésének, elemzésének, kutatásának módszertani és gyakorlati mozgásterét. Az egyik ilyen kísérőjelenség, hogy a diszkurzív tér a végletekig atomizálódott, és ennek csak egyetlen – bár kétségtelenül a legjobban kimutatható – megnyilvánulása a szűrőbuborékok megjelenése.³ A másik, nem kevésbé jelentős kísérőjelenség a volumen megnövekedése; nem nehéz belátni, hogy ha a kommunikátorok száma néhány tízezerről milliós nagyságrendre ugrik, akkor az álta-

² HABERMAS 1971.

³ PARISER 2011.

luk kibocsátott moderátatlan⁴ információtömeg is akkorára duzzad, amit már lehetetlen kvalitatív eszközökkel befogni. A harmadik jelenség, hogy a nyilvánosság egy jelentős része fedésbe kerül (ez önmagában is egy izgalmas fogalmi paradoxon: nem nyilvános nyilvánosság), hisz virágzik a zárt csoportok hálózata a különböző platformokon. Ehhez járul még hozzá eltörzsidés,⁵ és az infokommunikációs innovációkon (tehát adatbányászaton, adatbáziselemzéseken, profilalkotáson, ML-algoritmusokon) alapuló microtargeting – amely szintén fedésbe küldi a politikai kommunikáció egy részét. És akkor arról még nem is ejtettünk szót, hogy a dezinformációs módszerekre komplett iparág épült, és lassan a hatékony politika legitim eszközévé üdvözl.

Szerep és felfogás

Tehát van egy enormis, befoghatatlan korpusz, melynek jelentős része nem hozzáférhető, ráadásul erősen fertőzött. Ez nemcsak a Habermas-féle tiszta diskurzus kategóriájának nem megfeleltethető, hanem sajnos semmilyen más eddig létező diskurzus-felfogásnak sem.

Ha elfogadjuk azt, hogy a politikaelemzés egyik természetes létmódja a permanens diskurzuselemzés, akkor nem nehéz belátni, hogy a fentiek értelmében politics típusú elemzés komoly kapaszkodóját veszítettük el (polity és a policy szcénája kevésbé szenved meg ezt a veszteséget, de ezeket sem hagyja érintetlenül). És nemcsak a valós idejű fejben-diskurzuselemzés lehetetlenült el, hanem maga a kortárs diskurzuselemzés, mint kutatási módszer akciórádiusza szűkült be végtelenül. Mielőtt a permanens fejben-diskurzuselemzés jelentőségét lebecsülnénk, gondoljuk végig, hogy egy elemző minden sora, nyilatkozata, tézise mögött ott van az elmúlt tíztizenöt-húsz év real-time diskurzuselemzés összes impulzusa, következtetése, tapasztalata. Ez egy klasszikus tapasztalati tudásanyag, mely ha nem képződik újra (márpedig jelen keretek között csak nagyon parciálisan képződik újra), komoly űrt hagy maga után.

Hogyan is festett mindez mondjuk egy kampányidőszakban a kilencvenes, illetve (részben még) kétezres években is? Ha az elemző elolvasta a napi

⁴ WESTLEY–MACLEAN 1955.

⁵ HAIDT 2013.

sajtót és a hetilapokat, a televízióban követte a háttérműsorokat, ehhez még hozzávett néhány folyóiratot, akkor kialakult egy valós képe arról, mi foglalkoztatja a közéletet, milyen versengő narratívák vannak, és azok milyen értelmezési keretet kaphatnak, milyen kampánytechnikák csapnak össze, hova pozicionálják magukat a szereplők, és milyen tematizációs stratégiát követnek. Ezek alapján még arra vonatkozóan is könnyedén kialakíthatott egy (helyes vagy helytelen) tézist, hogy végül is mik lesznek azok a súlyponti motívumok, melyek el fogják dönteni a kampányt. És ha azt érzékeltük, hogy egy-egy terület kevésbé belátható, akkor arra ráeresztettünk egy kutatást, és annak eredményeivel vagy megtámasztottuk, vagy korrigáltuk meglévő gondolatmenetünket.

Jelen helyzetben, ha ennek az erőbefektetésnek a tízszeresét dobjuk be, akkor sem leszünk képesek befogni a diszkurzív teret. Ez a vonat elment. A 2022-es választási kampány gyönyörűen rávilágított arra, hogy milyen az, amikor az elemzői szcéná talajt veszít, és még csak nem is lehet pálcát törni felette, mert ez a kampány tényleg olyan volt, mintha Ionesco valamelyik drámájába csöppentünk volna – sokkal inkább irodalomesztétákra lett volna szükség az értelmezéséhez, mint elemzőkre. Nem állítom, hogy az elemzői szféra válságban van, de azt igen, hogy az elemzői szerepfelfogás megújítására van szükség, ehhez kínálok most szempontokat.

Mit üzen az életmű?

A következőkben Csizmadia Ervin eddigi életművéből fogok kiragadni 12 olyan mondatot, amelyeken keresztül érvényes é cákat nyerhetünk arra vonatkozóan, hogyan őrizhető meg az elemzői szerep integritása. Azt remélem, hogy ezzel értékes fogódzókat sikerül nyújtani a felnövekvő elemzőgenerációknak, azt illetően, hogy hogyan teremthető meg az az elemzői beszédpozíció, ahonnan érvényes, eredeti és autentikus téziseket lehet megfogalmazni a jövőben. A rendező tehát a Csizmadia-életmű, lássuk mik a szerepkör fő normatív karaktervonásai.

1. Ítélet vagy értelmezés

Makkai Jánosról szóló monográfiájának egyik zárómondata, így szól. „Nem elítélni, hanem értelmezni akartam.” És még hozzáteszi: „Azon olvasók figyelmébe ajánlom elsősorban ezt a könyvet, akik követni tudnak ebben.”⁶

A posztfaktuális kor egyik legjellemzőbb vonása az ítélezés. Lassan nincs olyan cikk, komment, vagy audiovizuális tartalom, ami ne az inherens ítélezés szándékával születne. Ez egy adottság, és távol álljon tőlem, hogy az ítélezés szándéka felett ítélezzem, pusztán csak azt állítom, hogy ahol az ítélet kimondatik, ott kezdődik a mi munkánk. A miértekre kell rákérdezni, miért ilyen vagy olyan a regnáló hatalom, miért ilyen vagy olyan az ellenzék, miért sikertelen, miért korrump, miért kibékíthetetlen. A verdikt nem elemzői produktum, a megfelelő kérdések megtalálása, és a válaszok kidolgozása már sokkal inkább az.

2. Történetiség

A következő mondatban épphogy csak megcsillan Csizmadia történelem-szemlélete a mainstream politikatudománnyal kapcsolatban megfogalmazott szelíd kritikájának felszínén: „Mai szemmel meglepő, hogy a közvélemény – és a politikatudomány jó része – mennyire osztotta ezt az optimizmust, s elhitte, hogy a jelen egy a múlttól hermetikusan elzárt entitás, amelyet teljesen tiszta lappal újra lehet indítani, s ebben a folyamatban a múlt nem térhet vissza többé.”⁷ Bár a '90-ben bekövetkező történeti amnéziát a közéletben a korszellem diktálta (a tudományos szférában pedig a korszellemnek behódoló paradigmák, pl. tranzitológia), sajnos mindmáig az a helyzet, hogy nem csak a növendékeknek kell felhívni a figyelmét arra, hogy hazai politika nem '89-ben kezdődött. Sok olyan szöveg, megállapítás és érvrendszer születik manapság is, amelyről ordít, hogy csak a rendszerváltásig tud visszamenni, és ott valahogy időhurokba kerül. A történelem és a politikaelemzés kapcsolatáról Csizmadia pregnáns állítása, hogy a jelenkor történései és folyamatai értelmezhetetlenek a korszakokon átívelő történelmi tendenciák figyelembevétele nélkül.

⁶ CSIZMADIA 2001/b.

⁷ CSIZMADIA 2017.

3. Érvelés

Érdemes megfigyelni azt az érvelési technikát, amely Thomas Kuhn elméletének bemutatása során felvillan.⁸ Nemcsak magát az elméletet mutatja be, hanem annak recepcióját is, azáltal, hogy sorra veszi az összes kritikát és ellenérvet, ami felvetődött vele kapcsolatban, és legalább akkora gondot fordít ezen ellenérvek feldolgozására, mint az elmélet rekonstruálására, teszi mindezt azért, mert építkezni akar rá – és ahhoz szilárd alap kell: „Marad az utolsó ellenérv, miszerint »A tudományos forradalmak szerkezete« 1962-ben jelent meg először, s azóta több mint negyven év telt el: a világ – s azon belül a tudományos közösség szemlélete és a tudománnyal szemben támasztott saját kívánalmai – alapvetően megváltozott, így az akkor felvetett gondolatokon jócskán túllépett az idő.”⁹

Bármilyen erősnek érezzük is saját érvelésünket, mindig próbáljunk meg önmagunk ellen érvelni, nem muszáj ezt papírra vetni, és feltétlenül explicitté tenni az elemzés szövegében – bár Csizmadia ezt is számtalanszor megteszi –, de a sorok között, az argumentáció szövetében, meg kell mutatkoznia, hogy nézetünk/tézisünk megfogalmazása előtt sorra vettünk minden lehetséges ellenérvet, számba vettünk minden potenciális logikai ellentmondást, ami gyengítheti állításainkat.

4. Hatás-ellenhatás

A *Politikai változáselmélet* című kötetében így fogalmaz: „Éppen amellet próbáltam felsorakoztatni érveket, hogy a változások valójában adaptációs kényszerek is; a politika szereplői nem mindig vannak diktáló helyzetben, sőt az esetek többségében látszólag „csak” követik a környezet vagy az ellenfelek mozgását.”¹⁰

Ez a tételmondat a mögötte álló premissza miatt irányadó, miszerint nem lehet a különböző aktorokat és entitásokat önmagukban, elkülönítve vizsgálni. Számtalan olyan monográfiával és elemzéssel találkozhatunk, amelyek úgy dolgozzák fel vizsgálatuk tárgyát, hogy az ellenfelek és szövetségeseik mozgásáról egy szót sem ejtenek. A politika dinamikája a kölcsönhatásokon alapul, kompromisszumok, érdekütközések és küzdelmek alakítják a

⁸ KUHN 1984.

⁹ CSIZMADIA 2008

¹⁰ CSIZMADIA 2007.

mintázata, ha olyan értekezést látunk, amely úgy elemzi egy kormány/párt/politikus tevékenységét, hogy nem veszi számba az ellenzék, a rivális pártok vagy az ellenfelek lépéseit, és azok hatását, akkor biztosak lehetünk abban, hogy az eredmény töredékes lesz, nem kapunk teljes képet. A hatás-ellenhatás dialektikája nélkül nincs politikai elemzés.

5. Folyamat

„Az első lényeges jegy, hogy a tudományban a változásfolyamat dinamikája az érdekes, a második, hogy releváns szereplők közötti kölcsönhatásokra kell koncentrálnunk.”¹¹ Az analitikus pillanatképektől ments meg uram minket! Ez nemcsak a fenti idézet, de a teljes életmű mottója lehetne. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Csizmadia *Politikai változáselmélet* című kötete a szemléletmódjában megjelenő folyamatelvűség és a kölcsönhatás-centrikuság szerelemgyereke.

Művészeti hasonlattal élve a politikai elemzés soha nem pillanatkép, hanem mindig mozgókép. Nem lehet egy kimerevített pillanatképet elemezni, majd összevetni, mondjuk egy négy évvel ezelőtti pillanatkép-analízissel, mert a két kép közötti különbség szinte semmit nem mond el a változás dinamikájáról, ezáltal nem reflektál az ok-okozati összefüggésekre sem.

6. Kérdésfelvetés

A *Politikatudomány és politikai elemzés* című kötet elején a szerző ezt a kérdést teszi fel magának: „Végül is melyek azok a kérdések, amelyek ott lapangtak bennem, s életre hívták ezt a könyvet?”¹² Ez persze csak egy példa a sok közül, ahol Csizmadia köröket fut a kérdésfelvetés kapcsán, ami nem véletlen, hisz a megfelelő kérdésfeltevés az érvényes elemzés sine qua nonja. A legbriliánsabb válaszok és tézisek sem érnek egy fabatkát sem, ha egy irreleváns kérdésre reflektálnak. A kérdésfelvetés azonnal kijelöli az elemzés interpretációs mozgásterét, meghatározza a szemléleti dimenzióját; ajtókat nyit ki, és vág be előttünk.

Tehát az elemzés origópontja, hogy a világ jelenségeit szemlélve, minden felhalmozott tudásunk arra összpontosítsuk, hogy megtaláljuk a megfe-

¹¹ CSIZMADIA 2007.

¹² CSIZMADIA 2007.

lelő kérdésfelvetést, mert ennek sikere meghatározza minden további (a válaszadásra koncentráló) erőfeszítésünk érvényességét. És abban, hogy megeljük a bennünk lappangó kérdéseket, sokat segíthet az önreflexió.

7. Önreflexió

Az önreflexiót két szinten értelmezhetjük: egyéni és közösségi. Az idecitált mondat az utóbbiról szól: „A könyvben azt állítom, hogy bár növekszik (Nyugat-Európában látványosan, Magyarországon kevésbé) az elemzőközösség önreflexióra való hajlama (»miért úgy elemzünk, ahogyan? mit kellene tennünk?« stb.), ez az önreflexió hajlandóság – itthon bizonyosan – még mindig nagyon távol esik attól, hogy segítségével korszerűbben újra tudnánk fogalmazni identitásunkat a XXI. század elején.”¹³ Azt, hogy a Csizmadia nem veszi félvállról közösségi önreflexiót, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy úgy pozicionálja *Politikatudomány és politikai elemzés* című kötetét, mint egyfajta „kiáltványt” az önreflexió mellett. Ha egy kutató/elemző nem alakít ki kritikai viszonyt saját szakmája uralkodó paradigmáit illetően, adott esetben nem is ismeri őket, akkor tulajdonképpen munkája során vakrepülést hajt végre. Lehet függetleníteni magunkat ezektől az iskoláktól, irányzatoktól, de a legitim független pozíció felvételéhez is ismerni kell őket.

8. Konceptualizáció

A konceptualizálásra törő akarat végig ott lüktet a Csizmadia-életműben, e szándék egyik megnyilvánulása érhető tetten a következő citátumban: „Mindenesetre nincs túlságosan sok elméleti előzményem, amelyek segítségével a „politikai fejlődés egy köztes országban” projektet konceptualizálni tudnám.”¹⁴ A konceptualizáció azt a fajta élményt nyújtja az elemzőnek/kutatónak, amit csillagászoknak ad az, ha ők nevezhetik el az általuk felfedezett kisbolygót. Csizmadia számos kisbolygót adott a szakmának, de előbb-utóbb minden elemzőben megszületik (általában nem a pályájuk elején) az igény, hogy az általa megfigyelt, kimutatott, jelenségeket fogalmi keretbe ágyazza. Ez az elemzői munka egyik legkreatívabb aktusa, és nagy

¹³ CSIZMADIA 2007.

¹⁴ CSIZMADIA 2017.

szerepe van az üzenetek hatékonyabb átvitelében, tehát a hatásgyakorlásban.

9. Komparatív faktor

Csizmadia szemléleti/módszertani eszköz-készletében a történeti faktor mellet már jó ideje azonos súllyal esik latba a komparatív komponens, ahogy erről a következő idézet eléggé egzakt módon tanúskodik: „Ma már azt gondolom: két irányban egyszerre érdemes kitágítani a politikatudomány horizontját: a magyar múlt és a nemzetközi összehasonlítás felé.”¹⁵ Mindazonáltal az elmúlt években többször jutott arra a következtetésre, hogy a magyar politika számos vonatkozásban egyszerűen nem vethető össze semmivel, teljesen eltérő a logikája. Számos, de nem minden vonatkozásban, és amennyiben tisztában akarunk lenni azzal, hogy mely területeken működik a hazai politikai tér zárványként, és mely területeken hatnak rá a nemzetközi tendenciák, bizony szükség van a komparatív elemzésekre.

10. Mintázat és logika

A magyar politikai fejlődés logikája című kötet egyik kulcsmondata így hangzik: „A politikai fejlődés egy értelmezési keret, egy kategória, egy szemléleti irány, amely nem a »mindenoldalú« fejlődés teljesen hamis illúzióját akarja kelteni, hanem azt, hogy tudományosan e keretben szemlélhető a magyar politikatörténet, amelynek van valamilyen sajátos fejlődési mintázata vagy logikája.”¹⁶ Nyilván ebben a kötetben mutatkozik meg a kvintesszenciája annak a – pályáivet végigkísérő – elemi intenciónak, hogy a folyamatokban és jelenségekben Csizmadia szüntelenül a mintázatot, a logikai képletet keresse. Ha fellelhető volt, akkor nemcsak kimutatta a folyamat belső logikáját, hanem értelmezési keretet épített rá.

Elemzőként akkor járunk el helyesen, ha a világ jelenségeinek értelmezése során nem a legkézenfekvőbb, földön heverő magyarázatokért hajolunk le, hanem megpróbáljuk feltárni a belső törvényszerűségeket, a visszatérő mintázatokat, mert ezáltal sokkal közelebb kerülhetünk a megvilágító erejű valóságmagyarázatokhoz.

¹⁵ CSIZMADIA 2017.

¹⁶ CSIZMADIA 2017.

11. Reflexió

Figyelemre méltó jelenség, hogy Csizmadia számos elemzése született oppozíciós keretben, ehhez hasonló felütéssel: „Sokszorosan elmondtam már, miért nem értek egyet azokkal, akik szerint erre az újfajta viszálykodásra a jelenből adható válasz.”¹⁷ Nem arról van szó, hogy afféle intellektuális köteledő lenne, ráadásul, ha körülnézünk a filozófia és a politikatudomány történetében számos olyan nagy elmélet született úgy, hogy szerzője egy korábbi tézis cáfolataként vetette papírra. Valójában ezeket az elemzéseket az inspirálja, hogy Csizmadia rendszerint elégedetlen a világ jelenségeinek kurrens magyarázataival, és ezért ragad tollat. Ez a belső elégedetlenség olyan motiválóerővel bírt, hogy rengeteg oppozíciós opust produkált. Ha megszületik bennünk is ez a belső elégedetlenség, akkor engedjünk utat neki, mert komoly szellemi hajtóerőt jelenthet minden elemző/kutató számára.

12. Az ideális olvasó

Számos esetben érhetjük tetten Csizmadiát, ahogy az olvasókat macerálja. Íme egy olyan példa (keretes szerkezet kedvéért), amit már az elején is felviláncoltam: „Azon olvasók figyelmébe ajánlom elsősorban ezt a könyvet, akik követni tudnak ebben.” Umberto Eco szerint minden szerzőnek a fejében ott lebeg az olvasó,¹⁸ akihez a szavait intézi. Ez az imagináció önkéntelenül is létrejön, de nem árt a tudatosítjuk jelenlétét, sőt formáljuk őt, mert ez nagyban elősegíti a szövegalkotás professzionalizálását. Csizmadiánál olyannyira tudatos a jelenléte, hogy a textusban is megjelenik, és szelektálja őket, elvárásokat fogalmaz meg velük kapcsolatban.

A politikai elemzés egy alkotómunka (jó esetben), ennek megfelelően van egy befogadó közege. Az, aki specifikálja saját *ideális* olvasóját nagyban megkönnyíti saját munkáját. Ez a gyakorlatban annyit tesz, hogy végiggondoljuk kinek írunk valójában, kiknek szánjuk az aktuális szöveget, és ennek megfelelően alakítjuk a nyelvi horizontját. De minimálprogramként már az is sokat segít, ha írás közben tudatosítjuk, hogy nem magunknak írunk, és alkalmanként megpróbálunk belehelyezkedni a befogadó szerepébe.

¹⁷ CSIZMADIA 2017.

¹⁸ Eco 1995.

* * *

E tizenkét mondattal és belőle képzett imperatívuszokkal nem az volt a cé-
lom, hogy egy petersoni értelemben¹⁹ vett életszabály-gyűjteményt képezzek
a Csizmadia-textus horizontján, de szándékoltan nem is szegtem útját ennek
az értelmezésnek. Mindazonáltal ez sokkal inkább egyfajta parainesis a jövő
elemzőihez, és azt remélem, hogy az éltműből desztillált attitűd-spektrum
komoly segítséget nyújt a jövő generációinak a posztmodern elemzői szerep-
felfogás kialakításában.

Innen kívánok Csizmadia Ervinnek boldog 65. születésnapot, és a
Csizmadia-életműben megejtett inspiráló intellektuális utazás után hangot
adnék abbéli reményemnek, hogy a következő 25 év legalább olyan termé-
keny alkotói periódus lesz, mint az ezt megelőző 25 év.

Bibliográfia

CSIZMADIA 2001/a

CSIZMADIA Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-
Európáról a késő Kádár-rendszerben.* Budapest, Századvég, 2001.

CSIZMADIA 2001/b

CSIZMADIA Ervin: *Makkai János. Ösztön és politika. Makkai János és a magyar
reformjobboldal a két háború között.* Budapest, Új Mandátum, 2001.

CSIZMADIA 2007

CSIZMADIA Ervin: *Politikai változáselmélet. Miért változnak pártok, kormányok,
politikusok?* Budapest, MTA PTI – L'Harmattan, 2007.

CSIZMADIA 2008

CSIZMADIA Ervin: *Politikatudomány és politikai elemzés. Elmélet, történet, tu-
dósközösség, műfaj és gyakorlat.* Budapest, Századvég, 2008.

CSIZMADIA 2017

CSIZMADIA Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a je-
len a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest, Gondolat, 2017.

ECO 1995

Umberto ECO: *Hat séta a fikció erdejében.* Ford. SCHÉRY András–GY.HORVÁTH
László. Budapest, Európa, 1995.

¹⁹ PETERSON 2018.

HABERMAS 1971

Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Ford. ENDREFFY Zoltán. Budapest, Gondolat, 1971. (Társadalomtudományi Könyvtár)

HAIDT 2013

Jonathan HAIDT: *The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion.* New York, Pantheon, 2013.

KUHN 1984

Thomas KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete.* Ford. BÍRÓ DÁNIEL. Budapest, Gondolat, 1984. (Társadalomtudományi Könyvtár)

PARISER 2011

Eli PARISER: *The Filter Bubble: What The Internet Is Hiding From You.* London, Penguin Books Limited, 2011.

PETERSON 2018

Jordan B. PETERSON: *12 szabály az élethez. Így kerül el a káoszt!* Ford. HORVÁTH M. Zsanett. Budapest, 21. Század Kiadó, 2018.

WESTLEY-MACLEAN 1955

Bruce WESTLEY-Malcolm S. JR. MACLEAN: A Conceptual Model for Communications Research. *Audio-Visual Communication Review* 3/1, 1955, 3–12.

A Tűzszekerek, Thatcher és Reagan. Sport, film és politika

Paár Ádám

Sokszor halljuk, hogy a politikai és gazdasági háttér nélkülözhetetlen a sporthoz. De ritkán gondolkodunk arról, hogy fordítva milyen a viszony: a sport mit nyújt(hat) a politika számára? Még kevésbé foglalkozunk azzal, hogy egy sportfilm hogyan képes hatni a politikára. Holott olykor a sporttörténet példái gyakorolnak hatást egy-egy politikus karakterére. Érdemes végiggondolni, hogy Ronald Reagan és Margaret Thatcher mit tanulhattak a *Tűzszekerek* című filmből, amelyet mindketten kedvenc alkotásuknak nevezték?¹ Ennek jártam utána alábbi tanulmányomban.

Tézisem szerint a filmélmények olykor döntő befolyást gyakorolnak egy-egy politikus személyiségére, karakterére. A filmek megerősítik a közéleti szereplőket azokban az értékekben, amelyeket vallanak társadalomról, családról, közjóról. Nem lehet véletlen, hogy az 1980-as évek két neokonzeratív ikonja, Ronald Reagan és Margaret Thatcher egy olyan filmet neveztek meg kedvenc filmes alkotásként, amelyik a küzdőszellemet, a kitartást, a saját elvekbe vetett meggyőződést, illetve a kisembernek a megcsontosodott, „piszkos” kompromisszumokba gabalyodott elit fölötti győzelmét hirdette.²

A Hugh Hudson által 1981-ben rendezett *Tűzszekerek* című filmre díjeső hullott: a négy Oscar-díjon (többek között a legjobb filmnek és a legjobb

¹ A *Tűzszekerek* (*Chariots of Fire*) című 124 perces angol filmdrámát Hugh Hudson rendezte. A forgatókönyvet Colin Welland írta, zenéjét Vangelis szerezte. A főbb szerepekben Ben Cross (Harold Abrahams), Ian Charleson (Eric Liddell), Nicholas Farrell (Aubrey Montague) és Sir Ian Holm (Sam Mussabini) játszott. Lásd a port.hu adatbázisában: Online: <https://port.hu/adatlap/film/tv/tuzszekerek-chariots-of-fire/movie-10154> (Letöltés: 2022.12.10.); EBERT 1981.

² SMITH 2018; BRIANTON 2020.

filmzenének járó díjazáson) kívül bezsebelhetett három BAFTA-díjat és az 1981-es Cannes-i fesztivál nagydíját, valamint a 82-es Golden Globe-díjat. Az alkotást Margaret Thatcher és Ronald Reagan is kedvenc filmjének nevezte – nem ok nélkül. Thatcher és Reagan nem voltak az elit tagjai. Nagyon mélyről érkeztek, hasonlóan a *Tűzszekerek* egyik főszereplőjéhez, a zsidó Harold Abrahams-hez. Kívülállók voltak saját pártjukban, hiszen Thatcher egy kisvárosi boltos és metodista prédikátor lánya, Reagan pedig egy skót-ír munkásosztálybeli család sarja volt, és ráadásul köztudott volt, hogy fiatalkorában a Demokrata Pártra szavazott (ami nem csoda, tekintve, hogy Reagan családját a New Deal mentette meg az éhezéstől). Noha Thatcher később áttért férje anglikán vallására, a metodista hitben eltöltött gyermek- és ifjúkor annyira meghatározónak bizonyult alkatára, hogy a metodista Mark Tooley író úgy minősítette Thatchert, mint aki „mindörökre egy granthami takarékos metodista fűszeres lánya”.³

Aki ismeri az angol és amerikai történelmet, tudja, hogy metodistának lenni Angliában, írnek lenni az Egyesült Államokban (és persze megint csak Angliában) hosszú időn keresztül egyet jelentett a vallási és társadalmi peremhelyezettel, az úri társaságokból való kirekesztettséggel. Ugyanakkor a többségi társadalom irigyelte azokat az értékeket, amelyeket e kisebbségek jellemző vonásainak tulajdonított: a szorgalmat, a kitartást, a kemény munka iránti megbecsülést, az állhatatosságot, a küzdőszellemet. Reagan és Thatcher ezeket az otthon megtapasztalt értékeket és viselkedési normákat kívánták politikai programmá emelni. Most ne menjünk bele, programjuk inkább hasznára vagy kárára volt a társadalomnak. *Nem ez a kérdése most ennek az elemzésnek.* Hanem hogy a bátorsághoz a példát egy film két hőstől kölcsönözték.

A kívülálló jelleg óriási felhajtóerőt jelentett számukra, hogy bizonyítsanak a pártjaikat domináló elitekkel szemben. Kívülállóként nem kellett tekintettel lenniük (és nem is voltak tekintettel) az orrukat fintorgató, zárt kaszt tagjaiként viselkedő pártvezetők évtizedes értékeire, meg a politikai versenytársakkal kötött kis kompromisszumok politikájára. Az alulról jöttek haragjával és bizonyítási kényszerével üzentek hadat a beágyazott pártelitnek. Valami hasonló bizonyítási vágy hajtja a *Tűzszekerek* két hőst,

³ TOOLEY 2013; HAHNER 2012, 300.

Thatcher és Reagan példaképeit, csak éppen nem a politika vagy a vezetés, hanem a sport, a futás területén.

A történet két kiváló, valóban élt futó sorsán keresztül ábrázolta a sport, az egyéni motivációk és a politika összefonódását. A film főszereplője Eric Liddell skót misszionárius és a zsidó Harold Abrahams.⁴ A brit társadalom különböző rétegéből származnak: a Kínában nevelkedett Liddell, ahogyan szülei, presbiteriánus misszionárius volt, Harold Abrahams pedig egy jómódú, Litvániából bevándorolt család gyermeke. Mindketten megszállottjai a futásnak, olyannyira, hogy elindulnak az 1924-es párizsi olimpián, és mindketten éremmel térnek haza: Abrahams 100, Liddell 400 méteres síkfutásban nyert aranyérmet.

Az egyéni motivációk eltérőek, bár valahol a mélyben tükörképei egymásnak: Liddell Isten dicsőségéért küzd, Abrahams pedig azt akarja bebizonyítani, hogy éppolyan jó angol, mint cambridge-i iskolatársai, akik a legjobb brit családokból származnak. Vagyis mindketten „valamiért” versenyeznek, mindketten jobbak akarnak lenni – csak Liddell önmagának, Abrahams pedig a kívülágnak akar bizonyítani. Ebből fakad jellemük különbözősége: Liddell belenyugvással fogadja a társadalom akaratát (kivéve egyszer, amikor hívó emberként visszautasítja a vasárnapi futást), míg Abrahamst igazából a siker sem nyugtatja meg.

A vallásos szál átszővi a filmet, maga a cím is egy ószövetségi történetre, Élijáhu/Illés próféta tüzes szekéren történő égbe szállására utal. Liddell többször beszél prédikációjában a hit erejéről, és egyik beszédében a Szent Páltól vett fordulattal („*a pályát megfutottam*”) fejezi ki, hogy minden embernek kötelessége befutnia a pályát, amelyet az Úr a számára rendelt. Ez a motívum is elnyerte a mélyen vallásos Reagan és Thatcher tetszését.

Liddell és Abrahams egyaránt szembekerülnek a társadalom begyöpösödött értékeivel. Abrahams azzal váltja ki professzorai ellenszenvét, hogy fittyet hányva a sporthagyományoknak, profi edzővel készítteti fel magát az olimpiára. A tanárai ezt angol úriemberhez méltatlannak tekintik, hiszen a korban nem illett úriembernek profi sportedzőt alkalmazni. A professzionális, azaz foglalkozásként űzött sport ugyanis szemben állt azzal a társadalmi felfogással, hogy az angol gentleman hobiból, saját örömére fut (úszik, lő,

⁴ Sorsukról olvasható itt: Liddell. Biograpy.; KOCSEI 2022.

vív, lovagol, gerelyt hajít stb.), egyrészt tovább örökítve a modernitásban a középkori lovagi eszményeket, másrészt felkészülve a gyarmatosító katonatiszti szerepre.

Egyszóval: a profi, megélhetésből űzött sportot az úri körökben alantnak, közönségesnek tartották, ezért két cambridge-i professzor megpróbálja rávenni Abrahamst, hogy ne profi edzővel készüljön az olimpiára. Abrahams azonban annyira vágyik a győzelemre (pontosabban a bizonyításra, vagyis arra, hogy bizonyítsa hazafiságát és egyúttal asszimilációját az angol úri, nagypolgári társaságnak), hogy kész magára haragítani a tanárait, és „nevetséges cserkészfiús elveknek” minősíti a két professzor eszményét. A professzorok, bár látszatra mogorvák, azonban magukban elégedettek tanítványuk fanatikus küzdőszellemével. Ezt bizonyítja, amikor a film végén kocintanak egymással Abrahams olimpiai versenyen elért helyezéseire.

Liddell szintén választás elé került, méghozzá az angol-francia kutya-macska barátság miatt. A brit olimpiai bizottság, sőt maga a trónörökös, a walesi herceg, a későbbi VIII. Edward igyekezik rábeszélni a mélyen vallásos Liddellt, hogy, meggyőződését megtagadva, vasárnap vegyen részt a 100 méteres síkfutás előfutájában. A tét az, hogy ne kelljen – miként az olimpiai bizottság elnöke mondja – „levett kalappal” kérelmezni a francia kormánytól a versenyszám időpontjának megváltoztatását. Liddell nem hajlandó engedni, és kiharcolja, hogy ne kelljen futnia vasárnap, ezzel átadva helyét Abrahams-nak.

A film több metszetben mutatja be a társadalmi, politikai ellentéteket. Egyrészt ott van a profi sport és amatőrizmus ellentéte (ahol az amatőrizmus csak az úriember-imázs álcája), másrészt a társadalmi különbség (amelyet a zsidó Abrahams és keresztény tanárai vitája jelenít meg), illetve a személyes vallási meggyőződés és a nemzeti érdekként ábrázolt presztízsszempont összeütközése (Liddell és az angol olimpiai bizottság, illetve a walesi herceg vitájában). Így a film tükörképét adja az 1920-as évek Angliájának, amelyben az úriemberség (vagy annak hiánya) határozta meg az egyén társadalmi pozícióját, de a kisebbségek (zsidók, írek, főleg katolikus írek, skótok, főleg skót metodisták, színes bőrűek) tagjai előtt sokszor zárva maradtak a jobb társaságok és klubok, még akkor is, ha egyébként megfeleltek az úriemberség kívánalmának. Ahogyan Reagan és Thatcher elődei előtt is sokáig zárva maradtak azok a bizonyos párnázott ajtók, amelyek a pőfékelő

urak szivarszobáiba nyíltak. Ez azonban nem megalkuvásra, hanem küzdelemre és a szabályok megváltoztatására készítette őket.

Az alulról jött, republikánus nagyhatalmú és tory arisztokraták világában idegennek ható ír munkásosztálybeli Reagan és metodista szatócs Thatcher számára a két futó eredménye a saját otthoni normáik hitelességét tükrözték vissza, és politikájuk részben arra irányult, hogy az otthoni, családi környezetben látott értékrendet az egész társadalom számára normává emeljék. Úgy vélték, hogy nem elfogadni kell a világot, hanem a saját elvekhez igazítani. Ha az ember hisz az elveiben, nincs az erő, amely legyőzhetné. Ma már kevésbé közismert, hogy ezzel a mentalitással milyen érdekeket sértettek a saját pártjukon belül. Ezért elsősorban a saját párton belüli elveket és azokat képviselő osztálystruktúrákat kellett megváltoztatni, ami az Egyesült Államokban könnyen, Angliában nehezebben ment.

Úgy gondolták, hogy szét kell törni a politikában bennfentes, ezerféle-képpen összeházasodott *Mayflower*-arisztokrácia és a vállveregető angol lordok belső klubéletét, a kis kompromisszumok politikáját, amely az azonos neveltetésen, azonos iskolákon, azonos klubokban való tagságon alapul. Fittyet hánytak a párton belüli normáknak, mint gáncstalan filmes példaképeik. Amit annál is könnyebben megtehettek, mert a metodista kispolgár lányát és a demokrata párti ír munkások fiát nem kötötte réteg- vagy osztályhelyzetet tekintve semmi a Konzervatív Párt és a Republikánus Párt elit-jéhez.

Pszichológiailag érthető, hogy a társadalmi kérdésekben radikálisabbak voltak, mint az arisztokrata és új-angliai nagypolgár párttársaik átlaga: utóbbiak vagy elvből, neveltetésükből fakadóan, vagy a földrajzi környezet politikai kultúrája miatt, vagy akár csak pózörsgéből ragaszkodtak az 1945 utáni társadalmi békéhez, az osztálykonfliktusokat fölülíró konszenzushoz. Egy Oxfordban tanult brit gróf vagy Nelson Rockefeller, a nagyhírű Rockefeller-dinasztia sarja, aki a Republikánus Párt baloldali szárnyának elnökjelöltje volt, megengedhették maguknak könnyen a szociálliberális attitűdöt, de Thatcher és Reagan nem, mert ezzel ellentmondtak volna neveltetésüknek (Thatcher esetében) vagy a földrajzi környezet szellemének (Reagan esetében). Rockefeller New York kormányzójaként eleve egy demokrata, az amerikainál baloldalibb miliőjű földrajzi és politikai kulturális térben tevékenykedett, míg Reagan a Középnugaton, Illinois államban született, és Kalifor-

értékek (hazafiság, vallásosság) becsületének helyreállítását, valamint a politikai konszenzusok fölrúgását.

Kíváncsi lennének hasonló módon elemezni a filmek hatását magyar politikusokra is, már amennyiben volt ilyen hatás! Magyarországon még nem általános, hogy a politikusok – hasonlóan a közélet más szereplőjéhez – megosszák legkedvesebb filmélményüket a nagyközönséggel. Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc, Ungár Péter és a többiek filmélményeiről egyelőre keveset tudni, pedig izgalmas lenne! Feltételezzük, hogy a magyar politikusok sem mindig politikai filozófusok műveit olvassák. Olykor a szórakoztató vagy szórakoztatva nevelő hatású könyvek és filmek nagyobb hatást tesznek egy emberre, mint megannyi politikatudományi mű (hogy csak egy történelmi példát idézzünk: tudjuk, Teleki Pál karakterét jelentősen meghatározta rajongása a Karl May-regények iránt, aminek a cserkészletben jó hasznát is vette, de politikustársai gyermeketeknek tartották a miniszterelnököt).

Mivel azonban Magyarországon hagyományosan a politikusok kevésbé engednek magukhoz a választókat, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban, egyelőre várnunk kell a politikusi memoárokról, hogy a politikai arcélet formáló filmeket megismerjük. Persze, kérdés, hogy ha mindenkinek fülén jön ki a politika – ami a mai magyar közhangulat, bárki bármit mond –, ki venné meg azokat a memoárokat a politológuson kívül! Úgy tűnik, ha a politikus magánéletéről van szó, akkor mindenkit csak a külföldi (vagy régi) politikusok érdekelnek. Ha azonban a választók valóban meg akarják ismerni a politikusaikat, akkor a politológiának kötelessége olykor a politikusok szórakozási, olvasási, filmnézési és sportolási, szabadidő-eltöltési szokásait is elemzés tárgyává tenni, és ezzel a felhőrégióban székelő politikusokat közel hozni a választóikhoz, bemutatva (kis)emberi oldalukat. A szakma e téren is elláthatná a közvetítő szerepet.

Nyilván fenyegeti az ilyen elemzéseket a veszély, hogy átcsúsznak a politikai bulvár terepére. Hiszen nem lehet mindent megmagyarázni az egyén gyermekkori, ifjúkori élményeiből, ideáljaiból, a politikai elvek pedig egyébként is változhatnak, formálódhatnak az idők során, de ezek az élmények bizonyos mértékig beépülhetnek az egyén személyiségébe, inspirációt, ösztönzést adhatnak számára a napi konfliktusok megvívása során.

Bibliográfia

BASTANI 2020

Aaron BASTANI: Marxism or Methodism? For Labour Centrist's Vanguard, It Was Neither. *Novara Media* 22 September 2020. Online: <https://novaramedia.com/2020/09/22/marxism-or-methodism-for-labours-centrist-vanguard-it-was-neither/> (Letöltés: 2022.12.20.)

BRIANTON 2020

Kevin BRIANTON: Chariots of Fire and Thatcher (1981). *Cinema History* 2 October 2020. Online: <https://cinemahistoryonline.com/2020/10/02/chariots-of-fire-1981-and-thatcher/> (Letöltés: 2022.12.14.)

CSIZMADIA 2008

CSIZMADIA Ervin: *Politikatudomány és politikai elemzés. Elmélet, történet, tudósközösség, műfaj és gyakorlat.* Budapest, Századvég, 2008.

EBERT 1981

Roger EBERT: Chariots of Fire. *Chicago Sun-Times* 1 January 1981. Online: <https://www.rogerebert.com/reviews/chariots-of-fire-1981> (Letöltés: 2022.12.11.)

EGEDY 2014

EGEDY Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban. John Adamstól Russell Kirkig.* Budapest, Századvég Kiadó, 2014.

Liddell. Biography.

Eric Henry Liddell. Biography. Online: <https://olympics.com/en/athletes/eric-henry-liddell> (Letöltés: 2022.12.14.)

HAHNER 2012

HAHNER Péter: *Az USA elnökei. 43 elnök, 43 izgalmas portré.* Budapest, Animus Kiadó, 2012.

KOCSI 2022

KOCSI Miklós: Harold Abrahams csodálatos élete. *Favorit Blog* 2022. március 16. Online: https://favorit.blog.hu/2022/03/16/harold_abrahams_csodalatos_elete (Letöltés: 2022.12.14.)

SMITH 2018

Kyle SMITH: How Reagan Used the Movies to His Advantage. *National Review* 27 March 2018. Online: <https://www.nationalreview.com/2018/03/how-reagan-used-the-movies-to-his-advantage/> (Letöltés: 2022.12.14.)

SUTCLIFFE-BRAITHWAITE 2013

Florence SUTCLIFFE-BRAITHWAITE: Margaret Thatcher, individualism and the welfare state. *History & Policy* 15 April 2013. Online:

<https://www.historyandpolicy.org/opinion-articles/articles/margaret-thatcher-individualism-and-the-welfare-state> (Letöltés: 2022.12.10.)

TOOLEY 2013

Mark TOOLEY: Margaret Thatcher, the Methodist. *Juicy Ecumenism* 9 April 2013. Online: <https://juicyecumenism.com/2013/04/09/margaret-thatcher-the-methodist/> (Letöltés: 2022.12.10.)

Intézményi és személyközi bizalom Magyarországon az ESS adatok tükrében

Papp Z. Attila

Csizmadia Ervin egyik írásában azt állítja, hogy a magyar demokrácia „alap-talan”, a társadalomnak nincs is szerkezete, illetve nem is annyira a jogállami deficit a fontos a hazai politikai-társadalmi viszonyok megértése szempontjából, hanem a „társadalmi stabilitási deficit”.¹ Részben egy Róna Péter interjúra támaszkodva, eszmefuttatásában kifejti, hogy a társadalmi alapzat pillérei az állampolgársági közösség, a társadalmi kohézió és az állampolgári nevelés. Az állampolgári közösség azonban nem pusztán jogi kategória, hanem morális, azaz a közös normákat a társadalmi-, pártpolitikai tagolódáson túl is elfogadó közösség is. Míg az állampolgári közösséget áthatja az informális és formális kohézió munkája, addig a politikai nevelés célja nem pusztán „lexikális” (pártrendszer, eljárások stb. ismerete), hanem az emberi együttműködés kultúrájának fejlesztése is. Ugyanakkor a felebaráti viselkedés demokrácia fenntartásában való szerepét is hangsúlyozza, és szintén Rónára hivatkozva kiemeli, hogy a felebarátság „a másik ember velem való hasonlóságának elismerése”.

Mindezen gondolatok végső soron az intézményi és személyközi bizalom fontosságára mutatnak rá. Míg az intézményi bizalom az állampolgári közösség kohéziójának, ha úgy tetszik, a demokratikus működés alapját adja, addig a személyközi bizalom egyfajta profán felebarátságról árulkodik. A tanulmányban ezért – egy-két nemzetközi kitekintés mellett – az intézményi és személyközi bizalom idősoros változását vizsgáljuk meg Magyarországon. Egyrészt arra is választ akarunk kapni, az intézményi bizalom hogyan alakult, másrészt pedig arra is, a személyközi bizalom milyen mértékben változott, illetve hogyan kapcsolódik az intézményi bizalom mértékéhez. Míg az

¹ CSIZMADIA 2014/a.

intézményi bizalom értékeléséről több tanulmányban is olvashatunk,² a személyközi bizalom idősoros értelmezésére ritkábban kerül sor.

A bizalomról – röviden

Már Bibó István elhíresült mondata is („Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni”³) arra utal, demokratikus viszonyok közepette nincs helye a félelemnek. A félelem és a demokráciába vetett hit ellentétes, egymást kizárják. Csakhogy Közép- és Kelet-Európa, így Magyarország történeti tapasztalata is azt jelzi a nemzeti közösség „birtokbavétele” és a szabadság eszme egyensúlya megbomlott, a szabadság veszélyezteteti a nemzeti közösségként való léteezést, és fordítva. E kontextusban még érdekesebb az intézmények szerepéről gondolkodni, ugyanis felmerülhet a kérdés, az intézmények hogyan képesek ezt a kettősséget megjeleníteni: a szabadság (demokrácia) vagy a nemzeti eszme hordozói? Az intézmények az állampolgárok érdekében vagy éppen ellenük működnek? Ha a szabadság és demokratikus eszme egyensúlya megbillen, élesen felmerülhet az intézményekbe, és az őket megjelenítő személyekbe vetett bizalom kérdése is, és feltételezhetjük azt is, az intézményi bizalom csökkenését kompenzálhatja az interperszonális bizalom erősödése.

A bizalom ugyanis egyaránt vonatkozik a valamivel vagy valakikkel szembeni elvárásokra, ám jelenti az együttműködések alapját, az interakciókból származó kockázatok minimalizálást. A bizalom által értékelünk és elvárunk, érzelm és értelem találkozáspontja is, és nem utolsó sorban közpolitikai funkciója is van. Az intézményi bizalom megléte a közpolitikai hatékonyságról árulkodik,⁴ de ennek alapját a személyközi bizalom is táplálja.

² Például: BODA 2015; MEDGYESI-BODA 2018.

³ A teljes mondat így hangzik: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük.” Majd így folytatja: „Közép- és Kelet-Európa országai azért féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s minthogy féltek, nem is tudtak azokká válni.” BIBÓ 2004, 96.

⁴ BODA 2015.

Az intézményi és interperszonális bizalomnak is létezik egyfajta rádiusza. Az intézményi bizalom szintjén lehetséges a hazai és a nemzetközi intézmények közötti bizalmat megkülönböztetni, és ezáltal árnyaltabb képet kaphatunk egy társadalom működéséről, mintha csak általában beszélünk az intézményi bizalomról. A személyközi bizalom esetében ugyanakkor megkülönböztethetjük az ismerősökkel és az ismeretlenekkel kapcsolatos bizalmat, sőt van, aki az utóbbit tartja az igazi bizalomnak, azaz a társadalmi szolidaritás megjelenési formájának. Fukuyama például megkülönbözteti az alacsony és magas bizalomszintű országokat: míg utóbbiakban rugalmas és csoportorientált együttműködések alakulnak ki, addig az alacsony bizalomszintű társadalmakban bürokratikus szabályok bástyázzák körül az együttműködésekét.⁵

Az intézményi és személyközi bizalom között többféle kapcsolódás alakulhat ki. A társadalom alapját – ahogy azt Csizmadia is érzékeltette – az informális, bizalmi kapcsolatokra, együttműködésekre épülő hálózatok halmaza adja. Ha a formális intézmények funkciói sérülnek vagy nem töltik be társadalmilag releváns vagy elvárt szerepüket, akkor erre az informális szövetre lehet támaszkodni. Ráadásul válsághelyzetekben erre az informalitásra még inkább szükség lehet, hiszen felértékelődik a közvetlen veszélyhelyzet is, amelyre a mindennapi élet során is válaszokat kell adni. Válsághelyzetekben a bizalom nem egy elvont fogalom, hanem a mindennapokban is megtapasztalható, következményekkel járó értékelés, attitűd, cselekvéseket megalapozó norma is.

A 2020 tavaszán Európában is berobbant COVID-2019 járvány során több országban is növekedett az intézményekbe és magába a kormányzatba vetett bizalom is, ám ez sok esetben azzal függött össze, hogy az egyes kormányzatok képesek voltak a járványgörbét laposítani. Ennek kapcsán egy OECD jelentés is felhívja a figyelmet, hogy a pandémia idején mért intézményi bizalmat óvatosan kell kezelnünk, mert e speciális, válságtól sújtott időszakban érvényesülhet a vezető/zászló mögötti felsorakozás elve („rallying around the flag” effect). Ilyen időszakokban ugyanis a közvélemény bizonyos

⁵ FUKUYAMA 2007.

témákra fókuszál, és háttérbe szorulnak az olyan közpolitikáknak a megítélése, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a válságkezeléssel.⁶

Korábbi elemzések kimutatták már, hogy gazdasági válság idején csökken az intézményi, főleg a politikai intézményekbe vetett bizalom, és kérdés, hogy ez a demokratikus intézmények legitimációs válságát közép- és hosszútávon milyen mértékben kezdi ki. Magyarországra vonatkozó elemzések szerint a politikai intézményekbe vetett bizalom már 2006 táján megtorpant, és ez folytatódott a 2008-as gazdasági válság idején is.⁷ Ám nemzetközi és hazai tapasztalatok is arra mutattak rá, hogy az intézményi bizalom mérteke 2010 után növekedett, amelyet egyfajta optimizmussal úgy lehet értelmezni, a politikai legitimációs válság nem állandósul. Egy másik elemzésben a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a bizalom átpolitizálódik, pontosabban nemzetközi szinten regionális eltéréseket lehet tapasztalni: „míg nyugaton az intézményi bizalom magasabb átlagértéket mutat, stabilabb és kevésbé átpolitizált, addig keletebbre alacsonyabb szintű, instabilabb és a politikai megfontolások jobban befolyásolják.”⁸

Kérdés, persze, mi van a társadalom „alapjaival”, hogyan alakul az interperszonális bizalom, egyszersmind a mindennapi kihívásokkal való elboldogulás.

Adatforrások és adatok

A korábban jelzett kérdésekre, felvetésekre igyekszünk empirikus adatokat szolgáltatni. Adatforrásunk a European Social Survey (ESS) kutatássorozat, amely 2002 óta kétfévente több európai országban kérdőíves módszerekkel méri az intézményi és személyközi bizalmat is. A felmérések adatbázisa nyilvánosan is elérhető,⁹ így idősoros és keresztmetszeti elemzést egyaránt végezhetünk. A bizalom alakulásának magyarázatakor szocio-demográfiai háttérváltozókat, és egyéb, a politikai-társadalmi közérzetre vonatkozó változót egyaránt fogunk használni.

⁶ OECD 2021.

⁷ MEDGYESI-BODA 2018.

⁸ MEDVE-BÁLINT-BODA 2015, 69.

⁹ Online: <https://ess-search.nsd.no> (Letöltés: 2022.12.10.) Az ESS 10. hulláma Magyarországon 2021-ben zajlott.

Az intézményi bizalom mérésére egyik legegyszerűbb bevett módszer kérdőíves kutatások során az, hogy egy skála segítségével megkérdezzük a válaszadót, milyen mértékben bízuk különféle intézményekben. Az ESS kutatások során egy 7 itemből álló kérdésblokkot használnak, a felsorolt intézmények közül 5 hazai vonatkozású (jogrendszer, politikusok, rendőrség, politikai pártok, országgyűlés) és 2 nemzetközi (Európai Parlament, ENSZ), a használt skála pedig 11 fokozatú (0 – egyáltalán nem bízunk meg; ... 10 – teljesen megbízunk).

Felmérés éve	Európai Parlament	Jogrendszer	Rendőrség	Politikusok	Országgyűlés	Politikai pártok	ENSZ
2002	5,62	5,09	4,87	3,85	4,96		5,97
2004	5,12	4,37	5,11	2,67	3,55	2,7	5,58
2006	4,94	4,34	5,05	2,49	3,33	2,59	5,43
2008	4,04	3,68	4,19	1,87	2,53	1,97	4,52
2010	4,73	4,65	5,09	3,11	4,21	3,14	5,1
2012	4,22	4,64	5,32	3,29	3,91	3,27	4,85
2014	4,87	4,63	5,33	2,94	3,89	2,95	5,37
2016	4,37	5,42	6,32	3,69	4,48	3,55	4,93
2018	5,14	5,61	6,4	3,99	4,61	3,88	5,73
2021	5,26	5,41	6,25	4,19	4,7	4,16	5,46
ÖSSZESEN	4,82	4,8	5,41	3,24	4,05	3,17	5,29
Különbség (2021-2002)	-0,36	0,32	1,38	0,34	-0,26	1,46 (2004-hez képest)	-0,51
Különbség (2018-2002)	-0,48	0,52	1,53	0,14	-0,35	1,18 (2004-hez képest)	-0,24

1. táblázat: Intézményekkel szembeni bizalom (átlagok)

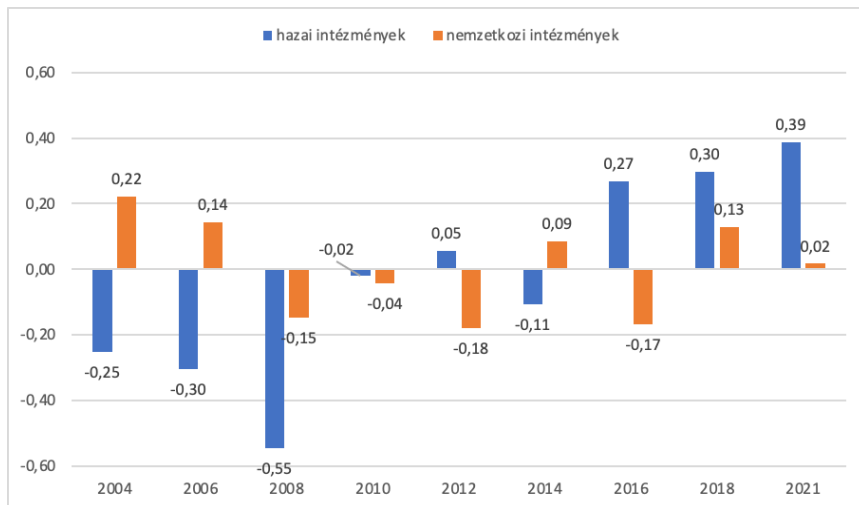
Az idősoros adatok (lásd 1. táblázat) többféle összehasonlítást tesznek lehetővé. Először is láthatjuk, hogy a rendelkezésünkre álló első és utolsó év között a bizalmi szint átlaga két esetben (rendőrség és politikai pártok) növekedett 1-nél nagyobb skálaértékkel, a többi esetben a változás mértéke csekélynek mondható. Ugyanakkor azt is észrevehetjük a nemzetközi intézmények megítélése negatív irányba, a hazai intézmények majd mindegyike pozitív irányba mozdult el. Ezen utóbbiak között csak az országgyűlés megítélése fordult kis mértékben negatív irányba. Fontos észrevenni azt is, hogy ha elfogadjuk a korábban említett OECD-ajánlást, miszerint a pandémia idején az intézmények megítélése szorosan összefügghet a COVID kezelés jellegével, és ezért ezek „indokolatlanul” pozitív irányba mozdulhatnak el, az előbb jelzett idősoros trendek a 2002–2018-as időtávra is érvényesek.

Az átlagok idősoros összevetése ugyanakkor rávilágít arra is, hogy az intézményi bizalom mélypontja a 2008-as év volt: az abban az évben végzett felmérés tanúsága szerint ekkor volt a hazai és nemzetközi intézmények megítélésének igazi válsága. A hazai intézmények közül a politikai pártok és a politikusok igazi „kegyvesztettek” voltak, értékelésük a 2-es átlagot sem érte el. E hátrányukat mondhatni a mai napig sem tudták leküzdeni a többi intézménnyel szemben, de önmagukhoz képest mégiscsak nagy utat jártak be: a politikusok közel kétszeresére, a politikai pártok pedig több, mint kétszeresére tornázták fel az ily módon mért bizalmukat 2021-re.

Árnyalhatjuk az intézményi bizalomról kapott eddigi információkat, ha megpróbáljuk a jelenség mögöttes logikáját is statisztikailag beazonosítani. Faktorelemzéssel az eredeti 7 itemet sikerült két könnyen értelmezhető faktorra redukálni:¹⁰ az első a hazai intézményi bizalmat, a második a nemzetközi intézményi bizalmat fejezi ki. Ha az egyes adatfelvételi időpont alapján elemezzük e két összevont bizalmi indexet (lásd 1. ábra), azt láthatjuk, hogy a hazai intézmények vonatkozásában valóban a 2008-as év volt a mélypont, utána viszont folyamatos emelkedést mutat és messze (több, mint fél szórás-egységgel) meghaladja a 2004-ben mért szintet.

A nemzetközi intézmények megítélése hektikusabb: ugyan 2008-ban is volt egy mélypont, de 2012-ben és 2016-ban is markáns volt az elutasítottság – vélhetően nem függetlenül a nyilvánosságban megjelenő ellendiskurzus, illetve a 2015-ös migránsválság hatására. A jelen felé haladva azonban látható, hogy ezen intézmények megítélése újra kedvezőbbé kezd válni, igaz, messze elmarad a 2002-es szinthez képest.

¹⁰ Statisztikailag a faktorok sztenderdizált változók, azaz átlaguk nulla, szórásuk 1. A negatív érték a bizalom hiányát, a pozitív a bizalom (átlag fölötti) meglétét jelenti.



1. ábra: A hazai és nemzetközi intézmények bizalmi indexe 2004–2021 között (faktorszór átlagok)

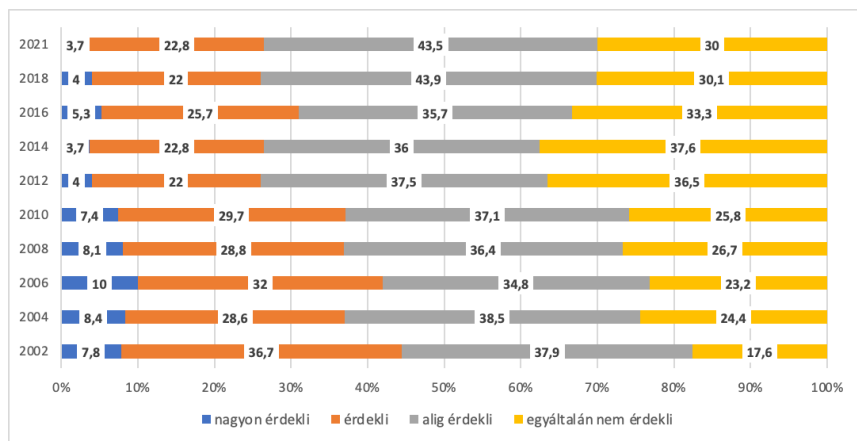
Az idősoros összevetésen kívül kérdés ugyanakkor az is, ezek az átlagok mit fejeznek ki nemzetközi kontextusban. Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk, megnéztük a 2018-as adatokon belül, Magyarország hova helyezhető (2. táblázat). Azt tapasztaljuk, hogy az ESS adatok szerint Magyarország nem tér el markánsan a nemzetközi adatokhoz képest, átlagosnak mondható. A nemzetközi intézményeket kormányzati szinten gyakran negatív diskurzusba fogláló retorika ismeretében kissé meglepő módon, ám korábban már részletezett adatainkkal összhangban ezúttal is azt látjuk, Magyarországon az Európai Parlamentbe és az ENSZ-be vetett bizalom mértéke kedvezőbb, azaz magasabb is a nemzetközi átlaghoz képest (fontos azonban tudni, a felmérésben EU-n kívüli országok is szerepelnek).

	Ország- gyűlés	Jog- rendszer	Rendőr- ség	Politi- kusok	Politikai pártok	EU Parla- ment	ENSZ
Ausztria	5,47	6,61	7,26	4,27	4,21	4,57	4,97
Belgium	4,78	5,33	6,54	4,23	4,22	4,88	5,25
Bulgária	2,51	3,01	3,81	2,11	2,15	3,34	3,34
Ciprus	3,55	4,36	5,28	2,7	2,62	4,57	4,64
Csehország	4,23	5,2	5,92	3,62	3,6	4,16	4,86
Dánia	6	7,5	7,97	5,11	5,22	5,19	6,46
Egyesült Királys.	4,34	5,84	6,67	3,54	3,62	3,61	5,13
Észtország	4,89	5,96	7,02	3,91	3,78	4,71	5,02
Finnország	5,84	7,09	8,09	4,86	5	5,39	6,48
Franciaország	4,08	5,23	6,46	3,49	3,05	4,03	5
Hollandia	5,87	6,56	6,99	5,35	5,34	5,28	5,91
Horvátország	2,27	2,57	5,29	1,67	1,91	3,89	4,34
Írország	4,73	5,35	6,24	3,97	3,9	5,09	5,68
Izland	5,14	6,07	7,56	4,43	4,29	5,75	6,76
Lengyelország	3,79	4,29	5,72	3,09	3,14	4,66	5,51
Lettország	3,34	4,46	5,72	2,74	2,64	4,49	4,85
Litvánia	3,35	4,59	6,16	3,19	2,91	5,12	5,31
Magyarország	4,61	5,61	6,4	3,99	3,88	5,14	5,73
Montenegró	4,18	4,39	5,16	2,99	2,98	4,84	4,97
Németország	4,95	6,02	7,08	3,9	3,95	4,51	4,83
Norvégia	6,65	7,37	7,57	5,22	5,33	5,41	6,95
Olaszország	4,24	5,34	6,64	3,02	2,91	4,33	4,85
Portugália	4,17	4,22	6,22	2,69	2,82	4,6	5,69
Spanyolország	4,08	4,75	6,73	2,57	2,51	4,51	5,03
Svájc	6,4	6,79	7,37	5,37	5,25	4,76	5,39
Svédország	6,14	6,49	7,01	4,92	5,03	5,25	6,4
Szerbia	3,72	3,89	4,97	2,51	2,37	3,15	3,59
Szlovákia	3,66	4,3	5,15	3,34	3,55	4,54	5,05
Szlovénia	3,56	3,92	6,15	2,65	2,68	3,81	4,4
Összesen	4,51	5,33	6,41	3,64	3,61	4,54	5,2

2. táblázat: Intézményekkel kapcsolatos bizalom
(forrás: ESS 9.hullám – 2018)

A hazai intézményekbe vetett bizalom 2008 utáni folyamatos növekedését értelmezhetjük az intézményi működés és a közpolitika hatékonyságának, a politikai rendszer legitimációjának erősödéseként is. A tanulmány elején felütött Csizmadia fogalmakat használva, ez azt jelentené, az állampolgári

közösség formális keretei, illetve a társadalmi kohézió egyre markánsabbnak tűnik. Kérdés azonban, ez valóban így van? Az intézményekbe vetett bizalom erősödése szükséges, de nem elégséges feltétele a demokratikus politikai kibontakozásnak. Az ESS felmérések többféle módon méri a politikai attitűdöket és participációt is. Ezek között az egyik kérdés arra vonatkozik, mennyire érdekli a választadók a politika. E vonatkozásban azt tapasztalni (lásd 2. ábra), hogy míg 2002-ben a választadók közel fele nyilatkozta azt, érdekli vagy nagyon érdekli a politika, 2021-re már csak alig negyede állította ezeket. Látszólagos ellentmondás feszül aközött, hogy míg idősorosan a hazai intézményi bizalom erősödik, a politika iránti érdeklődés csökken. Ez nyilván nem jelenti azt, nincs vagy nem lehet összefüggés a két tényező között egy adott pillanatban, ám idősorosan értelmezhetjük úgy, az intézményi bizalom konszolidációja egyfajta politikai apátiával is együtt jár, azaz az intézményi (bizalmi) erősödés felülírja az aktuálpolitikai fókuszot.



2. ábra: Mennyire érdekli Önt a politika? (%)

Az intézményi bizalom magyarázó modelljei

Az intézményi bizalmat a politikai érdeklődésen kívül szocio-demográfiai és különféle attitűdbeli tényezők is befolyásolhatják. A korábban statisztikailag beazonosított intézményi bizalmi formákat (indexeket) a 2021-es felmérés adatai alapján magyarázó modellekkel megpróbáljuk körülírni. Noha egy keresztmetszeti elemzésből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, a 2021-es adatok górcső alá helyezése mellett több érv is szól. Míg eddig

idősoros adatokat ismertettünk, fontos lehet egy adott méréshez kapcsolódó adatokat részletesebben is megvizsgálni. Az ESS 10. hullámának adatfelvétele egyrészt azért is fontos, mert mint láttuk, ebben az évben relatív magas volt a magyarországi intézményi bizalmi átlag, másrészt pedig e felmérés 2021 nyarán, tehát már a Covid harmadik-negyedik hulláma után zajlott. Így természetesen a modellbe be tudjuk építeni azt is, a bizalom magyarázata hogyan kapcsolódik a Covid-elleni oltásokhoz? Azaz tesztelni tudjuk azt is, az oltás valóban a fennálló társadalmi/intézményi rend, a kormány válságkezelésének igenlését jelenti-e?

A bizalom magyarázó modelljeibe többféle változót építünk be. A szocio-demográfiai változókkal azt próbáljuk megragadni, ez az attitűd milyen mértékben épül be a társadalmi struktúrába. Ám ezen kívül néhány, a politikai részvételre vonatkozó változót használunk, ugyanakkor megvizsgáljuk azt is, a személyközi bizalom és egyéb szubjektív értékelés (boldogság, vallássosság) hogyan függ össze az intézményivel. Mivel korábbi kutatások tanúsága szerint a bizalom a „győztesek” körében magasabb, megvizsgáljuk a Covid-oltás mellett a kormányzattal és a gazdasági helyzettel való elégedettség bizalomra kifejtett hatását. Végül a Csizmadia által említett felebarátságot a társasági életben való részvétellel, illetve a különféle bevándorló népeség elfogadásával operacionalizálva szintén beépítjük a modellbe.

A magyarázó modelleket a hazai és nemzetközi intézményi bizalomra külön-külön is lefuttattuk. Ez nem csak statisztikailag volt indokolt, hanem azért is, mert történeti hagyományok és aktuálpolitikai kontextusok alapján is joggal feltételezhetjük, hogy a hazai és nemzetközi intézményi környezet más-más megítélés alá esik. Elég itt csak visszautalni arra a korábban említett bibói gondolatra, miszerint a nyugati demokráciák alapján értékelhető szabadságérzet térségünkben gyakran a nemzeti eszme ellen tételeződik. Empíria nyelvére lefordítva, kérdés, hogy a hazai és nemzetközi intézményi bizalom másképpen konstruálódik-e? A történeti tapasztalatok szerint tehát hipotézisszerűen megfogalmazhatjuk, a kétféle bizalomtípus társadalmi helyzet és értékdimenziók mentén eltérő módon strukturálódik.

	Hazai intézményi bizalom		Nemzetközi intézm. bizalom	
	<i>Béta koef.</i>	<i>Szig.</i>	<i>Béta koef.</i>	<i>Szig.</i>
Nem	-0,02	0,247	0,03	0,349
Oktatásban töltött idő (év)	0,01	0,644	-0,05	0,086
Életkor	-0,01	0,546	0,10	0,003
Nagyvárosban lakik	0,02	0,293	0,05	0,107
Politikai hírek követése (perc)	0,05	0,003	-0,06	0,025
Politika iránti érdeklődés (1-nagymértékben... 4 - egyáltalán nem)	-0,10	0,000	-0,07	0,026
Bal-jobb skála (önbesorolás)	0,02	0,362	-0,05	0,166
Szavazott utolsó országgyűlési választáson (0 - nem; 1 - igen)	0,04	0,041	0,00	0,980
Személyközi bizalom	0,14	0,000	0,14	0,000
Boldogság (önbesorolás) (0 - nagyon boldog-talan; 10 - nagyon boldog)	0,03	0,146	0,09	0,002
Vallásosság (önbesorolás) (0 - egyáltalán nem vallásos; 10 - nagyon vallásos)	0,04	0,029	0,01	0,817
Beoltott COVID ellen (0-nem; 1 - igen)	0,05	0,008	0,04	0,222
Elégedettség - kormányral (0 - rendkívüli elégedetlen; 10 - teljesen elégedett)	0,57	0,000	-0,11	0,034
Elégedettség - gazdasági helyzet (0 - rendkívüli elégedetlen; 10 - teljesen elégedett)	0,12	0,000	0,03	0,492
Társasági élet (0 - soha; 7 - naponta)	-0,03	0,079	0,07	0,016
Befogadás - határon túli magyarok (1 - befogadó; 4 - elutasító)	-0,04	0,097	0,07	0,046
Befogadás - más kultúrájú személyek (1 - befogadó; 4 - elutasító)	0,03	0,175	-0,13	0,000
<i>R-négyszet</i>	<i>0,62</i>		<i>0,08</i>	

3. táblázat: A hazai és nemzetközi intézményi bizalom magyarázó modelljei (lineáris regressziós modellek, ESS 10. hullám, 2021)

A 3. táblázatban a kétféle bizalomtípus magyarázó modelljeit láthatjuk. Először is feltűnő a két modell magyarázottsága (lásd R-négyszet) közötti nagyságrendbeli eltérés: míg a hazai intézményi bizalmat 62 százalékban meg tudjuk magyarázni a bevont változókkal, a nemzetközi bizalmat csak 8 százalékban sikerült. Ez már önmagában jelzi, a hazai intézményi bizalom sokkal markánsabban jelen van a magyar társadalomban, mint a nemzetközi.

Ezt erősíti az is, hogy a hazai bizalmat gyakorlatilag nem sikerült szocio-demográfiai változók mentén „megragadni”, azaz sem a nem, sem az életkor, sem az oktatási részvétel, és még a település típus sem mutat szignifikáns (0.05 alatti) kapcsolatot e bizalomfajtaival. Ez azt jelenti, hogy e bizalom vélhetően oly mértékben elterjedt a társadalomban, hogy nem lehet beazonosítani olyan speciális szocio-demográfiai csoportokat, amelyekre inkább jellemző lenne. Ezzel ellentétben a nemzetközi intézményekkel szembeni bizalom az életkor mentén strukturálódik: az idősebb generáció körében úgy tűnik, magasabb.

A politikai participáció és önbesorolás dimenziójában hasonlóságot és lényeges eltéréseket is tapasztalunk. A politikai hírek sajtóbeli követése úgy tűnik növeli a hazai és csökkenti a nemzetközi intézményekbe vetett bizalmat. Az utolsó országgyűlési választáson való részvétel szignifikánsan növeli a hazai intézmények elfogadottságát, a nemzetközire nincs különösebben hatással. Ami közös mindkét bizalom erősödése kapcsán e dimenzióban, a politika iránti érdeklődés, igaz, kis mértékben talán a hazai intézményi bizalmat ez a tényező jobban növeli.

A személyközi bizalom mindkét intézményi bizalmat hasonló mértékben erősíti (béta: 0.14 mindkét modellben), ami implicite jelzi azt is, a demokratikus értékek interperszonális kapcsolatokra is épülnek. Ugyanakkor két másik (önbesorolás segítségével mért) tényező eltérő hatásokat fejt ki: a vallásosság a hazai intézményi bizalmat, a boldogság pedig a nemzetközi intézményi bizalmat erősíti.

A politikai önbesorolás ugyan nem mutatott ki önálló szignifikáns hatást, ám bizonyos társadalmi értékek megléte egyértelműen jelzi, hogy a hazai intézményi bizalom a „nyertesek” és/vagy kormánypártiak jellemzőbb attitűdje. A kormánnyal való elégedettség ugyanis messzemenően a legmarkánsabb szignifikáns hatást fejt ki a hazai intézményi bizalomra (béta: 0.57), de ugyanígy a gazdasági helyzettel való elégedettség is ezt erősíti. Mivel az adatfelvétel során a Covid-oltásokra is rákérdeztek, a modell adatai jelzik azt is, az oltás felvétele önmagában is szignifikáns hatást fejt ki, azaz az oltás felvétele implicite a hazai intézmények elfogadottságát is erősítette. Mindezzel párhuzamosan, a nemzetközi intézményekbe vetett bizalmat a kormány elutasítása erősíti szignifikánsan, az itt tárgyalt másik két tényezőnek nincs érdemi hatása erre.

Végül a „felebarátság” dimenziójában szintén nagyon eltérő konstellációt látunk. A hazai intézményi bizalom olybá tűnik nem korrelál jelentős mértékben a társasági élettel és a különféle külföldi csoportok elfogadásával.¹¹ Ezzel ellentétben a nemzetközi bizalom mindhárom „felebaráti változó” vonatkozásában szignifikáns hatást fejt ki: az intenzívebb társas hajlam, a határon túli magyarok elutasítása és a más kultúrájú személyek befogadása hozzájárul a nemzetközi intézményekkel szembeni bizalom erősödéséhez.

Összegzés

A tanulmányban a magyarországi intézményi bizalom időbeli alakulásának körülírására, valamint keresztmetszeti magyarázatára tettünk kísérletet. Az intézményi bizalom minél magasabb megléte több szerző szerint is a demokratikus társadalmi működés egyik alappillére. Csizmadia Ervin is egyik idézett írásában kiemeli, hogy a társadalom alapját az állampolgári közösség kohéziója, valamint a felebarátság megléte jellemzi. E megfontolásokból az intézményi bizalomra koncentráltunk, ám magyarázatokkor „a felebarátságra”, azaz a személyközi bizalomra is kitértünk.

Idősorosan azt állapítottuk meg, a vizsgált időszakban (2002–2021 között) a nemzetközi intézmények megítélése negatív irányba, a hazai intézményeké pedig pozitív irányba mozdult el, és ezen nem változtatott a 2020-21-ben több hullámba végig seprő Covid járvány sem. Ha külön-külön bizalmi indexet hozunk létre a hazai és nemzetközi intézményi bizalomra, akkor látványos trendek rajzolhatók fel: a hazai bizalmi válság 2008-ban mélyült el, utána pedig fokozatos növekedést észlelni. Ezzel párhuzamosan a nemzetközi bizalmi index gyakran negatív tartományba került, és jelenleg is nagyságrendekkel alacsonyabb, mint például a 2000-es évek elején.

A 2021. évi adatfelvétel alapján igyekeztünk a hazai és nemzetközi intézményi bizalom magyarázó tényezőit feltárni. Ez főleg a hazai vonatkozásában sikeres volt, hiszen a felállított modell segítségével több mint 60 százalékban meg tudjuk magyarázni ezt a bizalomfajtát. Ugyan szocio-demográfiai tényezők mentén a hazai intézményi bizalmi index nem strukturalódik, azonban láthattuk, hogy ez a bizalom jelentősen átpolitizálódva,

¹¹ Igaz, ha a szignifikancia szintet 0.10-nél húznánk meg, akkor azt lehetne mondani a relatív magányosabbak és a határon túliakat inkább elfogadók azok, akik hajlanak a hazai intézményeknek nagyobb bizalmat adni.

voltaképpen a médiafogyasztó, politikailag aktív, kormánypárti társadalmi-gazdasági értékeket vallók körében markánsabb. Úgy is fogalmazhatnánk a politikailag győztes pártján állók körében magas ez a bizalmi index. A nemzetközi intézményi bizalom jellegét kisebb mértékben sikerült megmagyarázni, ám sok szempontból az előbbi ellentettje jellemzi. Ezt értelmezhetjük úgy, a politikailag ugyan vesztes, ám mégis elboldoguló, társasági életet nagyobb valószínűséggel élő, nemzeti felhangoktól mentes univerzalisztikus felebarátsággal jellemezhető, jobbra idősebbek körében markánsabb.

Az intézményi bizalom hazai és nemzetközi dimenziókra való szétválása önmagában is, ám e bizalomfajták eltérő „működése” vagy politikai termelése újra és újra felidézik a kibékíthetetlen, megosztott Magyarország képzetét. Ahogy Csizmadia Ervin, vélhetően ESS adatoktól is függetlenül egyik írásában megfogalmazta: az a feltűnő a jobb- és baloldali gondolkodási konstrukcióban, hogy valójában tükröi egymásnak.¹² A kétféle intézményi bizalom statisztikai összevetése is ezt a tükröeffektust hordozza, két dimenzió kivételével: a politika iránti érdeklődés és a személyközi bizalom az egymást kizáró kétféle bizalomtípust egyaránt pozitívan táplálja. Van remény!

Bibliográfia

BIBÓ 2004

BIBÓ István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan*. Szerk. HUSZÁR Tibor. Budapest, Corvina, 2004. 77–122.

BODA 2015

Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük? Szerk. BODA Zsolt. Budapest, Argumentum–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015.

CSIZMADIA 2014/a

CSIZMADIA Ervin: Miért alaptalan a magyar demokrácia? In: CSIZMADIA Ervin: *Miért alaptalan a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2014. 266–274.

¹² CSIZMADIA 2014/b.

CSIZMADIA 2014/b

CSIZMADIA Ervin: Átok vagy adottság. A politikai megosztottság káráról és hasznáról. In: CSIZMADIA Ervin: *Miért alaptalan a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2014. 256–265.

FUKUYAMA 2007

Francis FUKUYAMA: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Ford. SOMOGYI Pál László. Budapest, Európa, 2007.

MEDGYESI-BODA 2018

MEDGYESI Márton–BODA Zsolt: Intézményekbe vetett bizalom Magyarországon és az Európai Unió országaiban. In: *Társadalmi Riport 2018*. Szerk. KOLOSI Tamás–TÓTH István György. Budapest, TÁRKI, 2018, 414–433.

MEDVE-BÁLINT–BODA 2015

MEDVE-BÁLINT Gergő – BODA Zsolt: A bizalom politikai meghatározottsága. In: *Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Szerk. BODA Zsolt. Budapest, Argumentum–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015, 55–76.

OECD 2021

OECD: *Government at a Glance 2021*. Paris, OECD Publishing, 2021. Online: <https://doi.org/10.1787/1c258f55-en>. (Letöltés: 2023.02.01.) DOI: 10.1787/22214399

Mintakövetés és nyugattalan tendenciák a 17. századi magyar politikai gondolkodásban

Rajnai Gergely

Csizmadia Ervin eddigi gazdag életműve számtalan érdekes témát érint, ráadásul ezek nagy részét gyakorlatilag egyedül, vagy csak néhány társával műveli Magyarországon. Egyik legnagyobb eredménye, hogy a hazai diskurzusban ritkán előkerülő, vagy egyáltalán nem jelenlévő témákat dolgoz fel rendkívüli alaposággal és komoly kitartással akár évtizedeken keresztül. Így egyébként is figyelemreméltó munkássága a hazai tudományos irányokat figyelembe véve még jelentősegteljesebbé válik.

Az egyik legfontosabb ilyen, a magyar politológiában elsikkadt, de Csizmadia által életben tartott téma a modern kori magyar politika történeti kontextusba helyezése, a magyar politikai irányok folyamatként való leírása. Ez élesen szembemegy a modern fősodratú politikatudomány állapotelemzéseivel, amelyek vagy kizárólag a jelen részletes leírásával és megértésével, vagy a jelenből kiindulva elemeznek közelmúltbeli folyamatokat, de semmi képp sem fogják fel a politikát hosszú fejlődéstörténetként, amelynek mintázatai akár a távoli múltból, a demokrácia előtti időszakból eredeztethetőek. 2007-ben könyvet is jelentett meg erről a szemléletről,¹ nemrégiben pedig a jelenlegi magyar politikai rendszer leírásához alkalmazta ezt a módszert,² de ez a felfogás szinte minden írásában visszaköszön. Így ő a dinamikus, folyamatközpontú politikatudomány talán legfontosabb képviselője Magyarországon.

Ezt a történeti felfogást alkalmazva Csizmadia írásainak visszatérő alapvető állítása, hogy a jelenlegi magyar politikát nem lehet megérteni a hazánkban évtizedekkel vagy akár évszázadokkal korábbi tendenciák ismere-

¹ CSIZMADIA 2007.

² CSIZMADIA 2021.

te nélkül. Ezeket a trendeket ő legtöbbször három korszak vizsgálatán keresztül világítja meg: a rendszerváltást megelőző időszakot (például a *Magyar demokratikus ellenzék*³ köteteiben), a két világháború közötti évtizedeket (például Makkai Jánosról szóló monográfiájában⁴), és a dualizmus időszakát (például a *Magyar politikai fejlődés logikája* című könyvében⁵ figyelmet szentel olyan szerzőknek, mint Concha Győző vagy Bernát István) tárja fel. Mindeközben folyamatosan rámutat arra, hogy a magyar és a nyugati politikai fejlődés között jelentős eltérések vannak, amelyek mind-mind okozói annak, hogy a mai magyar politika egészen más, mint a nyugati közélet.⁶

Ennek egyik fő oka, hogy bár a magyar szellemi és politikai elit nagyobb része a reformkortól egészen napjainkig folyamatosan kíváncsúnak tartotta, hogy Magyarország felzárkózzon a Nyugathoz, és átvegye a nyugati mintákat, ez mégsem sikerült sosem.⁷ Sok egyéb tényező mellett ennek egyik oka a nyugati társadalom és politika mintáinak hiányos megértése, a másik pedig a magyar társadalmi (Magyarország egyszerre nyugatos és keleties) és geopolitikai helyzet (Magyarország a Nyugat és a Kelet között található) sajátosságai, amelyek jelentősen eltérnek a Nyugattól, és amelyek eltérítették a magyar politika és politikai gondolkodás fejlődésének irányát, így a nyugatos minták átvétele mindig kicsit torzítottan következett be.

Ez a tanulmány ezt a gondolatot egészíti ki azzal, hogy olyannyira igaz ez az állítás, hogy már bőven a reformkor előtt, a legelső magyar nyelvű politikaelméleti írásokban is tetten érhetők ezek a tendenciák. A tanulmány bemutatja, hogy mind a Nyugat követésének igénye, mind a nyugati minták kisebb-nagyobb torzulásai geopolitikai és társadalmi okokból megjelennek már a 17. századi erdélyi politikai gondolkodásban is. Az alábbiakban először bemutatom a művek háttérét, majd két szemponton (a törvények szerepe, nemzetközi kapcsolatok) a nyugatos elvek magyar interpretációját bennük, rámutatva, hogy a későbbi közéleti és politikaelméleti folyamatok gyökerét már ebben az időszakban is fel lehet fedezni.

³ CSIZMADIA 1995.

⁴ CSIZMADIA 2001.

⁵ CSIZMADIA 2017.

⁶ Például CSIZMADIA 2022.

⁷ CSIZMADIA 2012.

Az elemzett művek háttere

Ez a korszak a magyar nyelvű politikai gondolkodás kezdete, ami már önmagában üzenet értékű: ekkor gondolták úgy a szerzők, hogy a Nyugat követése mellett annyira fontos a minták módosítása és adaptációja a magyar esetre, hogy nemzeti nyelven érdemes őket megírni. Ez a szándék természetesen annak is köszönhető, hogy a protestantizmus terjedése nyomán egyre jobban elterjedt a nemzeti nyelvű írás minden műfajban, illetve annak is, hogy a 17. század első felének Erdélyében a kultúra kiemelt helyet foglalt el a politikai prioritások között, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György is jelentősen támogatták a művészeteket, így az irodalmat is.⁸ Ennek ellenére a politikatudományi és eszmetörténeti munkák ritkán foglalkoznak ezekkel az írásokkal, elsősorban irodalomtörténészek érdeklődnek irántuk. Ez sajnálatos módon nem csak a 17. századi művekkel van így, hiszen Csizmadia Ervin is többször megjegyzi, hogy a magyar politikatudomány története azért is feldolgozatlan, mert helyenként történészek, helyenként filozófusok, helyenként irodalmárok foglalkoznak csak a releváns szerzőkkel, természetesen mind a saját szempontrendszerük szerint, műveik politikatudományi elemzése viszont rendszerint elmarad.⁹

Mielőtt rátérnénk a konkrét szövegek elemzésére, az alkotások hátterének néhány fontos elemét át kell tekintenünk. Először is fontos a korszak politikai és geopolitikai helyzetét tisztázni, mivel ez erősen befolyásolta az írások szellemiségét. Magyarország három részre szakadt: egy egyértelműen nyugati (Királyi Magyarország), egy egyértelműen keleti (Török Hódoltság) befolyás alatt álló részre, valamint a kettő között lavírozó, magyar nemzeti-ségű elit által vezetett Erdélyi Fejedelemségre. Az elemzett művek Erdélyben születtek, ráadásul a szerzők mind közvetlenül vagy közvetve a gyulafehérvári udvar patronáltjai voltak, így írásaik többé-kevésbé a Nyugat és Kelet között egyensúlyozó elit nézeteit tükrözik. Az írások így gyakran nyíltan vagy burkoltan legitimálják a fejedelmi politikát, aminek középpontjában a kifejezetten magyar vezetésű állam fenntartása és megerősítése állt. Miközben Erdély keresztény (bár főleg protestáns) volt, mégis inkább a muszlim Oszmán Birodalommal kellett szövetkeznie, és a keresztény (katolikus) Habs-

⁸ SZABÓ 1997, 102.

⁹ Például CSIZMADIA 1993.

burgokkal voltak gyakoribbak az összetűzések, ezt pedig meg kellett indokolni, másképp pedig nem is lehetett, mint a magyarság sajátos útjának kijelölésével, és a Fejedelemség szükségszerű létének igazolásával.¹⁰

Annak ellenére, hogy az erdélyi szerzők egyik fő motivációja az volt, hogy a fejedelmek törökökkel is szövetségre lépő politikáját legitimálják, a Nyugat követésének igénye erősen visszaköszön a művekből. Ennek legértelműbb jele, hogy a legtöbb vizsgált mű tulajdonképpen kortárs nyugati szerzők írásainak fordítása. Ennek ellenére érdemes őket önálló alkotásként kezelni, egyrészt mivel a lefordítandó írások kiválogatása már önmagában értékválasztást tükröz, másrészt pedig igen szabadon fordították a műveket a szerzők: néhol mondatokat szakítottak szét, máshol több oldalnyi távolságra kerültek egymástól bekezdések, több helyen kihagytak egész fejezeteket, és helyenként az eredetiben nem szereplő bekezdéseket is írtak a szövegbe. Így a fordító szándékait jobban tükrözik az írások, mint az eredeti író gondolatait.¹¹ A tény, hogy nyugati művek fordításai jelentették a korabeli politikaelmélet alapját, jelzi az igényt, hogy Magyarország a nyugati mintákat kövesse.

Ezenfelül az sem hagyható figyelmen kívül, hogy gyakorlatilag minden, a korban született mű a neosztoicizmus irányzatához köthető. Ez a filozófiai irányzat a reformáció idején jelent meg Nyugat-Európában (a neosztoikus szót maga Kálvin János alkotta meg), az ókori sztoikus gondolkodók nézeteit aktualizálta és egyeztette össze a keresztény teológiával, lényegi eleme a mértékletesség és a külső körülményektől független erkölcsi tökéletesség volt.¹² A 16. század végére a protestáns államokban ez vált a domináns eszmerendszerré (de a katolikusok között is népszerű volt), elsősorban a németalföldi szerző, Justus Lipsius írásai nyomán, akinek műveit az erdélyi szerzők is előszeretettel fordították.¹³

A neosztoicizmus tehát hasonló szerepet töltött be a 17. század elején, mint a reformkortól kezdve a liberalizmus. Ahogyan a 19. századtól kezdve egészen napjainkig a magyar értelmiség nagyobb része a liberalizmus különböző formáinak mintáit kísérli meg átvenni, igazodva a Nyugathoz, úgy a

¹⁰ SCHLETT 2004, 230.

¹¹ CSIPKAY 1935, 20.

¹² BARTH 1998, 210.

¹³ TARNÓC 1978, 131.

17. században az újsztoikus tanokat próbálták meg hasonlóképpen interpretálni a magyar szerzők, kifejezve nyugatosságukat. A következőkben a vizsgálat középpontjában éppen ezért az kerül, hogy a nyugatos elveket miként vették át és hogyan módosították a magyar szerzők, azaz hol gondolták úgy, hogy a magyar esetben a nyugati gondolkodás nem megfelelő, azt valamilyen mértékben át szükséges alakítani.

A törvények szerepe

Minden korszakban meghatározó kérdés, hogy a törvényeknek milyen szerepe van a politikában, mennyire köti az az átlagpolgárokat, mennyiben vonatkoznak a vezetőkre, és az elbírálás mennyire egységes. A mai politikai viták középpontjában is ott áll a jogállamiság kérdése, aminek nyugati értelmezése merőben eltér a magyartól, és ez az eltérés folyamatos összetűzésekhez vezet.

A 17. század elején a nyugati gondolkodók elsősorban erős, központosított abszolutizmusban gondolkodtak, ahol a törvények világosak, következtetések, állandóak, univerzálisak. Ami ennél is fontosabb, hogy az újsztoikus gondolkodásban a törvényeket nem az uralkodó vagy a politikai elit hozza, hanem a természeti törvényből származnak, racionálisan levezethetők az isteni rendből (kozmoszból).¹⁴ Ezt a rendet ráadásul a földi politika alakítói nem tudják megváltoztatni, az isteni törvény determinálja a világot, előbb-utóbb mindenképp „utat tör magának”. A politikusok tehát tulajdonképpen csak eltérni tudnak a világosan kijelölt, egyetemesen érvényes törvényektől, és ezt is csak ideiglenesen, a helyes hozzáállás pedig az, ha alávetik magukat a természetjognak, fő feladatuk pedig annak érvényesítése a közjó érdekében. Itt láthatjuk, hogy az abszolutizmus korabeli nyugati felfogása egyáltalán nem a jog elhanyagolását, hanem épp annak a partikuláris érdekekkel szemben való érvényesítését hangsúlyozza, korlátozott politikai mozgásteret kijelölve az uralkodónak.

Az isteni rend és az abból következő természetjog léte az erdélyi szerzők számára is evidens. Laskai János például egyértelműen leszögezi a jog univerzalitását, és Lipsius munkásságára építve hosszasan taglalja, milyen

¹⁴ SMRCZ 2019, 143.

konkrét rendelkezésekből és elvekből épül fel az isteni jog,¹⁵ Pataki Füsüs János pedig kijelenti, hogy „az király az Istennek törvényéből gubernálja az országot”,¹⁶ ebből következően legitimációja az univerzális isteni rendből származik, és törvényei is a természetjog alkalmazásaként foghatók fel. Ebből az elvből azonban a nyugatiaktól merőben eltérő politikai következtetést vonnak le Erdélyben. Pataki Füsüs egyenesen kimondja, hogy a „fejedelem szabados az törvénytől”,¹⁷ azaz jogi korlátoktól függetlenül vezetheti az országot. Szepsi Korotz György pedig megadja ennek a korlátlan mozgástérnek az indoklását is, szerinte az uralkodó az egyedüli garanciája annak, hogy a politikai közösség fenn tudjon maradni, és ebben nem szabad korlátozni, mivel a „fejedelem az közönséges községnek éltető lelke [...] kiktől ha megfosztatik az együgyű közösség, prédául és ragadmányul hagyatván [...] teljességgel elpusztul”.¹⁸ Így politikai értelemben élet-halál kérdése, hogy a jog ne korlátozza a politikai elitet, a szabályozott vezetés eredménye csakis a nemzethalál lehet.

Megfigyelhető tehát, hogy a nyugati minta követését fontosnak tartották az erdélyi gondolkodók, és egyet is értettek a korabeli szellemi mainstream elveivel, azt át is vették műveikben. A gyakorlatban azonban a nyugatos ajánlásokat nem tartották kivitelezhetőnek a magyar esetben. Ennek oka elsősorban az, hogy a magyar politikai kontextus jelentősen elért a nyugatitól. Bár Nyugat-Európa is turbulens időket élt ebben az időszakban a vallásháborúk miatt, a nyugati nemzeteknek mégsem kellett félniük a teljes megsemmisüléstől, míg az Erdélyi Fejedelemségnek, és ezen keresztül a magyar nemzetnek mind a nyugati, mind a keleti fenyegetés miatt igen. Látható, hogy a nyugati mintakövetés a politikai körülmények miatt volt lehetetlen a korabeli erdélyi gondolkodás szerint, mert a nemzet fennmaradása magasabb prioritást élvezett, mint a nyugati elvek teljes átvétele. A nyugatosságnak ezen kimagaslóan fontos eleme tehát már a kezdetektől fogva problémás volt a magyar esetben, és ez a minta a mai napig tetten érhető a jogállamisági vitákon keresztül.

¹⁵ LASKAI 1979, 151–152.

¹⁶ PATAKI FÜSÜS 1979, 71.

¹⁷ PATAKI FÜSÜS 1979, 71.

¹⁸ SZEPSI KOROTZ 1979, 50.

Nemzetközi kapcsolatok

Már a törvények szerepében tapasztalt felfogásbeli eltérés is a magyarság geopolitikai helyzetére volt visszavezethető, de érdemes megvizsgálni a nemzetközi kapcsolatokról, háborúkról, szövetségi rendszerekről kialakított álláspontokat közelebbről is, mert itt is jelentős és sokatmondó különbségek figyelhetők meg.

A korabeli nyugati gondolkodás egyik központi tétele a pacifizmus volt. A vallásháborúk felzaklatott időszakára érkezett egyik legalapvetőbb szellemi reakció az volt, hogy a béke fenntartása prioritássá vált a politikai gondolkodásban. Ez már a 16. század elején alkotó, a későbbi filozófiát meghatározó Rotterdami Erasmusnál is tetten érhető, aki az önvédelmi háborút tartja csak legitimnek, és azt is csak kivételes esetekben,¹⁹ hozzátéve, hogy a keresztény országok egymással nem is háborúzhatnak, hiszen a közös hit a politikai nézeteltéréseknél fontosabb kell legyen, és a keresztény országok tulajdonképpen megállapodások nélkül is természetes szövetségesei egymásnak a pogányokkal szemben, akikkel viszont sem szövetkezni, sem háborúzni nem ajánlatos.²⁰ A keresztények közötti harcok tekintetében Justus Lipsiusnál ezt még egyértelműbben megtaláljuk, hiszen szerinte az ilyen háborúknál „csúfabb dolog nem is létezik”.²¹

Az erdélyi gondolkodók ezeket a pacifista gondolatokat azonban vagy kihagyták a fordításokból, vagy jelentősen átírták saját műveikben; minden témakör közül itt térnek el leginkább a nyugati mintától. Pataki Füsüs a hadakozást a fejedelem egyik legfontosabb erényeként jelöli meg, sőt, „az országnak csendes arany békessége” csak úgy garantálható, ha a fejedelem a magyar nemzetet újraegyesíti.²² Ehhez pedig hadjáratokat kell vezetnie a jelenleg nem erdélyi fennhatóság alatt lévő területek ellen, ez Alvinczi Péter szerint az ő isteni küldetése.²³ A küldetéstudaton keresztül a kálvinista predesztinációval igazolták a szerzők a katolikus Habsburgok ellen indított hadjáratokat, így vallási megalapozást adtak a hadjáratoknak.

¹⁹ ERASMUS 1987, 133.

²⁰ ERASMUS 1987, 140–141.

²¹ JUSTUS LIPSIUS: *De Constantia libri duo*. Antwerpen, 1584, 187. Idézi: SMRCZ 2019, 143.

²² PATAKI FÜSÜS 1979, 75–76.

²³ ALVINCZI 1989, 21.

A vallási megalapozás mellett ekkor is fellelhető már egyfajta nemzeti alapú legitimáció is. A nemzeti alapú gondolkodást már az is jelzi, hogy a korábbiaktól eltérően magyar nyelven jelentették meg műveiket az erdélyi gondolkodók, jelezve a magyar jellegzetességek fontosságát, miközben az erdélyi értelmiségben kisebbséget alkotó, szorosabb nyugati szövetséget javasló és az Oszmán Birodalommal való együttműködést elítélő szerzők (például Bojti Veres Gáspár) latinul publikáltak.²⁴ Ahogyan fentebb láthattuk Szepesi Korotz szövegében, a magyar nemzet túlélésének garantálása az uralkodó legfontosabb feladata, ezt pedig az erdélyi nézet szerint leginkább a Bethlen Gábor által „künnlakónak” nevezett Habsburg királyok fenyegették a korban.²⁵ A Nyugat ebben a képben a magyarságtól távoli, attól eltérő értékrendszerrel rendelkező, a magyar társadalmat nem értő, a magyar nemzet létét fenyegető entitásként jelenik meg. Így hiába keresztények, szükséges velük hadakozni, mert a magyar nemzet és a magyaros életmód fennmaradásához elengedhetetlen a velük vállalt konfliktus. Ehhez a geopolitikai helyzetből következően nélkülözhetetlen a pogány törökökkel való szövetség, még akkor is, ha ez elvi alapon védhetetlen, mivel Magyarország a Nyugathoz kíván tartozni. Pragmatikus okokból kell a Kelettel együttműködni, nem azért, mert Magyarország (vagy ebben a konkrét esetben az Erdélyi Fejedelemség) a Kelethez tartozna; ezért is nevezi maga Bethlen a „török nemzet pajzsul rendelését” „occasiokkal való élésnek”.²⁶

A nemzetközi kapcsolatok terén tehát még jobban kidomborodik a nyugati eszmék hiányos átvételének mikéntje és oka. A nyugati szerzők által javasolt pacifizmus és a keresztény nemzetek egységes fellépése a pogányokkal szemben nem volt alkalmazható az magyar esetre a geopolitikai különbségek miatt. Az erdélyi gondolkodók számára világos volt, hogy a nyugati eszmék átvétele káros lenne a magyar nemzet szempontjából, mivel a magyar geopolitikai helyzet alapvetően eltért a nyugatitól. Ezért, bár a nyugati eszmerendszert mintának tekintették, és egyértelműen azt szerették volna, hogy Magyarország a Nyugathoz tartozzon, a külpolitikában a Nyugat és a Kelet közötti közvetítő szerepet gondolták üdvöztetőnek a magyarság szempontjából. Ezt a fajta gondolkodást, bár más formában, a mai napig megta-

²⁴ BITSKEY 1980, 6.

²⁵ BETHLEN 1979, 108.

²⁶ SCHLETT 2004, 229.

lálhatjuk a mai magyar politikában, ahogy azt a tusnádfürdői beszédek kapcsán szerzőtársaival Csizmadia Ervin is nemrégiben megírta.²⁷

Összegzés

A tanulmány a jog és a politika viszonyán, valamint a nemzetközi kapcsolatokon keresztül röviden bemutatta, hogy már a legkorábbi magyar nyelvű politikaelméleti munkákban is megjelenik mind a Nyugat követésének szándéka, mind a nyugati minták teljes átvételének lehetetlensége. Ahogy a reformkortól kezdve a liberalizmus és a demokrácia különböző formái jelentették a nyugatos mintát, amit csak módosításokkal tartottak Magyarországra alkalmazhatónak a magyar politikai gondolkodók, úgy a 17. század első felében a neosztoicizmus ideológiáját és az arra épülő abszolutizmust is átalakítva vették át az erdélyi szerzők Nyugatról. Ennek egyik oka az, hogy a magyar társadalmat a nyugatitól különbözőnek látták, de ennél is fontosabb az a tény, hogy Magyarország geopolitikai helyzetéből fakadóan nem tartották üdvöztőnek a Kelettől való elfordulást és a feltétel nélküli nyugati orientációt. A nyugatos eszmék mindig is központi szerepet töltek be a magyar politikaelméletben (ez a 17. század esetében jól látszik azon keresztül, hogy a legtöbb szerző nyugati művek fordításaként fejtette ki a nézeteit), de a magyar nemzet fennmaradásának szempontja még fontosabb volt a gondolkodók számára, így, ahol a magyarság számára nem látták előnyösnek a nyugati minta átvételét, ott módosítottak rajta. A Csizmadia Ervin által kiválóan kifejtett tézis, miszerint Magyarországon régóta megvan a nyugati mintakövetés igénye, de az eltérő körülmények miatt ez mindig hiányosan tud csak megtörténni, már több mint 300 éve igaz, nem csoda, ha ma is látjuk ennek a folyamatnak a hatását a hazai közgondolkodásra.

²⁷ CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–RAJNAI 2022.

Bibliográfia

ALVINCZI 1989

ALVINCZI Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*. Szerk. HELTAI János. Budapest, Európa Kiadó, 1989.

BARTH 1998

Paul BARTH: *A sztoa filozófiája*. Ford. SZERÉMY György. Budapest, Farkas Lőrinc Kiadó, 1998.

BETHLEN 1979

BETHLEN Gábor: Végrendelet. In: *Magyar gondolkodók. 17. század*. Szerk. TARNÓC Márton. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 104–119.

BITSKEY 1989

BITSKEY István: *Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1980.

CSIPKAY 1935

CSIPKAY Sándor: *Magyar–holland irodalmi kapcsolatok kezdetei (Laskai János)*. Budapest, Krautvig, 1935.

CSIZMADIA 1993

CSIZMADIA Ervin: Magyar politikatudomány - múltnélküli jelen? *Politikatudományi Szemle* 2/2, 1993, 152–158.

CSIZMADIA 1995

CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*. 1. köt. Monográfia. Budapest, T-Twins, 1995.

CSIZMADIA 2001

CSIZMADIA Ervin: *Makkai János. Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között*. Budapest, Új Mandátum, 2001.

CSIZMADIA 2007

CSIZMADIA Ervin: *Politikai változáselmélet. Miért változnak pártok, kormányok, politikusok?* Budapest, MTA PTI – L'Harmattan, 2007.

CSIZMADIA 2012

CSIZMADIA Ervin: Mit kezdjünk a nyugatalansággal? In: *A nyugattalan Magyarország: Variációk hagyományváltásra*. Szerk. SZENTPÉTERI NAGY Richárd–NOVÁK Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2012, 163–171.

CSIZMADIA 2017

CSIZMADIA Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest, Gondolat, 2017.

CSIZMADIA 2021

CSIZMADIA Ervin: A demokrácia mint folyamat: Norbert Elias elméletének politikatudományi hasznosíthatósága. *Máltai tanulmányok* 3/2, 2021, 143–158.

CSIZMADIA 2022

CSIZMADIA Ervin: Politikai fejlődés: mi, miért, hogyan? A mai Magyarország előtörténete összehasonlító keretben. *Metszetek* 11/4, 2022, 1–20.

CSIZMADIA–LAKATOS–NOVÁK–RAJNAI 2022

CSIZMADIA Ervin–LAKATOS Júlia–NOVÁK Zoltán–RAJNAI Gergely: Orbán Viktor tusnádi beszéde elé. *Hvg.hu/360* 2022. július 22. Online: https://hvg.hu/360/20220722_Meltanyosság_Intezetelemzes_Orban_Viktor_tusnadi_beszede_ele (Letöltés: 2023.02.05.)

ERASMUS 1987

Rotterdami ERASMUS: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Ford. CSONKA Ferenc. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.

LASKAI 1979

LASKAI János: A polgári társaságnak tudományáról. In: *Magyar gondolkodók. 17. század*. Szerk. TARNÓC Márton. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 134–164.

PATAKI FÜSÜS 1979

PATAKI FÜSÜS János: Királyoknak tüköre. In: *Magyar gondolkodók. 17. század*. Szerk. TARNÓC Márton. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 69–86.

SCHLETT 2004

SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, I. köt. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004.

SMRCZ 2019

SMRCZ Ádám: A neosztoikus város (Justus Lipsius: Politica). In: *A polisz*. Szerk. LACZKÓ Sándor. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 2019, 142–151.

SZABÓ 1997

SZABÓ Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest, Kulturtrade Kiadó, 1997.

SZEPSI KOROTZ 1979

SZEPSI KOROTZ György: Királyi ajándék. In: *Magyar gondolkodók. 17. század*. Szerk. TARNÓC Márton. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 50–68.

TARNÓC 1978

TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978.

A társadalmi tény fogalma

Szabó Márton

Közeleti diskurzusaink egyik kitüntetett témája a társadalmi ténye. Politikusok és publicisták folytatnak heves vitákat eldöntendő; tény-e az, amit a másik annak nevez, vagy pusztán kitaláció. Elemzők állapítják meg, hogy különböző „valóságbuborékokban” gondolkodunk és élünk, s ezek tényei „köszönő viszonyban” sincsennek egymással. Ami az egyik embernek szilárd tény, az a másiknak semmi, esetleg jelentéktelen „valóságdarab”. S a letargikus következtetés: menthetetlenül elbeszélünk egymás mellett, hiszen még a „legnyilvánvalóbb” tények létezésében sem tudunk megegyezni. Ha pedig az ember a facebook kommenteket is olvas, akkor azt láthatja, hogy mindazok, akik a komment írójához képest más tényeket tekintenek valóságosnak, azok „agyhalottak” és irracionális „véglények”, hogy ennél dehonesztálóbb jelzőket ne is említsek. Publicisztikai közhelynek számít, hogy állítólag megérkeztünk a *post-fact* és a *post truth* (a tények és az igazság *utáni*) valóságba. Kérdezem: valóban ez lenne a helyzet? Javaslom, ne hamarkodjunk el a választ. Még ha irritálónak találjuk is az efféle bombasztikus közhelyeket, mert hiszen azok, érdemes látni, hogy az emberek gyakran éppen a „tények nevében” esnek egymásnak, vagyis – bárhogyan szelektálják és negligálják, bárhogyan értelmezik is –, *fontosak számukra a tények*.

Írásomban ebben az alaposan összekuszált témakörben próbálok bevilágítani egy fontos összefüggés megmutatásával. Alaptézisem szerint a *társadalmi tények nem eleve vannak*, mint az égen ragyogó csillagok, az őserdők fái, vagy a lábunk előtt heverő kövek, *hanem mi emberek hozzuk létre őket, mégpedig annak függvényében, hogy – többnyire reflektálatlanul – milyennek gondoljuk azt a közösséget és társadalmat, amelyben élünk s amelyben megpróbálunk valahogy boldogulni*. Azt állítom tehát, hogy a tények *konstruáltak*, csakhogy ez nem azt jelenti, szabadon kitalálhatjuk őket, hogy bármi ténynek tekinthető, *as you like it*, annál kevésbé, mert a tények életünk *fundamentumait* képezik, márpedig mi emberek nem szeretjük éle-

tünket ingoványos talajra építeni. Kellenek számunkra a biztos fogódzók, s pontosan ezeket a „biztos fogódzókat” hívjuk tényeknek. Többnyire nem gondolkodunk el azon, hogy tény-e az, amit annak tartunk, elsősorban azért nem, mert így vannak ezzel mások is, számukra is tény az, amit én annak tartok, továbbá mert ezek alapján cselekedni tudok. Csakhogy *nem egyformán* élünk és cselekszünk, közel s távol nem mindenki ugyanazokat a dolgokat tekinti tényeknek. Az alaptézisem éppen erre ad egy lehetséges választ, kiemelve a különbségek talán legfontosabb tagoltságát: a *társadalomfelfogások* – akár öntudatlanul is – meghatározó szerepét. Nevezetesen, a társadalmat jól-rosszul funkcionáló *objektív rendszernek* tartjuk-e vagy a társadalom tagjai és ágensei által *alakított és fenntartott, értelmezésekkel átszőtt* valóságnak. Ugyanis egyiknek is másiknak mások az alapvető tényei, pontosabban a tények másként állnak elő és másként funkcionálnak bennük.

Az objektív társadalmi valóság objektív tényeinek nagy teoretikusa Émile Durkheim, aki *A szociológia módszertani szabályai* (1895) című művében a társadalmi valóság kutatását, ennek eljárásait igyekszik számba venni azzal a bevallott céllal, amely egyébként végigvonul egész életművén; munkájával hozzájáruljon a szociológia önálló tudományként való megalkotásához és intézményesítéséhez.¹ A Bevezetésben arról panaszkodik, hogy a nagy elődök – Spencer, Mill és Comte – „nem léptek túl azon, hogy általánosságban foglalkozzanak a társadalmak természetével, a társadalom és a természet viszonyával, a fejlődés menetével.”² Ezeket olyan filozófiai problémáknak tartja, amelyek tárgyalásához nem szükséges semmilyen társadalomkutatás. Mindenki be is érte azzal, „hogy mérlegelje az indukció és a dedukció előnyeit illetve hátrányait, s hogy vázlatosan számba vegye a szociológiai kutatásban felhasználható legáltalánosabb forrásokat.”³ Így aztán válasz nélkül maradtak a legfontosabb kérdések, nevezetesen, „hogy milyen óvatosságnak kell lennünk a tények megfigyelésében, [...] hogy milyen irányban kell folytatnunk a kutatást, hogy miféle eljárások segíthetik elő a kutatás sikerét, és hogy milyen szabályok szerint kell elrendeznünk a bizonyítékokat”⁴

¹ Lásd NÉMEDI 1996, 135–160.

² DURKHEIM 1978/a, 23.

³ DURKHEIM 1978/a, 24.

⁴ DURKHEIM 1978/a, 24.

A hat fejezetből, valamint bevezetésből és befejezésből álló könyv első fejezete ezt a címet viseli: *Mi a társadalmi tény?* Durkheim a kérdés vizsgálatát így indokolja: „Mielőtt megkeresnénk azt, hogy melyik módszer alkalmas a társadalmi tények tanulmányozására, tudnunk kell, milyen tényeket neveznek így.”⁵ Vagyis *specifikálni* kívánja a társadalmi tényt, mert a kifejezést „gyakorta alkalmazzák szinte minden olyan jelenségre, amely a társadalmon belül létezik, s amelynek valamennyire is általános érvényűnek tűnő, társadalmi érdekessége van.”⁶ Például az ember eszik, iszik, alszik, gondolkodik. Ám ha ezeket is társadalmi tényeknek tartanánk, akkor a társadalomtudomány „kutatási területe összemosódnék a *biológia* és a *pszichológia* területével.”⁷ Ezzel a tétellel Durkheim ki is jelöli azt a két társadalomtudományi valóságterületet, túl a filozófiai „általánosságok” mellőzésén, amelyhez viszonyítva és amely ellenében a társadalom tényeit meghatározhatjuk. Közben világosan leszögezi, hogy nem tekinthető társadalmi karakterű ténynek az ember természeti jellegű vonása és az szubjektív pszichikuma, ezen közben „kísértetiesen” hasonló *objektivitást* tulajdonít a társadalmi tényeknek, mint amilyen a természeti valóság tényei rendelkeznek és amelyeket a természettudományok prezentálnak. Mint összegzően írja: „Társadalmi tény minden olyan – állandósult vagy nem állandósult – cselekvési mód, mely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig ami egy adott társadalomra általánosan jellemző és egyéni megnyilatkozásaitól független, önálló léttel rendelkezik.”⁸ Röviden: a társadalmi tény *kényszerítő erejű objektivitás*. Vagy még egyértelműbben: „a társadalmi tényeket dolgoknak kell tekintenünk.”⁹

Durkheim felfogásának kulcselem azonban nem is maga a tény, hanem a *társadalom*, mármint az, hogy minek tekinti a társadalmat, s aztán ennek részeként a tényeket. Azt írja, hogy minden ember számtalan olyan dologgal találkozik a társadalomban, amelyek „az egyéni tudaton kívül léteznek.”¹⁰ Ilyen a jog, az erkölcs, a vallás, a nyelv vagy éppen a pénzrendszer.

⁵ DURKHEIM 1978/a, 25.

⁶ DURKHEIM 1978/a, 25.

⁷ DURKHEIM 1978/a, 25. (Kiemelés tőlem – A Szerző.)

⁸ DURKHEIM 1978/a, 36.

⁹ DURKHEIM 1978/a, 37.

¹⁰ DURKHEIM 1978/a, 26.

De a sort lehetne folytatni: család, nemzet, állam, bürokratikus szervezet, település stb. Éppen pontosan ezek és ehhez hasonló szerveződések, magatartás- és gondolkodástípusok alkotják a társadalmat mint objektív valóságot – állítja –, amelyek egyrészt az egyénhez képest külsődleges léttel bírnak, másrészt ezeknek minden ember kénytelen magát alávetni. A kényszer, ha nem is minden esetben világos az egyén előtt, de mindig megtapasztalja azt, amikor megpróbál kibújni alóluk, vagy egyenesen megszegi őket: ilyenkor jó okkal számíthat korlátokra és szankciókra. Ennek következtében a társadalmat „a tényeknek egy olyan osztálya alkotja”, amelyek „az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre.”¹¹ A társadalom és ennek tényei nem téveszthetők tehát össze az ember organikus-biológiai, vagyis testi valójával, de a pszichikai jelenségekkel sem, amely jelensége „csakis az egyéni tudatban, az egyéni tudat által léteznek.”¹²

Durkheim elvégzi a társadalmi tények elsődleges csoportosítását is, mégpedig két szempontból. Vannak egyrészt a *megszilárdult hiedelmek és gyakorlatok*, amelyek meghatározott intézmények és szervezetek reprezentálnak. „Vannak azonban olyan tények is, amelyeknek nincs ennyire kikristályosodott formájuk, mégis ugyanilyen objektívek, és ugyan ekkor hatással vannak az egyénre. Ezeket *társadalmi áramlatoknak* nevezik. Ilyenek például „a lelkesedés, a fölháborodás és a szánalom hullámai, amelyek egy-egy nagygyűlésen feltámadnak”.¹³ A szenvedélyek magával ragadó fellobbanásaira jellemző vonások azonban „azokra a tartósabb eszmeáramlatokra is érvényesek, amelyek [...] a vallás, a politika, az irodalom vagy a művészet kérdései körül állandóan létrejönnek.”¹⁴ A másik, nem kevésbé jelentős felosztás szerint vannak *egyéni és kollektív* tények. Az egyéni tény, bár az ember révén a társadalomban nyilvánul meg, önmagában még nem nevezhető társadalmi ténynek. Merthogy: „Egy gondolat, amely ha mindenkiben felmerül, vagy egy mozdulat, amelyet mindenki megismétel, még nem társadalmi

¹¹ DURKHEIM 1978/a, 27.

¹² DURKHEIM 1978/a, 27.

¹³ DURKHEIM 1978/a, 28.

¹⁴ DURKHEIM 1978/a, 29.

tény.”¹⁵ Ezek általánosan előforduló egyéni megnyilatkozások ugyan, vagyis sok mindenkinél találkozhatunk velük, de attól, hogy mindenkiben megvannak, még nem társadalmi tények – hangsúlyozza Durkheim. „A társadalmi tényeket ugyanis a közösséggként felfogott csoport hiedelmei, törekvései, gyakorlatai alkotják.”¹⁶

Ilyenek például az erkölcsi tények, amelyet Durkheim specifikus szabályrendszernek tart. „Az erkölcsi szabály egyik első jellegzetessége az, hogy *kötelező* erejű. [...] A második jellemző jegy egyfajta *kíváratosság* megléte”.¹⁷ Vagy ahogy mondja, az egyén *jónak* kell tekintse a kötelező szabályokat, és ilyenként el kell fogadnia, különben nem létezne erkölcsi tény. Ellentéte az a felfogás és gyakorlat, amely „kizárólag az egyén érdekét vagy az egyénnek kizárólag önös alapon értelmezett tökéletesedését” szolgálja. Az erkölcs tehát nem az egyénben gyökeredzik, hanem a társadalom *objektív* vonása. „Ha van erkölcs, az csak a társult egyének sokaságából létrejövő csoport, vagyis a társadalom viszonylatában értelmezhető.” A morál „felülmúlja az egyént”, mint ahogyan a társadalom is, és mint ilyennek, abszolút tekintélye, sőt szent jellege van, állítja Durkheim. Mivel az egyén tettei nem eleve erkölcsi jellegűek, ezért erkölcsi tények úgy állnak elő, hogy az egyes egyén „valamennyire erőszakot” tesz saját természetén.¹⁸

Talán jól látszik, hogy Durkheim társadalma és ennek tényei abszolúte el vannak választva az egyén cselekedetétől, ennek minimális szabadságfokától és értelemadó karakterétől. Szerinte a társadalomnak nincs köze az egyénhez, mint ahogyan társadalmi tényeknek sincs köze az egyéni tettekhez, mert ezek biológiai vagy pszichikai jellegűek. A társadalmi tények az egyénhez képest eleve külsődlegesek vagyis dolgok, ahogy írja, s pontosan ezért társadalmiak. Az egyén egyet tehet velük kapcsolatban, alkalmazkodik hozzájuk és elfogadja őket. Messzire vezetne az *objektív* tények ilyen felfogásának demonstrálása különböző társadalomtudományi kutatásokban, de tudható, hogy ma ez a domináns társadalomtudományi felfogás, kutatási és ténykezelési eljárás. Egy 2001-ben megjelent és közkézen forgó kutatásmetodológiai könyvből idézek: „A társadalomtudós egy csoport életének termé-

¹⁵ DURKHEIM 1978/a, 30.

¹⁶ DURKHEIM 1978/a, 30.

¹⁷ DURKHEIM 1978/b, 164.

¹⁸ DURKHEIM 1978/b, 166.

szetéről fogalmaz meg elméleteket, nem pedig egyes egyénekéről. Ehhez hasonlóan, kutatásainak tárgyai sem az egyének, hanem emberek összességei, aggregátumai. [...] Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társadalomtudomány még csak nem is próbálja megérteni az embereket. Mi a rendszereket szeretnénk megérteni, amelyekben az emberek működnek; azokat a rendszereket, amelyek megmagyarázzák, hogy miért cselekszenek az emberek úgy, ahogyan cselekszenek. Egy ilyen rendszer elemei nem az emberek, hanem a változók.”¹⁹

A társadalmi tények létmagyarázatának ezzel rivalizáló felfogása azokkal a konstruktivista teóriákkal vette kezdetét, amelyek a társadalmat nem valami készen kapott objektív adottságnak tekintették, hanem „emberi alkotásnak”. Figyelemre méltó, hogy ez már azokban a felfogásokban megjelent, amelyek egyanrangú tényezőként bevonták a társadalom magyarázatába mind a mindennapi ember mind a tudós kutató *értelemadását*. Ennek lényegét summázhatjuk és specifikálhatjuk úgy, hogy *a társadalmi tény emberi értelemtől áthatott tény*, amelynek a képződése természetesen nem önkényes, hanem keretek és szabályok formálják. Ferdinand de Saussure amikor 1916-ban felvázolta a nyelvtudomány új paradigmáját, többször is hangsúlyozta, hogy a társadalomtudomány tényei nincsenek eleve készen, mint a természet tényei, hanem ezeket a kutató maga hozza létre. Mint írta: „Más tudományok olyan tárgyakkal foglalkoznak – írja a természettudományokra utalva –, amelyek tényei előre meg vannak adva, és amelyeket azután különböző szempontokból lehet szemlélni: a mi területünkön egészen másként van”, merthogy a társadalomtudományi tény és vizsgálati tárgy „nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem – mondhatni – a nézőpont teremti meg”.²⁰

Nagyjából ezzel egyidőben jelentette meg a pragmatista Ferdinand Schiller *Tanulmányok a humanizmusról* (1912) című munkáját. Ebben felhívja a figyelmet arra, hogy az „abszolút tényként” emlegetett $2+2=4$ állítás egyáltalán nem abszolúte igaz. „Az az absztrakt ténymegállapítás, hogy »kettő meg kettő az négy«, sohasem teljes. Tudnunk kell, hogy miféle »kettők-re« és »négyekre« alkalmazzuk a megállapítást. Nem lenne igaz az orosz-lá-

¹⁹ BABBIE 2008, 31, 32.

²⁰ SAUSSURE 1967, 25.

nokra és a bárányokra, sem a vízcseppekre, sem örömökre és fájdalmakra.”²¹ A tények ugyanis kontextuálisak és értelmezettek mind a „közönséges életben”, mind a „tudomány embere” számára. Függenek tehát attól, hogy „ki mit mond, kinek, miért, és milyen körülmények között [...]”, hogy a teoretikus anticipációnak mindig szüksége van a tényszerű erősítésre, és ha ez nem lehetséges, akkor »törvényei« meg vannak cáfolva. Nem igazak addig, amíg nem »válnak igazzá«. ”²² Amikor pedig térthódított a mindennapi valóságot akceptáló fenomenológiai szemlélet, például Martin Heidegger és mások munkásságában, elfogadott lett az a nézet, hogy a társadalom tényei eleve értelmezett tények, hiszen az ember, mint az univerzum kitüntetett lénye, egyszerre létezik és megismer. Például a nyelvi tények is mindennapokban kapnak értelmet és jelentést, mint ez Wittgenstein tanította.

A tényértelmezésnek ehhez az új paradigmájához Nelson Goodman *Ways of Wordmaking* (1978) című munkájából indulunk ki, amely egyszerre bírálja az egységes tények objektivista tanát és érvel amellett, hogy az általunk értelmezve konstruált különböző világok vagy valóságok eltérő tényhalmazokat involválnak. Alaptézise, hogy sokféle helyes és érvényes világ és ezeknek megfelelő tényhalmaz létezik, amelyet mi emberek hozunk létre. De rögtön az elején leszögezi: a világok s tények sokféleségét nem úgy érti, ahogyan közélet sok manipulátora, akik értelemzési buborékba próbálják bezárni az embereket, amelyben aztán „Disneyland-féle” módon bármit el lehet hitetni velük, s ezzel szerintük semmi gond nincs, állítják végtelen cinizmus-sal, hiszen ahány ember annyi a tény és az igazság. De a sokféle világ vagy valóság létezése azt sem jelenti, hogy van egy mindent átfogó egyetlen és egységes „igazi” világ és tényhalmaz, alapvetően a tapasztalatainkon túl, s az érzékelt sokféle világváltozat ennek a derivátum és változata. Ezzel szemben én „nem egyetlen világ több lehetséges változatáról beszélek, hanem több tényleges világról” s ezeknek megfelelő ténykonstrukciókról.²³

Először is tehát, javasolja, el kell fogadnunk azt a tapasztalatot, hogy *sokféle valóság* van körülöttünk, amely valóságoknak eltérőek a tényei, és nem erőlködni azon, hogy ezeket „teoretice” egyetlen egybe belegyömöszöljük. Ez még nem relativizmus. Gondoljuk meg, javasolja Goodman, hogy „a

²¹ SCHILLER 1981, 551.

²² SCHILLER 1981, 551.

²³ GOODMAN 1978, 2.

különböző tudományokban, a festők és írók műveiben, de a mi saját felfogásunkban is” milyen sokféle *érvényes* valóság és tényhalmaz van a szemünk és lábunk előtt.²⁴ Tétélezzük fel, hogy kiszűrtük és elvetettük a fantazmagóriákat, a téves, az illuzorikus és a manipulatív változatokat. Ha erre esetleg képesek vagyunk, még akkor is számtalan érvényes, hiteles, helyes és igaz változat áll a rendelkezésünkre mind valóságokból mind a tényekből, amelyeket saját természetük szerint kell érteni és kezelni. Nem ráhúzni például a társadalomra a természetszemlélet elveit, vagy éppen fordítva, szembe fordítani egymással művészi és a tudományos megismerést. A világ bármilyen egysége a világ sokféleségében rejlik. A pluralista „tipikus ellenfele a monopolisztikus igényű materialista vagy fizikalista, aki azt állítja, hogy egyetlen rendszer, nevezetesen a fizikai, képes mindent magában foglalni, ezért az összes változatot erre az egyre kell redukálni, egyébként hamisnak vagy értelmetlennek kell tekinteni és el kell vetni őket.”²⁵ Ez lenne az emberfüggetlen objektív valóság, amelyet aztán „a hihetőség látszatával kell felruházni, és minden más megállapítást az egyetlen világról szóló egyetlen igazságnak lehet tekinteni.”²⁶

Ez az objektivitás akkor is érvényes – tenném ehhez hozzá –, ha nem általában van szó a világok s tények sokféleségéről, hanem egy-egy szűkebb terület, például a művészeti ágakról vagy tudományos diszciplínákról. Míg a világ homogenitását vallási tanok és filozófiai lételméletek próbálják ránk erőltetni, addig itt nyilvánvalóan egymással versengő emberek (művészek, tudósok) hozzák létre a maguk abszolúte igaz és érvényes külön világait. Többnyire azzal az attitűddel, hogy minden más konstrukciót érvénytelennek tekintenek. Ezzel együtt úgy vélik, hogy az általuk létrehozott konstrukciók mindenre magyarázatot adnak, mindent vissza lehet erre vezetni, vagy ebből származtatni. Homogenizálnak tehát, elvetve ezzel más nézőpontból teremtett másféle valóságok s tények érvényességét és igazságát. Nyíltan vagy rejtetten monopolisták, természetesen *saját* világuk monopolistái. Így viselkedik az a tudós például, aki a politikai valóság *egészét* könnyörtelen hatalmi küzdelem tényeként konstruálja meg, vagy a társadalmi valóságot

²⁴ GOODMAN 1978, 3.

²⁵ GOODMAN 1978, 4.

²⁶ GOODMAN 1978, 4.

rejtett struktúrák és funkciók összetett rendszerének tartja. Goodman szellemében mondanám: ezek *lehetséges* valóságverziók, de „készítőik” önös érdekein túl nem zárják ki *ab ovo* más lehetséges verziók létrehozását és létezését a tények tekintetében sem.

Vágyakozhatunk ugyan a tények szilárd alapjára, de a biztosnak tekintett fogódzó bizonyosan nem lehet valamilyen univerzális anyag és mindent átható funkció, formálatlan valóság vagy éppen egy abszolút szellem. Minden, amit érzékelünk és tudunk *együtt* jönnek létre, de nem a formátlanságból, nem a tiszta létből, hanem más valóság tényeiből. Feltételezhetjük persze, hogy van egy „megingathatatlan” alap, egy „biztos” kezdet, amely tényként egyszerre egyetemes és szükségyszerű, de ennek a keresését „inkább bízzuk a teológiára”, merthogy „az első világteremtés keresése éppoly téves, mint az idő első pillanatának a keresése.”²⁷ Felesleges arra várni, hogy majd helyettünk bárki is élénk teszi a végérvényes valóság megingathatatlan tényeit. Ilyen „valamik” csak időleges és lokális kontextusban léteznek, vagyis értelmezve és cselekedve mi hozzuk őket létre. Ergo az adottnak gondoltényt is „létrehozottnak kell tekintenünk.”²⁸

Chaïm Perelman retorikatani munkássága ad választ arra, hogy miként kell érteni ezt a létrehozást.²⁹ Ha egyszer a társadalmi tények nem eleve meglévő és „emberfüggetlen” kvázi természeti tények, hanem az emberek által létrehozottak, mint Nelson Goodman is erőteljesen hangsúlyozza, akkor vajon hogyan jönnek létre és miként kerülnek elfogadásra. Perelman abból indul ki, hogy *amikor a tényekről beszélünk* – mert kétségtelenül beszélünk róluk –, akkor valami olyasmire utalunk, aminek a létezése, bármi is az, erős bizonyossággal állítható, ezért minden további állítás kiindulópontjának és fundamentumának tekinthető. Az *Új retorika* definíciója szerint, a tény nem más, mint „egyétértés az objektív realitásra vonatkozóan”.³⁰ A tény az érvelésekben premisszaként szolgál, és mint ilyet, a beszélő *vitathatatlan*nak tartja. vagyis az számít ténynek, amit nem vitatunk. „A tény, amely előfeltevésként szolgál, vitathatatlan tény.”³¹ Nem igényel igazolást, csak érthető

²⁷ GOODMAN 1978, 7.

²⁸ GOODMAN 1978, 7.

²⁹ PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA, 1971.

³⁰ PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA, 1971. 16. §.

³¹ PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA, 1971. 16. §.

megfogalmazást. Úgy is mondhatjuk, hogy a tény az érveléseink fontos előfeltétele, bizonyítatlan, de elfogadott állítás, amely ugyan megalapozatlan, de éppen ezért nagy erejű állítás, hiszen az emberek úgy tekintik biztos alapnak, hogy nem vitatják, nem gondolnak mögé. A tény tehát az, aminek a létezésében az emberek egyetértenek, hogy valami így és így van, nem pedig másképpen, és amelyre más állításaikat építik.

A társadalmi tény természetét jól megvilágítja a tények *vitatásának módja*. Igaz ugyan, hogy a tény az, aminek a tényvoltában egyetértés mutatkozik, de a másik félnek megvan az a diszkurzív lehetősége, hogy új ténykonstrukcióval álljon elő, vagyis vitassa az elfogadott tényeket. Ez is jelzi, hogy a tények nem azért tények, mert cáfolhatatlanul igazak, hanem mert létezésüket egyetértés kíséri. A tényeket ez az egyetértés tartja meg privilegiált helyzetükben, ezért is már „egy állításra történő pusztá rákérdezés elegendő ahhoz, hogy lerombolja privilegiált helyzetét.”³² A tényállítások mindaddig erős állítások, amíg elfogadják őket, méghozzá igazolás nélkül. A retorikatan például arra tanít bennünket, hogy a pusztá „másként gondolkodás”, a tényekre való egyszerű rákérdezés, még inkább egy új érvelés nem egyszerűen csak az elfogadott tények átrendezése, hanem *új ténykonstrukció*, amely az objektív realitás új evidenciáiból építkezik.

Két féle módon igazolja magatartását az, aki megtámadja a tényként elfogadott dolgokat. A bíráló egyrészt „rámutat arra, hogy a szóban forgó állítás inkompatibilis más tényekkel, vagyis azért támadja az állítást, mert nem teszi lehetővé a valóság koherens szemléletét”, másrészt a bíráló „megmutatja, hogy az úgynevezett tény egy érv szimpla következménye, márpedig egy érv, természetéből adódóan, nem kényszerítő erejű.”³³ És újfent: a tények az érvelésben azért tények, mert magyarázat és bizonyítás nélkül elfogadják őket. Ha egy tény olyan érveléshez kapcsolódik, amelynek képviselője azt állítja, hogy az érvelés megalapozta a tény bizonyosságát, akkor az ilyen beszéd épp hogy az ellenkezőjéről szól. Nevezetesen; kétséges, hogy az adott közösségben valóban ténynek tekintik-e azt, amit az érvelő annak szeretne látni; már pusztán a bizonyítási szükséglet „egy státusát

³² PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA, 1971. 16. §.

³³ PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA, 1971. 16. §.

vesztett tény”³⁴ megerősítésének a kísérlete, amely vagy sikeres lesz vagy nem. Ehhez kritikailag csak annyit tennék hozzá, hogy a tények esetleges rejtett aspektusaira való rámutatás, az elfogadott tényállítások részletezése és vitatása *önmagában* még nem a tény lerombolása. Lehet ez *kiegészítés* és lehet a tényekre vonatkozó ismeretek *szofisztikáltabbá* tétele is. A kérdés persze az, hogy a *többet-tudás* vajon nem más tényt jelent-e már, mindenestre az *Új retorika* szerzőinek abban igaza van, hogy a tények tényvoltában – többnyire öntudatlan – *megegyezésre* van szükségünk, egyébként ellehetetlenül a gondolkodásunk a cselekvésünk. Ez az, ami határozottan megkülönbözteti az objektíve adott és az értelmezett társadalmi tényt egymástól.

* * *

Visszatérve írásom alaptéziséhez; kulcskérdés, hogy a mennyire ragaszkodunk azokhoz a társadalmi tényekhez, amelyeknek a létezésében egyetértés mutatkozik, vagy esetleg a tények tekintetében hajlandók vagyunk engedményekre. Azt állítom, hogy az a személy, aki feltételezi, hogy a társadalom objektív rendszer, amelynek objektív tényei vannak, hajlamos arra, hogy *kizárólag* azt tekintse ténynek, amit ő annak vél. Ha valaki ezekhez képest más tényeket próbál prezentálni, azt *ab ovo* korlátolt személynek tartja, aki állítólag nincs tisztába a valósággal. Az ő tényeihez képest tehát más tények állítása szimplán tévedés és hazugság. Jól ismert magatartás ez, ám háttérben ott van egy eleve meglévő objektivitást vélelmező rigorózus társadalomkép mind a mindennapi életben mind a tudományos gondolkodásban. Aki viszont úgy véli, hogy a társadalmi valóságot mi emberek hozzuk létre és hagyományozzuk, az a személy hajlamos lesz arra, hogy a tények tekintetében is kompromisszumot kössön más tények híveivel. Mert az értelmezett társadalmi valóság tényei *különböző nézőpontokból* állnak elő, s válnak a gondolkodás és cselekvés fundamentumaivá. Nem arról van szó, hogy bármi tényállítás igaz lehet, efféle bornírt kijelentés a probléma paródiája, hanem arról, hogy *nem egyforma életvilágok lakói vagyunk*. A magasan kvalifikált értelmiségiek és a napi megélhetési gondokkal küszködő kétkezi emberek nem a morál és az ész tekintetében különböznek egymástól, hanem más

³⁴ PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA, 1971. 16. §.

élettények veszik körül őket és másként gondolkodnak. Ha elfogadjuk, hogy mind a társadalmunkat mind az életünket mi magunk formáljuk, természetesen értelve, akkor nem okoz nehézséget annak elfogadása sem, hogy „égen-földön” nem mindenütt ugyanannak kell lenni, mert különben „vége a világnak”. Ergo, más életmódok és tények nem az én életvitelem és tényeim eleven cáfolatai.

Bibliográfia

BABBIE 2008

Earl BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Ford. KENDE Gábor – SZAITZ Márton. Budapest, Balassi Kiadó, [2001] 2008.

BÖCSKEI 2017

BÖCSKEI Balázs: „Tények utániság” mint a politika normális állapota. In: *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. Szerk. HORVÁTH Szilvia – GYULAI Attila. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017. 37–47.

BROWN 1977

Richard BROWN: *A poetic for sociology: toward a logic of discovery for the human sciences*. Chicago, University of Chicago Press, 1977.

BROWN 1987

Richard BROWN: *Society as text. Essays on rhetoric, reason, and reality*. Chicago, University of Chicago Press, 1987.

DURKHEIM 1978/a

Émile DURKHEIM: A szociológia módszertani szabályai. Ford. LÉDERER Pál – ÁDÁM Péter. In: Émile DURKHEIM: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, [1894] 1978. 21–160.

DURKHEIM 1978/b

Émile DURKHEIM: Az erkölcsi tény meghatározása. Ford. LÉDERER Pál. In: Émile DURKHEIM: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, [1894] 1978. 161–196.

GOODMAN 1978

Nelson GOODMAN: *Ways of Worldmaking*. Torino – Indianapolis, Hackett Publishing House Company, 1978.

GYÁNI 2017

GYÁNI Gábor: Mitől és mennyire tényszerű a politika? In: *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. Szerk. HORVÁTH Szilvia – GYULAI Attila. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017. 29–36.

KISS 2017

KISS Lajos András: A politikai tény: Megjegyzések Szabó Márton diszkurzív politológiájához. In: *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. Szerk. HORVÁTH Szilvia – GYULAI Attila. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017. 15–27.

NÉMEDI 1996

NÉMEDI Dénes: *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest, Áron Kiadó, 1996.

PERELMAN – OLBRECHTS-TYTECA 1971

Chaïm PERELMAN – Lucie OLBRECHTS-TYTECA: *The New Rhetoric: A Treatise of Argumentation*. Transl. John WILKINSON – Purcell WEAVER. Notre Dame – London, University of Notre Dame Press, [1958] 1971.

SAUSSURE 1967

Ferdinand de SAUSSURE: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Közzéteszi: Charles BALLY – Albert SECHEHAYE – Albert RIEDLINGERNEK. Ford. B.LŐRINCZ Éva. Budapest, Gondolat Kiadó, [1916] 1967.

SCHILLER 1981

Ferdinand SCHILLER: Tanulmányok a humanizmusról. Ford. VAJDA Mihály. In: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Szerk. SZABÓ András György. Budapest, Gondolat Kiadó, [1912] 1981. 541–632.

SZABÓ 2016

SZABÓ Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris Kiadó, 2016. Első könyv: Tények, I–IV. fej. 33–99.

Egy kisváros imázsa, avagy mentális térképek Borsodból¹

Szabó-Tóth Kinga

Hol van Európa közepe? Bizonyára Tállyán és Terebesfehérpatakon egyszerre – legalábbis annak alapján, ahogyan a helyiek látják – hiszen mindkét településen van ilyen jellegű emlékmű.² Térképek a fejünkben, amelyeknek kognitív, de ugyanakkor érzelmi összetevői is vannak. Segíthetik a helyi image kialakítását, a helyhez kötődő identitás megteremtését.

A mentális, kognitív vagy gondolati térképeknek számos változata ismert, használatuk sokrétű. Az ilyen jellegű térképek társadalomtudományi használatának sincsen egységes, kiforrott módszertana, van azonban jelentős múltja.

Hétköznapi, köznyelvi használataiban szerepelhet a kifejezés olyan értelemben, mint tervezés, valaminek a vizualizálása, valaminek az ábrázolása annak érdekében, hogy az könnyebben áttekinthető legyen. Használhatjuk gondolattérkép formájában, amely esetben egy koncepciót bonthatunk ki általa, annak más fogalmakkal való kapcsolódásait is megjelenítve. Ez esetben segítheti az asszociációk vizuális megjelenítését és a tervezés folyamatát. Minden kognitív térkép alapvetően az információk rendszerezésében lehet segítségünkre. A mentális vagy gondolati térkép használata mögött az a megfontolás áll, hogy a körülöttünk lévő világ értelmezése során értelmező rutinjainkat alkalmazzuk mindenre annak érdekében, hogy a valóság (illetve amit annak vélünk) koherensebbé váljon általuk. Rendet teremtünk ezek segítségével a világunkban. Ebben a rendteremtési szándékban benne vannak a világról alkotott képünk kognitív és érzelmi összetevői is.

¹ A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

² LETENYEI 2006, 58.

A tanulmányban bemutatom a mentális vagy gondolattérkép eltérő koncepciót és használati módjait a társadalomtudományokban, illetve az alkalmazott módozatainak ismertetésére is sor kerül néhány, általam kiragadott példán keresztül. Végül pedig bemutatom annak egy lehetséges alkalmazását egy borsodi kistelepülés példáján keresztül. A példa a *Kreatív Régió III.* című projekt kutatómunkájának eredményei alapján készült. A kutatás egy kutatás-sorozat része, mely 2019-ben indult azzal a céllal, hogy a kiválasztott településeken a helyi értékeket (ideértve a kulturális értékek mellett, a természeti, gazdasági, társadalmi értékeket is) társadalomtudományi módszerekkel feltárjuk, majd disszeminálva visszaforgassuk a helyi identitás megerősítése, az életminőség javítása érdekében (a projektről kicsit részletesebben később lesz szó).

Társadalomtudományi alkalmazásuk szemlézése nem nélkülözheti néhány korai publikáció felelevenítését a témában,³ illetve néhány kiragadott példával a hazai publikációk ismertetését is megteszem (elsősorban Cséfalvay Zoltán, illetve Letenyei László munkái alapján).

Mentális térképek társadalomtudományi alkalmazása

Általános tapasztalat, hogy – mint a bevezetőben utaltam rá – az emberek vagy különböző társadalmi csoportok a teret, a térhez való viszonyulásukat eltérő módon alakítják ki, de az is gyakori, hogy ugyanazt a fizikai teret más-képpen látják, érzékelik.⁴

Lynch 1960-as munkájában abból az alapvetésből indul ki, hogy az emberek térbeli viselkedésének meghatározó tényezője a tér szubjektív érzékelése. Tehát a tér fejünkben lévő képzete meghatározó cselekedeteinket tekintve. Főképp nagyvárosokban végzett kutatásokat, melyeknek során térképeket rajzoltatott és interjúkat készített és azt találta, hogy ezek nagyban függenek az adott csoportokra jellemző kognitív reprezentációktól.⁵

Különbőféle történelmi korokban, kultúrákban eltérő térrendezési elvek mentén építették ki környezetüket az emberek, vagy tervezték meg a városokat, falvakat, településeket. Ezek mind legalább annyira szólnak a kor-

³ LYNCH 1960; MILGRAM 1976. (Mentális térképek Párizsról.); DOWNS–STEA 2006; TVERSKY 1993. (Kognitív térkép, kognitív kollázs vonatkozásában.)

⁴ MAG 2014, 24.

⁵ LYNCH 1960, 87.; CSÉFALVAY 1994, 56.

ban uralkodó felfogásokról, mentalitásról, mint a teret övező funkcionalitásról. Beszélhetünk a fentiek alapján éppen ezért úgynevezett észlelési térről is, vagyis arról, hogy egy adott fizikai tér mely szegmensét emeli ki egy adott ember, vagy csoport, mely szegmensét véli egymáshoz tartozónak illetve mely elemeket emeli ebbe bele és melyeket zár ebből ki. Ezen kívül lehet aktivitási térről beszélni, melyben adott egyén vagy csoport napi szinten a fő tevékenységeit végzi.⁶ Vannak még úgynevezett publikus és privát terek is. Kulturálisan meghatározott, hogy adott korszakban, társadalmi berendezésekben melyiket, ki és hogyan használhatja, illetve rendelkeznek-e az emberek, családok és különféle társadalmi csoportok privát térrel egyáltalában, vagy sem.

A mentális térképezésnek nincsen egységes módszertana, de nagyon széles a szakirodalma. Sokszor szinonimaként kezelik maguk a kutatók is a mentális és kognitív térképeket, pedig ahogyan Devlin (2001) rámutat, az előbbi – ha rajzos formában kérjük megjeleníteni a kutatási alanyok által – valójában kognitív térképeik vizuális megjelenítései, tehát maguk is egyfajta másodlagos konstrukciók (lásd ehhez Cséfalvay munkái). Ugyanakkor függ a rajzoltatás körülményeitől is a kapott produktum, azaz a térképek szituatívek is egyben.

A mentális térképezési technikát általában interjúzással kapcsolják egybe. Lynch öt olyan tényezőt ír le, melyet adatnak lehet tekinteni a térre vonatkozóan: a mentális terek neve, nagysága, határok, csomópontok, útvonalak és tájékozódási pontok.⁷

Milgram 1976-ban írta meg azt a munkáját, melyben Párizs húsz kerületéből válogatott 218 ember segítségével megalkotja a város mentális térképét.⁸ A kutatás során Milgram egy A/4-es papírra rajzoltatta meg a vizsgálatban szereplő személyekkel szabadon Párizs térképét, majd ezeket összevette, elemezte és megalkotta a párizsiak közös mentális térképét. Ezt követően rangsort készített az alapján, hogy az egyes terepelemek hányszor szerepelnek a térképeken, illetve interjúkkal is kiegészítette kutatását. Ennek során 40 darab fényképet mutatott az embereknek és az ezekre adott reakci-

⁶ MAG 2014, 25.

⁷ LYNCH 1960, 98.

⁸ MILGRAM 1976, 88.

ók alapján további elemzéseket készített. Megállapította, hogy a válaszadónak a társadalomban elfoglalt helye bír a legfontosabb magyarázó erővel az egyes épületek, helyek ismertsége, a szemlélő róluk alkotott képe során.

Cséfalvy és Fischer 1990-ben készítette el Budapest mentális térképét, melynek alapján 40 földrajz szakos hallgatót kérdeztek meg, olyanokat, akik az ELTE hallgatói voltak.⁹ Vajas Ákos egy későbbi vizsgálatában ezt a kutatást tekintette kiindulási alpnak saját felmérése lebonyolítására.¹⁰ A kutatás ugyancsak 40 földrajz alapszakra járó hallgató bevonásával történt és kérdőíves módszertant, azon belül is leginkább szemantikus differenciálskálákat alkalmazott. A kutatás során a város imázsát rajzolták fel lényegében, úgy, ahogyan a hallgatók látják. Fotókat is segítségül hívtak ehhez, amelyeknek az volt a funkciójuk, hogy a város legjellemzőbb karakterjegyeit kellett a segítségükkel beazonosítani. Ezek mellett szabad asszociációs módszerrel, nyitott kérdésben azt is tudakolták a hallgatóktól, hogy mi jut eszükben a város nevének hallatán. Megkérdezték továbbá, hogy a válaszadó szerint melyek a legkarakteresebb épületek, melyek azok a helyek, amelyeken rendszeresen megfordul a válaszadó, és melyek azok, melyeket legszívesebben elkerül.

Tversky az 1990-es évek elején a kognitív térképezés három fő típusát különítette el.¹¹ A kognitív térképet a mentális térképpel szinonimaként kezelve a térre vonatkozó tudati tartalmakban határozta meg. A második a kognitív kollázs, amely arra utal, hogy a fejünkben többféle darabkából rakjuk össze az adott pillanatban végsőnek gondolt képet a településről vagy annak egy részéről, a harmadik pedig a térbeli mentális modell, mely arra épít, hogy a biztosnak gondolt pontok közötti teret mi töltjük ki tudattartalommal, azaz az információkat mi rakjuk ki és rendezzük teljes képpé.

Letenyei László a mentális térképezés öt legtípusosabb technikájának tartja az alábbiakat: 1, kvantitatív adatfelvétel (helyek ismertsége, a helyekhez való viszonyulás pld. skálák segítségével); 2, tisztán kvalitatív (rajzokat sem tartalmazó) adatok (a terepen élők megjegyzései, vélekedései alapján a kutató által megkonstruált); 3, szabad térképrajzoltatás; 4, standardításra épülő térképrajzoltatás (pld. szerepelnek rajta bizonyos pontok, útvonalak);

⁹ CSÉFALVAY–FISCHER 1990, 207.

¹⁰ VAJAS 2013, 23.

¹¹ TVERSKY 1993, 14.

5. kész térképekből kiinduló adatfelvétel (itt inkább az egyes helyekkel kapcsolatos viszonyulás lesz a lényeges).¹²

A kvantitatív adatfelvétel során általában bizonyos helyek ismertsége, a hozzájuk való viszonyulás merül fel. A kérdőíves adatfelvételre épülő technikák során úgynevezett szemanitikus differenciálskálák használata is bevett módszer, melynek során ellentétpárok (pld. nyitott-zárt; provinciális-nemzetközi, stb.) segítségével lehet kifejezésre juttatni az adott helyre vonatkozó fejünkben lévő képet. Az adatfelvétel során egyes helyek ismertségére is rákérdezhetnek vagy arra, hogy mely helyeket, épületeket tartják a legjellemzőbbnek adott település vonatkozásában a válaszadók.

A tisztán kvalitatív adatokra épülő térképek esetében úgy is eljárhatunk, hogy interjúk alapján mi, a kutatást végzők „rajzoljuk meg” vagy vázoljuk fel a településre vonatkozó mentális térképet/térképeket (lásd az általam készített, mely a tanulmány végén bemutatásra kerül).

A szabad térképrajzoltatás során, mely a mentális térképrajzoltatás első és eredeti technikája, egy üres A/4-es lapot kapnak a válaszadók és erre szabadon rajzolhatják fel az adott hely térképes formáját. Ezt később kiegészítheti akár kérdőíves, akár interjúk kérdési technika. Ennél a technikánál hátrányt jelenthet az, hogy nagyon eltérő részeket tehetnek papírra a válaszadók, így az összegzése nehéz.

Az előző módszer kissé módosított változata, amelyben éppen a fenti probléma okán már bizonyos instrukciókat adnak, vagy megrajzolnak útvonalatokat, csomópontokat előzetesen.

Az ötödik verzió is egyidős a mentális térképrajzoltatással, mert a kezdetektől jelen lévő technikáról van szó. Ez esetben kész térképeket, vagy fotókat kapnak a válaszadók és a kutatás inkább az ezekre vonatkozó asszociációkról szól, illetve ezt kiegészítve az egyes mentális terek határait kívánják feltárni, úgy, ahogyan az a válaszadók fejében él.

Látható a fentiek alapján is, hogy nagyon széles a repertoárja és az alkalmazási területe is ennek a technikának.

¹² LETENYEI 2006, 86.

Mentális térképek egy borsodi kistelepülésről

A kutatásra, melynek eredményeképpen a bemutatott mentális térkép, egy borsodi kisváros sajátos, a válaszadók fejében meglévő imázsa elkészült, a *Kreatív Régió III.* című kutatássorozatunk keretében került sor. A *Kreatív Régió* a Miskolci Egyetem társadalmi innovációs projektje. 2019-től kezdve immár a harmadik etapban folyamatos a megvalósítása.

A 2019-es *Creative Region I.* program keretében a társadalmi és kulturális innovációk régióbeli kutatási tapasztalataira támaszkodva vizsgáltuk az újabb társadalmi és kulturális innovációk területeit és megvalósításuk lehetőségeit interdiszciplináris team kialakításával. A kialakított modellkonceptió fókuszában a fenntarthatóság és a térségi fejlődés álltak. A magrégiót a „sötét Abaújként” emlegetett mikrorégió képezte 25 településsel. Célunk volt a gazdasági és kulturális erőforrások komplex, új struktúrában történő feltérképezése, melynek eredményeképpen létrehoztunk *Abaúji Mutató* néven egy mobiltelefonos applikációt.

A 2020-as *Creative Region II.* program keretében a FIKP *Creative Region I.* című projektünk eredményeire építve, annak folytatásaként és továbbfejlesztéseként a korábban kialakított, a társadalmi-gazdasági innováció szolgálatába helyezhető, kulturális értékek feltérképezésére épülő modellünk és know-how-nk továbbfejlesztése, disszeminációja, verifikálása valamint gyakorlati tesztelése valósult meg a korábbi együttes munka során kialakított interdiszciplináris teamünk segítségével, gazdasági, társadalom-, egészség-, jog- és bölcsészettudományi szakemberek részvételével. Célunk volt a korábban megkezdett munka folytatásaképpen a vizsgált területen az általunk feltárt gazdasági és kulturális erőforrások komplex, új struktúrában történő megjelenítése, a hálózatosodás, a kutatott terület sűrűsödési pontjainak és lehetséges centrumainak meghatározásán keresztül, Encs, mint új vizsgálati település beemelésével.

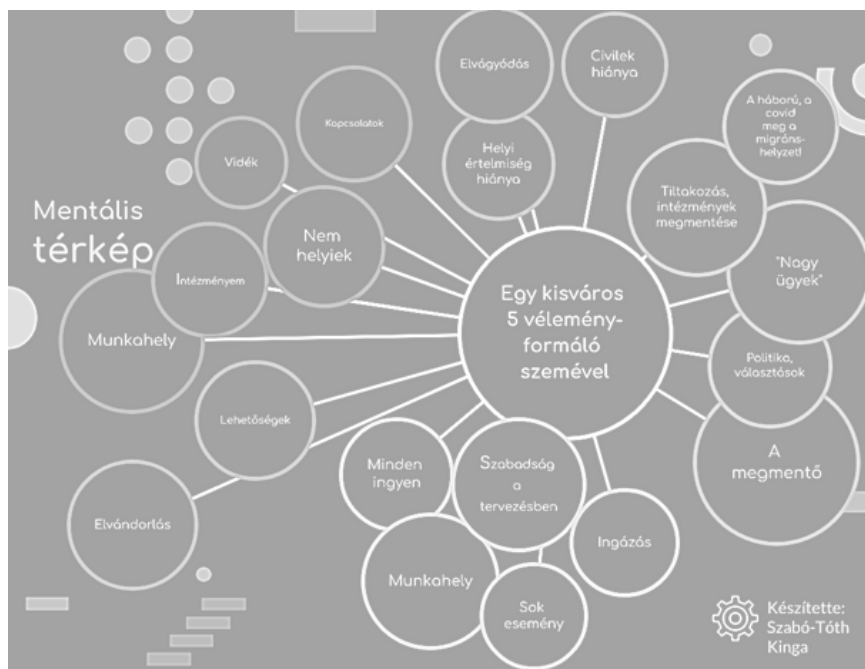
A *Creative Region III.* projekt keretében (2022-től kezdődően) – korábbi eredményeinkre építve – az első évben az abaúji térségben maradván a pilot programok eredményeinek további visszacsatolása, fejlesztése, disszeminációja történik meg különböző tudományos, közösségi, iskolai és kulturális rendezvényeken keresztül. Projektünk második évétől kezdve adaptáljuk a kutatást az Edelényi Járásra, valamint megtörténik a projekt eredményeinek

szélesebb körű nemzetköziesítése és elkészül az *Edelényi Applikáció* is terveink szerint.

A CR projekt keretein belül megvalósuló szociológiai kutatások célja elsősorban kvantitatív és kvalitatív módszerekkel feltárni az egyes település társadalmi, kulturális, turisztikai, természeti és gazdasági erőforrásait. A kvantitatív felmérések során a helyi lakosságot is megkérdezzük kérdőívek segítségével, a kvalitatív kutatásokban pedig helyi informális és formális döntéshozókkal készítünk interjúkat.

Ebben a tanulmányban, mint fentebb írtam, egy kistelepülés vonatkozásában mutatom be a mentális térkép alkalmazásának lehetőségeit, mintegy a települési imázs szemléltetésére.

A mellékelt ábra segítségével a mentális térképezés egy lehetséges és kezdetleges (hiszen a most bemutatott térkép öt, helyi véleményformáló értelmiségivel készült interjú alapján született és kiterjesztése folyamatban van) formáját prezentálom ezen borsodi kistelepülés vonatkozásában.



Az ábrát 5 helyi vezetővel készített interjú alapján készítettem, a fent már ismertetett tisztán kvalitatív adatokra épülő (2-es számú) módszerrel. A kutatás során a konstruktivista és interpretatív hagyományokra építettem, az eredményeim maguk is másodlagos konstrukciók (az elmondottak alapján az én szűrőmön is átmentek). Az interjúkat végig olvasva és kódolva születtek meg, az interjúk fő narratívái alapján.

Lényegében így nem hagyományos mentális térkép készült el, hanem az interjúkból kibontakozó narratívák és szövegkorpuszok segítségével egy mentális térképrajzoló program segítségével készítettem el a település image-ét. Nem térképes formában, hanem egyfajta kognitív, gondolati térképként.

Az egyes interjúalanyok által kirajzolható mentális benyomásokat eltérő színekkel jelöltem. A körök nagysága hivatott szemléltetni azt, hogy mennyire volt hangsúlyos az adott „elem” az interjúalannal folytatott beszélgetés alapján.

Ennek alapján 5 fő narratíva bontakozik ki: (1) a „hiány” narratívája (nincs helyi értelmiség, nincs valódi civil élet, elvagyódás innen); (2) a vidéki város narratívája (itt mindenki bejárós, nem helyiek, stb.); (3) valamint egyfajta „folyamatos heroikus küzdelem” narratívája, ami szintén jellemzője a borsodi vidéki létnek (helyi „nagy ügyekbe” való beleállás, a közösségi ember, aki kiáll másokért, az „intézménymegmentő” ember képe), Ezek mellett megjelenik (4) az ellentmondásokra építő narratíva (elvándorlás, mint probléma, ugyanakkor lehetőségek az itt maradóknak), illetve (5) a helyi cselekvő ember képe (sok esemény, szabadság hangsúlyozása a programok tervezésében), némi rezignáltsággal párosítva (mindent ingyen kell adni, akkor jönnek csak el az emberek).

Bibliográfia

CSÉFALVAY 1994

CSÉFALVAY Zoltán: Az olvasható város. In: *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Szerk. CSÉFALVAY Zoltán. Budapest, IKVA, 1994. 287–299.

CSÉFALVAY–FISCHER 1990

CSÉFALVAY Zoltán–FISCHER Wolfgang: Cigányzene és lakáshiány – sztereotípiák és a valóság ellentéte a Budapest-képben. *Földrajzi Értesítő* 39/1–4, 1994, 207–220.

DEVLIN 2001

Sloan Ann DEVLIN: *Mind and Maze. Spatial Cognition and Environmental Behavior*. Connecticut–London, Praeger, 2001.

DOWNS–STEA 2006

Roger M. DOWNS–David STEA: Térképek az elmében – Gondolatok a kognitív térképezésről. (Részletek) Ford. ERDŐDI Katalin. In: *Településkutatás*, II. Szerk. LETENYEI László. Budapest, TeTT, 2006. 593–613.

LETENYEI 2006

Településkutatás, I–II. Szerk. LETENYEI László. Budapest, TeTT könyvek, 2006.

LYNCH 1960

Kevin LYNCH: *The Image of the City*. Cambridge, Mass, 1960.

MAG 2014

MAG Vince: A mentális tér sajátosságai, kihívásai és problémái. *Erdélyi Múzeum*, 76/3, 2014, 72–77.

MILGRAM 1976

Stanley MILGRAM: Psychological Maps of Paris. In: *The Individual in Social Word*. Szerk. Stanley MILGRAM. Holt, Rinehart and Winston, 1976. 88–113.

TVERSKY 1993

Barbara TVERSKY: Cognitive Maps, Cognitive Collages and Spatial Mental Models. In: *Spatial Information Theory: A Theoretical Basis for GIS. Lecture Notes in Computer Science*. Ed. Andrew U.FRANK–Irene CAMPARI. Berlin, Springer, 1993. 14–24.

VAJAS 2013

VAJAS Ákos: Budapest mentális térképe. *Településföldrajzi tanulmányok* 2/2, 2013, 19–33.

Üxküll-Gyllenband Ata (1891–1977)

Fejezetek egy balti-német és nyilas grófnő életéből

Udvarvölgyi Zsolt András

Bevezetés

Jelen írásomban egy – véleményem szerint – érdekes és különös, 20. századi életpályának pár epizódját szeretném felvázolni. A Magyarországon élő, a harmincas években nemzeti szocialista politikussá, sőt pártszervezővé váló, majd egy rágalmozási per következményeképpen 1939-ben Magyarországról kiutasított Üxküll-Gyllenband Ata (más forrásokban: Áta) (1891–1977) balti-német származású grófnő nevével először a doktori disszertációm készítése közben találkoztam. Akkori kutatásom fókuszában, az első jelentősebb magyarországi nemzeti szocialista párt vezetőjének, Meskó Zoltánnak (1883–1959) az életpályája állt, aki figyelemre méltó alakja volt a Horthy-korszak belpolitikájának. Az ő egyik fiának, ifj. Meskó Zoltánnak a visszaemlékezésében olvastam a grófnőről, mint „lelkes Meskó-párti” személyről, illetve a szintén párttag Magyar-Kossa István földbirtokosnak, Horthy Miklós kormányzó unokatestvérének a gondozónőjéről.¹ Mivel a grófnő csak említés szintjén, mellékszereplőként jelent meg a memoárban, akkor még az alapvető biográfiai adatait sem tudtam kideríteni. Azonban továbbra is távlati kutatási terveim között szerepelt Üxküll-Gyllenband Áta életének, mint nem szokványos és furcsa személyiségnek, alaposabb feltérképezése. A teljes életrajzhoz még hosszas – és részben németországi – kutatások szükségesek, azonban a jelenlegi biográfiai „torzó” talán érdeklődésre tarthat számot ebben a formában is.

¹ MESKÓ 2008, 134.

Az Üxküll-Gyllenband családról

Az Üxküll-ök (Uexküll) egy ősi, balti-német nemesi család tagjai voltak, akik 1618-ban svéd bárói címet szereztek „Yxkull-Gyllenband” néven, majd szintén svéd arisztokrataként „Meyendorff von Yxkull” néven lettek ismertek 1679-ben, de Oroszországban is báróként szerepelnek 1854-es, 1855-ös és 1865-ös forrásokban, illetve letelepedtek Észtországban (1746), Livóniában (1747) és Kurlandon is (1865). A család egy másik ága a Német-Római Birodalomban lelt új hazára és itt több német államban (például 1790-ben grófi címet szereztek Württembergben) és a Habsburg Birodalomban éltek. A család római katolikus, protestáns, illetve az orosz ág pravoszláv vallású volt és kiterjedt rokonsági kapcsolatokkal rendelkezett az egész kontinensen.²

A szerteágazó, Európa több országában letelepedő család osztrák ágának talán legnagyobb karriert befutó alakja gróf Alexander von Üxküll-Gyllenband volt, aki osztrák tábornakszernagyként vívott ki hírnevet magának. 1836-ban Potsdamban született, majd 1854-ben mint hadapród az osztrák hadseregbe lépett. 1866-ban mint kapitány Königrätznél és Blumenaunál harcolt és 1869-be már őrnagyként Ferenc József császár szárnysegéde, majd 1876-ban a 4. sz. dragonyosezred parancsnoka lett. Részt vett 1878-ban Bosznia-Hercegovina okkupációjában, majd 1880-tól újból a császár szárnysegéde, egyúttal pedig katonai meghatalmazott lett a szentpétervári követéségnél. 1882-től a 13. sz. lovassági dandár parancsnokává léptették elő, majd 1887-ben tábornakszernaggyá nevezték ki. 1888 után Krakkóban, Lembergben és Kassán szolgált, mint hadtestparancsnok. 1891-ben ő lett az Osztrák-Magyar Monarchia Közös Hadserege 16. huszárezredének az ezredtulajdonosa, amely alakulat innentől a „16. gróf Alexander von Üxküll-Gyllenband Huszárezred” (K.u.K. Husaren-Regiment Graf Alexander von Üxküll-Gyllenband Nr. 16.) nevet viselte 1915-ig, de gyakorlatilag a Monarchia 1918-as felbomlásáig. A tábornakszernagyot 1894-ben Bécsbe helyezték át, mint a 2. hadtest parancsnokát és vezénylő tábornokot. Az idős hadfi 1915-ben hunyt el Berchtesgadenben.³

A család legismertebb magyarországi alakja, a tragikus sorsú gróf Üxküll-Gyllenband Miklós üzletember, katonatiszt volt, aki „1877-ben szüle-

² WÖRSTER 2016, 1.

³ PALLAS 1998.

tett Kőszegen. Édesapja gróf Alfred Richard von Üxküll-Gyllenband (1838–1877) a városban állomásozó cs. és kir. 7-es számú Braunschweig herceg nevét viselő dragonyosezred alezredese, édesanyja pedig a szintén német grófi családból származó Valerie von Hohenthal (1841–1878) volt. A szülők azonban nem sokáig élvezhették negyedik gyermekük világra jöttét, mivel Üxküll alezredes – szintén a kőszegi evangélikus anyakönyv adatai szerint – agyvelőgyulladás következtében, 39 éves korában már ez év július 3-án, felesége pedig tüdőlobban, élete 38. évében, 1878. március 17-én elhunyt. A gyermek Üxküll-Gyllenband Miklós tehát egy éves korára teljesen árván maradt és németországi rokonaihoz került. A gimnáziumot Stuttgartban végezte. 1895-ben, az érettségi megszerzése után, a családi hagyományokat követve a katonatiszti pályát választotta élethivatásául. Megjegyzendő azonban, hogy nem a német, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregébe lépett be, ahol – a cs. és kir. 2. számú galíciai ulánusezredben – 1898. szeptember 1-től hadnagy, 1902. május 1-től főhadnagy, majd, mint százados szolgált. Ezen katonai évek alatt Bécsben, 1908. november 28-án oltár elé vezette Ida von Pfaffenhofen-Chledowsky bárónőt (1887–1952), akitől három gyermeke: Alexander (1909–1999), Elisabeth (1911–1980) és Olga (1920) született. Gróf Üxküll Miklós százados – majd őrnagy és végül alezredes – végigharcolta az I. világháborút és 1918-ban, mint cs. és kir. alezredes vonult nyugállományba, majd nem sokkal később áttelepült Németországba, ahol, mint üzletember helyezkedett el.

A második világháború kitörése után, 1941-ben a gróf reaktiváltatta magát és a Wehrmacht kötelékében harcolt a keleti fronton, többek között Sztálingrádnál. 1944. február 29-én, mint ezredes ismét nyugállományba vonult. Közben, 1943 végén csatlakozott az unokaöccse (Karoline nővérének a fia) és egyben keresztfia, Claus Schenk von Stauffenberg (1907–1944) nevével fémjelzett és Adolf Hitler hatalmának megdöntésére irányuló összeesküvéshez, majd részt vett a Führer elleni 1944. július 20-án végrehajtott sikertelen merényletben. A szervezkedés azonban elbukott és Üxküll-Gyllenband grófot a Gestapo 1944. július 23-án, a családi birtokon, Lautlingenben letartóztatta. A kihallgatása során a koncentrációs táborokkal szembeni ellenszenvével magyarázta az ellenálláshoz való csatlakozását. A nyugalmazott ezredes halálos ítéletét 1944. szeptember 13-án hirdették ki, majd másnap, szeptember 14-én három társával együtt a Berlin melletti hírhedt

Plötzensee-i börtön udvarán felakasztották.⁴ Megállapítható, hogy Miklós gróf Üxküll-Gyllenband Áta (távoli?) rokona volt, de sajnos, hogy milyen rokonsági fokban álltak egymással, egyelőre nem sikerült kiderítenem.

Egy német grófnő a magyar politika útvesztőiben

A már említett memoárból és a sajtóforrásokból mozaikszerűen feltérképezhető a grófnő életének magyarországi szakasza. Üxküll-Gyllenband Áta 1891. november 11-én született Stuttgartban. A már említett észet-baltinémet családból származott, feltételezhető, hogy első férjével került Magyarországra, aki porosz katonatiszt volt; ebből a házasságából született Schwarzschild Christa nevű lánya is. A grófnő Magyarországon elvált, majd később másodjára is férjhez ment, ezúttal egy, a Magyar-Kossa nemesi családdal rokonságban álló személyhez, de ez a frigy sem bizonyult tartósnak és második válása után a lánynevét viselte tovább. A református vallású, harmincas éveiben járó nő Magyarországon is vagyont szerzett (magyar állampolgárságot azonban nem), földbirtokos lett. A szakítás után azonban volt férje családjával jó kapcsolatban maradt, olyannyira⁵, hogy 1922-től nagysarlói Magyar-Kossa István (Tiszaroff, 1856. október 4. – Budapest, 1950. március 28.) tiszaroffi mezőgazdász, földbirtokos, politikus, Horthy Miklós kormányzó első unokatestvérének, báró Uray Etelka (1861–1927) férjének a háztartásnője lett. Minden bizonnyal mély, bensőséges kapcsolat alakult ki kettejük között, amely kiváltotta a rokonok irigységét és féltékenységét is, amelyről ifj. Meskó Zoltán így számolt be memoárjában: „Üxküll Áta grófnő, egy elvált rokon nő gondozta az öreg Pista bácsit, vezette a háztartását; de voltak Pista bácsinak unokahúgai, akik jussolni akartak a halála után, irigykedtek ezért Átus nénire (Áta grófnőre), mindenfélét mondtak róla.”⁶ A források alapján nem zárható ki, hogy talán gyengédebb érzelmeket is táplálhatott egymás iránt a két fél.

Az 1927-ben megözvegyült, Áta grófnő által gondosan ápolt Magyar-Kossa a harmincas évek elején idős kora és a Horthy családhoz fűződő rokonsága ellenére – talán éppen a német arisztokrata hölgy hatására is – a

⁴ MERÉNYI-METZGER 2015, 42–43.

⁵ MESKÓ 2008, 134.

⁶ MESKÓ 2008, 134.

szélsőjobboldali politikai irányzathoz csatlakozott, és Meskó Zoltán nemzeti szocialista pártjának megyei elnöke lett (a pártba már 1934-ben belépett). Az 1939-es választásokon a Meskó-párt jelöltjeként (Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt) szerzett mandátumot. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye lajstromos képviselője lett. Nyolcvanhárom évesen lett az országgyűlés korelnöke. Életében ekkor került először és – tulajdonképpen – utoljára igazán reflektorfénybe, azonban mandátumáról hamarosan lemondott.⁷ Ugyanebben az évben kellett hű gondozójának és politikai eszmetársának sürgősen elhagynia választott hazáját és visszatérnie szülőföldjére, Németországba. Ifjabb Meskó Zoltán még egyszer megemlíti visszaemlékezéseiben az ekkor már évek óta Németországba élő Áta grófnőt, amikor is 1945 után véletlenül összefutott egy cukrászdában „Pista bácsi” unokahúgával, aki tudomására hozta, hogy „végre visszatért a családi körbe a mi Pista bátyánk! Igaz, elveszett minden, de az az asszony (ti. Áta grófnő) se jussol semmit!!” Eszerint tehát a családtagok még 1945 után is azon örvendeztek, hogy a volt gondozónőnek sem jut semmi a Magyar-Kossa vagyontól. Meskó erre nyomatékosan megjegyzi írásában, hogy „az az asszony nagyon becsületes, szolidlelkű, jómagyar érzésű német nő volt: gróf Üxküll-Gyllenband Áta. Lánya Schwarzsulz Christa, aki Stuttgart mellett él, magányosan; két éve⁸ halt meg anyja ugyanott. Átus néni második férje Magyar-Kossa rokon, de elválásuk után lánynevét viselte. Lelkes Meskó-párttag volt Átus is.”⁹ Úgy vélem, ahogy „Pista bácsi”, úgy „Átus” is életében igazából egyszer került a figyelem középpontjába, amikor is magával Horthy Istvánnal, a kormányzó elsőszülött fiával keveredett nagy port felvert rágalmazási perbe, mint alperes.

Rágalmazási per Horthy Istvánnal

1939. július 7-én a napilapok – többek között az *Új Magyarország*, a *Miskolci Magyar Élet*, a *Magyar Nemzet*, a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló* és a *Brassói Lapok* – bő terjedelemben, némileg eltérő címmel, de lényegében ugyanolyan tartalommal beszámoltak arról, hogy 1939. július 6-án „egyhavi fogházra ítélték rágalmazásért egy német grófnőt. A szolnoki kir. törvényszék

⁷ UDVARVÖLGYI 2015, 41.

⁸ A memoár 1979-ben készült, Üxküll-Gyllenband Áta 1977-ben hunyt el.

⁹ MESKÓ 2008, 134.

felhatalmazására hivatalból indítandó rágalalmazási pert tárgyalt, amelynek sértettje Horthy István miniszteri tanácsos, a MÁVAG vezérigazgatóhelyettese, vádlottai pedig Uray István báró, húsz éves, aki egyébként román állampolgár és Üxküll Ata grófnő, német állampolgár, tiszarofi birtokos. A vád szerint 1938 decemberében Uray István Tiszaroffon Magyar-Kossa István földbirtokosnál, a Ház volt nyilas korelnökénél volt vendégségben és a házigazda és Üxküll Ata grófnő jelenlétében kijelentette, hogy hallotta, hogy Horthy István üzleti ügyekkel is foglalkozik és hozzátette Uray, hogy „el akarta adni a németeknek a speciális magyar légvédelmi ágyúkat, de Rácz¹⁰ kegyelmes úr ezt megakadályozta”. A grófnő ezt a kijelentést más társaságban – még ugyanebben a hónapban – is elmondta és hozzáfűzte: „Nagyon szomorú dolog az, hogy a kormányzó fia hadi célt szolgáló találmányt, amely Magyarországra nézve nagyon fontos, akart eladni egy szomszéd baráti államnak.” A szolnoki törvényszéken tartott tárgyaláson a két vádlott közül csak Üxküll Ata grófnő jelent meg. Az ügyészség indítványára a törvényszék Uray István ellen körözést adott ki és ügyét elkülönítette. A tárgyaláson Üxküll Ata grófnő beismerő vallomást tett, sajnálkozását fejezte ki meggondolatlanságáért és a sértettől bocsánatot kért. Tanúként kihallgatták Magyar-Kossa Istvánt is, aki vallomást tett arról, hogy Uray e kijelentést valóban megtette. A bíróság Üxküll Ata grófnőt bűnösnek mondta ki és egy hónapi fogházra ítélte, a végrehajtást azonban három évi próbaidőre felfüggesztette. A vádlott az ítéletben megnyugodott, az ügyész fellebbezett.”¹¹

Megjegyzendő, hogy a különös per felkeltette az emigráns magyar sajtó figyelmét is bár az óceánon átjutva némileg torzult a hír valóságtartalma és az *Amerikai Magyar Népszava* 1939. július 8-án már *Ifjabb Horthy Miklós érdekes rágalalmazási pert nyert meg. A magyar büntetőbíróság két arisztokratát ítél el a kormányzó fiának megsértéséért* címmel közölt cikket.¹² Feltételezhető, hogy a tengerentúli szerkesztőségben a bohémebb, meggondolat-

¹⁰ Rácz Jenő (1882–1952) magyar katonatiszt, tábornok, vezérezredes, honvéd vezérkari főnök, honvédelmi miniszter (1938), országgyűlési képviselő, miniszterelnök-helyettes (1944).

¹¹ Egyhavi fogházra ítélték rágalmazásért egy német grófnőt. *Magyar Nemzet* 1939. július 7, 10.

¹² Ifjabb Horthy Miklós érdekes rágalalmazási pert nyert meg. *Amerikai Magyar Népszava* 1939. július 8, 1.

lanabb öccsről könnyebben el tudták képzelni, hogy zavaros németországi fegyverüzletbe keveredik, mint a megfontoltabb, felkészültebb, – kissé később – már a kormányzóhelyettesi megbízatásra készülő bátyról.

Egy hónappal később szintén nagy port vert fel és több orgánumban (8 Órai Újság, Friss Újság, Népszava, Aradi Közlöny stb.) is hírül adta 1939. augusztus 4-én, hogy „kiutasították Magyarországról Üxküll Ata grófnőt. Mint emlékeztető, az elmúlt hónap folyamán egy feltűnést keltő rágalmozási perből kifolyólag a szegedi törvényszék Falkai-tanácsa Üxküll Ata grófnőt egyhónapra elítélte, de az ítélet végrehajtását három évi időtartamra felfüggesztette. Üxküll Ata grófnő, aki Magyar-Kossa István volt nyilas képviselőnek 1922 óta házvezetőnője volt. Nyílt titok, hogy az elmúlt választások idején Tiszaroffon és környékén a nyilas szervezkedésnek a lelke és részben a pénzelője volt. A grófnő személye az elmúlt napokban újra foglalkoztatta a hatóságokat, melynek következményeképpen dr. Szarka Gyula törökszentmiklósi főszolgabíró közigazgatási eljárás alá vonta Üxküll Ata grófnőt. A főszolgabírói rendelkezés értelmében, mint nemkívánatos elemet kiutasították és 24 órán belül Magyarország területét is el kellett hagynia. A német állampolgárságú grófnő tegnap, a rendelkezés értelmében, el is hagyta Magyarországot.”¹³

Úgy vélem, hogy 85 év távlatából már nem lehet pontosan rekonstruálni mi történt a tiszaroffi Magyar-Kossa kastélyban azon az ominózus decemberi estén. A baráti, kötetlen beszélgetés során könnyen előfordulhatott, hogy a Budapestről érkező rokon fiatalember jólértesültségével, bennfentes-ségével imponálni szeretett volna idősebb, tekintélyes vendéglátóinak, és a német grófnő meg pusztán visszhangozta később a pletykát egy másik, baráti társaságban. Egyelőre arra sem derült fény számomra, hogy ki lehetett az, aki informálta a hatóságokat a kijelentésekről és miként folyt le a nyomozás, illetve hogyan értesült mindezekről Horthy István. Mindenesetre furcsa és különös, hogy egy meggondolatlan mondat egy hónapi fogházat, illetve a másik vádlott, Uray István esetében hat heti fogházat jelentett¹⁴, igaz mindkét ítélet végrehajtását három évi próbaidőre felfüggesztették. Az ítélet hátterében megbújhatott a hatóságon azon szándéka is, hogy az 1939-es pün-

¹³ Kiutasították Magyarországról Üxküll Atagrófnőt. 8 Órai Újság 1939. augusztus 4., 2.

¹⁴ Hat heti fogházra ítélték ifj. Horthy István elleni rágalmozási perben a másik vádlottat. Magyar Élet 1939. július 13., 7.

köszdi nemzetgyűlési választásokon megerősödött, összesen 48 mandátumot szerzett nyilaskeresztes, nemzeti szocialista pártok képviselőivel is éreztesse, hogy a kormányzónak és családtagjainak rágalmozása, támadása súlyos retorziókkal járhat. A grófnő, mint arra utaltam korábban, lelkes és aktív tagja volt a Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspártnak, amelynek három országgyűlési képviselőjével személyesen is jó kapcsolatokat ápolt. Mindazonáltal nehezen feltételezhető az állítás valóságtartalma is, miszerint a közismerten náciellenes, az angolszász orientáció iránt elkötelezett, kiváló amerikai kapcsolatokkal rendelkező Horthy István pont a III. Birodalomnak szeretett volna magyar haditechnikai innováción alapuló légvédelmi ágyúkat eladni. Tudtommal sem motivációja, sem lehetősége, sem németországi kapcsolata nem volt ehhez az állítólagos tranzakcióhoz.

Élet a kiutasítás után

Üxküll-Gyllenband Áta a Magyarországról történő kiutasítása után szülőhazájában, Németországban telepedett le. A Ludwigsburgi Állami Levéltártól kapott információk szerint a baden-württembergi Schöckingenben lakott, és belépett a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba (NSDAP) is, tehát hű maradt a náci eszmékhez, olyannyira, hogy a háború után ezért eljárás is indult ellene. Fellelhető a levéltárban az ún. „Spruchkammer” aktája is, amelyben található egy regisztrációs űrlap, amelyen meg kellett jelölnie, hogy melyik politikai pártokba és mikor lépett be. Ezek alapján 1945 után a német hatóságok nemzetiszocialista múltja miatt vizsgálatot folytattak ellene, és el is ítélték. Leszögezhető továbbá, hogy csak a németországi politikai tevékenysége miatt nyomoztak ellene, és nem a magyarországi szélsőjobboldali múltját vizsgálták.¹⁵ Tehát megállapítható, hogy nem bizonyult számára elegendő intő jelnek az 1939-es magyarországi kiutasítás ténye, hanem Hitler III. Birodalmában még inkább felvállalta politikai kötődését. Feltételezhető, hogy – ha el is ítélték egyáltalán –, hamarosan szabadlábra került. Áta grófnő későbbi életéről egyelőre nem sikerült forrásokat fellelnem, 1977-ben, 86 éves korában hunyt el szülővárosában, Stuttgartban. Különös és nem hétköznapi életpálya zárult le ezzel, egy német grófnőé, aki először a ma-

¹⁵ ABT. Staatsarchiv, Ludwigsburg EL 902/14 Bü 9436.

gyar, majd a német nemzeti szocialistákhoz csatlakozott, és arisztokrata létére vált egy évtizeden át hű és lelkes nácivá.

Felhasznált források

ABT. Staatsarchiv Ludwigsburg

ABT. Staatsarchiv Ludwigsburg EL, 902/14 Bü 9436. „Üxküll-Gyllenband, Ata”.

Online: [https://www.deutsche-digitale-](https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/5FEBN6M3WUSVBCKTTXXQ6OJZT3DSIVMS)

[bibliothek.de/item/5FEBN6M3WUSVBCKTTXXQ6OJZT3DSIVMS](https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/5FEBN6M3WUSVBCKTTXXQ6OJZT3DSIVMS) (Letöltés:

2022.10.24.)

Bibliográfia

MERÉNYI-METZGER 2015

MERÉNYI-METZGER Gábor: A Stauffenberg-féle összeesküvés „magyar” résztvevője. *Honismeret* 43/4, 2015, 42–43. Internet: <https://ujkor.hu/content/a-stauffenberg-fele-osszeeskuves-magyar-resztvevoje> (Letöltés: 2023.01.30.)

MESKÓ 2008

MESKÓ Zoltán-Gyula emlékezései II., Róma, 1979. Kézirat. In: UDVARVÖLGYI Zsolt: *Meskó Zoltán: Egy politikus pályakép*. Miskolc, 2008. (PhD-disszertáció, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola) 124–161. Online: <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5700/1265.pdf> (Letöltés: 2022.07.01.)

PALLAS 1998

Uexküll-Gyllenband. In: *A Pallas nagy lexikona*. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft, 1998. Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/u-1A520/uexkull-gyllenband-1A57A/#Lexikonok%5EPallas-Uexk%C3%BCll-Gyllenband> (Letöltés: 2023.01.25.)

UDVARVÖLGYI 2015

UDVARVÖLGYI Zsolt: Nagysarlói Magyary-Kossa István földbirtokos, országgyűlési képviselő, Horthy Miklós kormányzó unokatestvére. *Matrikula* 5/3, 2015, 39–44. Online: <https://macse.hu/matrikula/Matrikula-2015-3.pdf> (Letöltés: 2023.01.30.)

WÖRSTER 2016

Peter WÖRSTER: Uexküll, von. In: *Neue Deutsche Biographie*, 26. München, Duncker & Humblot, 2016, 522–523. Online: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz134629.html#ndbcontent> (Letöltés: 2023.01.29.)

A politikus-kiválasztódás színterei a dualizmus korában

Zárug Péter Farkas

A magyarországi történeti politológia kimunkálásában a legtöbbet kétségkívül Csizmadia Ervin tette. Elemzései és tanulmányai a modern politikai arénánk megértéséhez, újra és újra visszanyúlnak a 19. század politikai eseményeihez, amelyek sok esetben – Csizmadia szerint (is) – velünk élnek, s az akkori folyamatok, társadalmi, politikai „beidegződések” mindmáig hatnak, és lenyomatként tetten érhetők a 21. század elején is. Doktori disszertációm is e korszakkal foglalkozott, és sok esetben fogant a rendszer leírása azon tanácsok mentén, amelyeket Csizmadia Ervin adott a doktori munka írása során.¹ Ennek egyik rövid részletével köszöntöm barátsággal a 65. éves Csizmadia Ervint!

* * *

Kevesen próbálták meg eddig a modern politikatudomány fogalmi eszköztárával leírni és jellemezni a dualizmus korának politikai arénáját.² Ugyanígy kevés tipizáló vizsgálat tárta fel modern politikatudományi terminológiákkal a korszak politikusi kiválasztódását is. Pedig a politikai rekrutáció, szelekció, netán politikai karrier típus leírása különösen fontos egy olyan korszakban, amelyben a politikusi hivatás professzionalizálódása a legszorosabb összefüggésben van a társadomszerkezet nagyfokú átalakulásával, megváltozásával. A társadalmi struktúra átalakulása és az ennek eredményeként jelentkező kettős társadalmi szerkezet egyben a politikusi szerepkörök tartalmi differenciálódásait is eredményezték. A dualizmus politikai arénájának jellemzésekor megkerülhetetlen feladat a politikusi kiválasztódás és a „politikus”, mint politikatudományi kategória meghatározása.

¹ ZÁRUG 2021.

² BOROS–SZABÓ 1999; KOZÁRI 2005.

Álláspontunk szerint, bármely politikai arénában a politikus-kiválasztódás három tényező függvénye. Egyrészt függ a politikai rendszer közjogi berendezkedésétől, ennek diktatórikus vagy demokratikus jellegétől, az alkotmányos berendezkedéstől, az állam- és kormányformától, valamint a parlamentáris rendszerek esetében a választójog törvényi kereteitől. Vagyis a társadalom jogi alrendszerének közjogi szektora határozza meg a politikai alrendszer arénájának beengedő, áteresztő és újratermelő képességét, valamint ennek jellegét. Másrészt a politikus-kiválasztódás függ az adott társadalom tagolódásától, struktúrájától, a benne lévő társadalmi törésvonalaktól, amelyek a politikai alrendszer átfogó – Emile Durkheim kifejezésével – „kemény tényeiként” jelentkeznek. Harmadrészt pedig függnek az előző kettőből fakadó politikai konfliktusoktól, amelyek a mindenkori politikusi gárda kiválasztódását, majd pályáját határozza meg.

A dualista állam politikai arénájának közjogi elemzését követően megállapítottuk, hogy a politikus-kiválasztódást nagymértékben meghatározta a választójogi berendezkedés. Ennek torz választókerületi rendszere, az arányosság-, a titkosság-, egyenlőség elveinek hiánya, az ezekből fakadó plurális-monocentrikus politikai-, és hegemon pártrendszer, a nemzetiségek esetében pedig az egy politikai nemzet koncepciója elementárisan határozták meg a politikus-kiválasztódás lehetőségeit. Mindezekből fakadt, hogy megközelítőleg tízszer kevesebb esélye volt annak a jelöltnek, aki egy alföldi ellenzéki körzetben kormánypárti képviselővé, valamint egy budai kormánypárti körzetben ellenzéki képviselővé akart válni. Ugyanezek a torzulások és szándékos fenntartásuk a hatalmon lévők oldalán – nem pedig a demokratikus verseny – eredményezte, hogy jóval nagyobb esélye volt egy kormánypárti képviselő jelöltjének mandátumot szerezni, mint egy ellenzékinek. Bibó István, amikor a zsákutcas magyar történelmi fejlődést elemzi, kiegyezéskritikája kapcsán egy olyan megállapítást tesz, amely a politikusi rekrutációt, szelekciót, és kiválasztódást is elementárisan megvilágítja. „Az egész helyzet a vezető rétegek politikai értelmességének a fokozatos romlását idézte elő – mondja Bibó – a nép politikai értelmességének a visszafejlesztéséről pedig gondoskodott a magyar politika ekkor kibontakozó és állandósuló legdemoralizálóbb jelensége, a választások megrontása. Aki ugyanis egyszer elfogadta a kiegyezést s mindazt, amit az jelentett, annak három okból is el kellett fogadnia a magyar választások tisztaságának és a magyar választóknak a

megrontását: azért, mert a kiegyezés szellemében sem a teljes függetlenség, sem a társadalmi forradalom, sem a nemzetiségi önrendelkezési jog híveinek nem volt szabad többségre jutniuk”.³ A politikus-kiválasztódás szempontjából e megállapítás attól függetlenül igaz, hogy egyetértünk-e Bibó azon állításával, amely szerint a kiegyezés összességében a „hazugság konstrukciója”.

Mindezek a közjogi jellemzők szintén visszavezethetőek a magyar társadalom dualizmus kori társadalmi viszonyaira, amelyek a politikus-kiválasztódás másik meghatározó elemét adják. Erdei Ferenc írja a dualista magyar társadalomstruktúráról, hogy „a magyar társadalom jellegzetes példája a kívülről kapitalizálódott kelet-európai társadalomnak, tehát a magyar társadalom fejlődésében is jellegzetesen érvényesül a termelőviszonyok és a társadalomszerkezet sajátságos kettőssége. A magyar társadalom is a kapitalizmus termelőviszonyai szerint szerveződik és rétegződik, ugyanakkor azonban a társadalomstruktúra nem közvetlenül ennek a termelőmódnak a képződménye, hanem a feudalizmusból fennmaradt szerkezeti elemeknek a továbbalakulása. Emellett pedig a magyar társadalomra is jellemző a fáziskülönbség kiegyenlítődéseként a folyamata, szóval a polgárosodás, valamint az is, hogy a történeti társadalomszerkezet mellett modern polgári társadalom is épült a modern fejlődésben, a termelés kapitalista viszonyainak megfelelően.”⁴ A fáziskülönbség, vagy megkésetttség történeti okait mind Erdei, mind Bibó, mind Szűcs Jenő alaposan feltárták munkásságukban. A kettős monarchia többek között ezen fejlődési modell eredményeként rendelkezett egy időben – Erdei terminológiája szerint – egy történelmi nemzeti társadalommal és egy modern polgári társadalommal. Ez utóbbi pedig nem az előző fejlődésének eredményeként, hanem mint új, a magyar társadalomba betelepített képződmény jelentkezett.

E kettősség – korántsem homogén társadalmi egységeket alkotva – végigvonul a magyar társadalom legfelsőbb rétegeitől a viszonylag széles középrétegeken keresztül egészen az alsó társadalmi rétegekig. A politikai aréna vezető szerepeinek és a politikusi elit kiválasztódásának szempontjából az első két társadalmi osztálynak volt meghatározó szerepe. A politikai arénának mind a felső és mind az alsó szintjeit a történelmi-történeti társadalmi

³ BIBÓ 2004, 134.

⁴ ERDEI 1980, 294.

osztályok uralták. A nagybirtokosság, az arisztokrácia, a főnemesség és a volt középnemesség vagyonos része, valamint a történelmi középosztály, a dzsentri réteg irányította a politikai intézmények nagy részét. Egyfelől, mint a politikai elitet megtestesítő törvényhozó és végrehajtó hatalom birtokosa, másfelől, mint a végrehajtás alsóbb szintjeit működtető közigazgatás hivatalnoki apparátusa. A széles dzsentri réteg egy jelentős része, mint politikai honorált kerül a közigazgatásba. A betelepedett modern polgári társadalmi egységet pedig a nagypolgárság, a polgári közép- és kispolgárság adta. E kettő között egyben a vallási törésvonal zsidó–keresztény, valamint az „egy politikai nemzet” társadalom felfogásából következő magyar – nem magyar (német, cseh, horvát, szász) társadalmi aszimmetriái is meghúzódtak. Míg a politikai elit szerveződése szempontjából a történelmi osztályoknak volt nagyobb szerepe, addig az új, asszimilálódás útjára lépett, betelepedett polgárság inkább a modernizáció motorjaként jelentkező gazdaság hídfőállásait foglalták el. A politikai és gazdasági alrendszer között volt hatalmi visszacsatolás és ennek eredményeként átjárás. Mindez pedig erősítette a kettős társadalmi struktúrát. A modernizáció idegen nagytőkése a történelmi magyar társadalomba való integrálódását vélte elérni a nemesi címek megszerzésével. Ferenc József politikájában ekkorra bevett volt, a társadalmi integrációt elősegítő, azon technika, amely a gazdasági tőke társadalmi tőkévé változtatásának adott teret a nemesi címek adományozásával. „A birodalom másik felében már régebben alkalmazott gyakorlatot terjesztett ki Magyarországra, amikor – gyakrabban – nemességet, vagy – sokkal ritkábban – bárói címet adományozott a gazdasági kulcspozíciót betöltő vállalkozóknak, netán kiemelkedő tudósoknak (leginkább orvosprofesszoroknak). A korszak folyamán egy hercegi címet (a Festeticseknek), tizenhét grófi és közel száznegyven bárói rangot adott az uralkodó (köztük huszonnyolc zsidó polgárcsalád lett báró).”⁵ Az arisztokrácia, mint a magyar társadalom hagyományos politikai corpora hatalmi pozícióját több szempontból is megtartotta. Ismét hangsúlyozva, hogy ez a társadalmi osztály sem minden szempontból homogén, ám mégis a társadalmi piramis élén elfoglalt helye szerint megállapítható, hogy hatalma a politikai arénára és a közvetlenül tőle függő alsóbb társadalmi csoportokra egyszerre terjedt ki és a kettő egyben össze is fonódott. Jól

⁵ DOBSZAY-FÓNAGY 2003, 436–437.

fejezi ki ezt az uralmi pozíciót Romsics Ignác, amikor azt írja, hogy „Ha egy arisztokrata nagybirtokos képviselő akart lenni, többnyire elég volt, ha leüzent vidéki kastélyába, s a jószágkormányzó, gazdatiszt és ispán – ígéretekkel, erőszakkal vagy vesztegetéssel – feltétlenül gondoskodtak elegendő számú szavazatról.”⁶

A politikai elit kiválasztódása szempontjából a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció a nagybirtokosság és azon belül is az arisztokrácia és a főnemesség esetében a legmeghatározóbb. Míg a század első felében egy arisztokrata ifjú számára a hivatalvállalás mellett, amely valamilyen magasabb közigazgatási, majd csúcspolitikai vezetői karriert jelentett, a katonai és egyházi karrierút is releváns lehetőségként jelentkezett, addig a század második felében az arisztokrata, főnemesi családok gyermekei számára kisebb részt az üzleti életben elfoglalt magas pozíció vagy a hagyományos hivatalvállalásból eredő karrierút volt már csak meghatározó.

Annak, hogy a rendi társadalom felső rétegei adják az új, népképviselői rendszernek is a politikai elitjét, az az oka, hogy az arisztokrácia és főnemesség, valamint a nagybirtokosság többi része, és a vagyonos középnemesség a dualista államalakulat létrehozatalakor egyben abban is kiegyezett a hasonló struktúrájú osztrák elittel, hogy maga határozhatja meg a parlamentáris rendszer hatalmi-, és a polgári szabadság értelmezési kereteit. Ez azt is jelentette, hogy a politikai aréna bővítésének menetét - a kiegyezés kimondatlan negyedik közös ügyeként - mindvégig közvetlen ellenőrzése alatt tarthatja a régi elit, melynek legfőbb célja, hogy a politikai aréna bármilyen struktúrális változása csak vele, és általa legyen lehetséges. Jól tükrözi ezt a kiegyezés első miniszterelnökének, Andrássy Gyula grófnak a politikai karrierje, aki úgy kerül Ferenc József mellé külügyminiszternek, hogy a birodalom in effigie felakasztatta.⁷ A császár inkább a régi elit halálraítéltjének bocsát meg, minthogy a politikai aréna más társadalmi szegletéből beemelne bárkit is az elitbe. A kiegyezés tehát nem csak elitek duális állammodellben való

⁶ ROMSICS 2005, 54–55.

⁷ Valószínű, hogy nem az arisztokrácia parlamentáris rendszerhez való „sikeres alkalmazkodását” jelzi politikai befolyásuk, hanem inkább az figyelhető meg, hogy ő maga alakítja ki a politika új intézményi keretét, amelybe korábbi pozícióit átörökíti.

kiegyezését, hanem politikai elitként való fennmaradásukban való hallgatólagos megállapodást is jelentett.

A politikai elit arisztokratikus, nagybirtokosi rekrutációját a miniszterelnöki és miniszteri székek betöltői világosan mutatják. A dualizmus időszakának Andrássy Gyula gróf kormányától (1867. II. 20. – 1871. XI. 14.) – Károlyi Mihály gróf kormányáig (1918. X. 31. – 1919. I. 19.) összesen 16 miniszterelnöke volt. Ebből Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért, Szapáry Gyula, Kúen-Héderváry Károly, Tisza István, Esterházy Móric és Károlyi Mihály, vagyis heten grófi címet viseltek, hárman pedig, Wenckheim Béla, Bánffy Dezső és Fejérváry Géza bárói rangban álltak. Ezen tíz arisztokrata mellett szintén a nagybirtokosi társadalmi osztályt képviselte Tisza Kálmán, akinek fia már grófi cím viselőjeként volt kormányfő.⁸ A monarchia minisztereinek 34%-át (111-ből 38-at), a főrendiház tagjainak 80%-át, a képviselőházi tagok 11-16%-át ez a társadalmi osztály adta.⁹

A politikus-kiválasztódás a politikai intézményes üzem többi területeire a nagybirtokos középnemesség, valamint a középbirtokos nemesség és a földjét elveszített, de rangjához ragaszkodó dzsentri réteg közül került ki döntő mértékben. „Andrew C. János számításai szerint a nemesi, illetve nemesi eredetű, de nem arisztokrata minisztériumi főtisztviselők 1890-ben a miniszterelnökség, valamint a belügy-, a pénzügy- és a kereskedelemügyi minisztérium állományának 57%-át, 1910-ben pedig 46%-át adták. A parlamenti képviselőknek ugyanezekben az években 48, a főispánoknak 58, az alispánoknak 77, s a szolgabíró és az alispán közötti posztokat betöltőknek mintegy 80%-a került ki közülük.”¹⁰

A törvényhozó hatalom területén, az arisztokráciával és főnemességgel együtt, e társadalmi rétegeknek – igaz nem homogén politikai tömbként – 80–85%-os a reprezentációjuk, míg társadalmi arányukat tekintve a nagybirtokosság és nagypolgárság a magyarországi lakosság mindössze 1%-át, a történelmi- és polgári középosztály, valamint a kispolgárság pedig együtte-

⁸ BÖLÖNY 1992.

⁹ A másik öt miniszterelnök közül is mindegyik a kettős társadalmi struktúrának történelmi keretéből került ki. Így Szlávay József, Bittó István, Wekerle Sándor, Széll Kálmán és Lukács László mind a történelmi középosztály vagy kispolgárság képviselője. ROMSICS 2005, 58.

¹⁰ ROMSICS 2005, 58.

sen is csak 19%-át tette ki. A kispolgárságnak és a széles agrárvilágnak csak a felső rétege bírt választójoggal, a kevésbé vagyonos birtokos parasztság, vagy a napszámos paraszti és cseléd rétegek ugyanúgy nem választhattak, mint a városi ipari munkásság döntő része. E társadalmi osztályok a politikus-kiválasztódáshoz így nem közjogi értelemben járultak hozzá, hanem a politikai rendszer konfliktusaiban játszott szerepük által.

Mielőtt e harmadik fontos szempont szerint vizsgálnánk a kettős monarchia időszakában a politikusi rekrutációt és szelekciót, a fentebbiek alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a vázolt, társadalmi osztálytagolódáson alapuló politikus-kiválasztódás határozza meg a dualista Magyarország új parlamentáris keretét. Ebben a rendszerben pedig - már 1861-től - a történelmi társadalom tradicionális, rendi jellegű elemei lesznek ismét meghatározóak, ami a kiegyezés konstrukciójából ered. Ez vezet majd ahhoz, hogy a politikai jogok társadalmi kiszélesítésének követelésekor a politikai döntéshozatalból kiszoruló társadalmi csoportok mindig elutasító közjogi értelmezéseket kapnak a társadalmi elitől, és az utóbbi, ezáltal egyben biztosítja saját társadalmi osztályának politikai elitként való újratermelődését.

Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni, hogy a korszak politikai elitjét, vázolt társadalmi beágyazottsága mellett is, széles körű pluralitás jellemezte, amely a politikai konfliktusok sokszínűségéhez járul hozzá. A politikus-kiválasztódás két előző függvénye, a közjogi berendezkedés és a társadalmi rétegződés, osztálytagolódás pedig átszövi a politikai konfliktusokat. Némely esetben okai, más helyzetekben pedig következményei ezeknek.¹¹ A politikus-kiválasztódást befolyásoló harmadik tényezőnek, a politikai konfliktusoknak ez adja a tényleges komplexitását.

A politikai konfliktusok tipizálását is a közjoghoz és a társadalomtagozódáshoz való viszony alapján különítjük el. Ennek alapján beszélhetünk egyrészt tisztán közjogi berendezkedésből, másrészt tisztán társadalmi viszonyokból, harmadrészt pedig a kettő együttes hatásából következő politikai konfliktusokról. Ezek pedig mind más-más módon járultak hozzá a politikus-kiválasztódáshoz.

¹¹ John Lukacs könyvének *Politika és hatalom* c. fejezetében átfogóan mutatja be a korszak politikai konfliktusoknak szövevényes természetét és utal a hatalom struktúrájának társadalmi beágyazottságára is. LUKACS 2004.

A tisztán közjogi berendezkedésen nyugvó politikai konfliktusok a kormány–ellenzék konfliktusait jelenti a dualizmus félszáz évében. A kormány – ellenzék konfliktus pedig a kiegyezéshez való viszony pártkonfliktusait, a kiegyezés pártiak és a függetlenség pártiak, a '67-esek és a '48-asok konfliktusait jelentették. Ezekből következnek a politikai programok különbözőségei és a belőlük fakadó újabb konfliktusokat. Vagyis a legtöbb pártpolitikai, programbeli, netán a századfordulón jelentkező ideológiai vita mind a közjogi berendezkedésből fakadó politikai konfliktusokra vezethetőek vissza.¹² Ezeknek a politikus-kiválasztódásra tett hatására már utaltunk.

A politikusi rekrutációnak viszont újabb területét adja a tisztán társadalmi viszonyokból, és azon belül is a vallási törésvonal mentén kialakuló politikai konfliktus. A zsidó-keresztény ellentét, amely – a liberális bevándorlási lehetőségek – az asszimilálódni vágyó, a kapitalizálódásban vezető szerepet betöltő, a szabad értelmiségi pályákon néhány évtized alatt nagyszámban megjelenő zsidóság és a történelmi társadalom keresztény elemei, ezen belül is leginkább a kevésbé vagyonos, inkább a rendi ranghoz, mint a kapitalizálódás tőkéjéhez ragaszkodó dzsentri réteg között alakult ki. A politikus-kiválasztódás szempontjából a betelepedett, liberális és a kapitalista viszonyok közepette inkább kozmopolita zsidóság először az 1870-es évektől kibontakozó szabadkőműves páholyok (Martinovics-, a Comenius-, vagy a Demokrácia páholy) által, majd a századfordulóra már politikai pártjával, a Vázsonyi Vilmos által vezetett, Demokrácia Párttal vett részt. A Jászi Oszkár által szerkesztett Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság köré csoportosuló, legnagyobb részt zsidó származású értelmiségiek is a demokratizálódás iránt elkötelezett politikusi kör kiválasztódásában játszott szerepet. Ők voltak azok, akik a választójogi reformot lehangosabban sürgették, és akik az „úri Magyarország” legmarkánsabb bírálói voltak. 1914. június 6-án ők alapítják meg az Országos Polgári Radikális Pártot. Ifjúsági utánpótlását e politikai csoportnak az 1908-ban létrejött egyetemi diákszervezet, a Galilei Kör adta. A zsidóság politikai és gazdasági megszerveződése, ebből fakadó befolyása – amelyre a társadalmi nyilvánosság átalakulása kapcsán már utaltunk – a társadalmi ellenszenvet is felerősítette irántuk. Így a politikusi rekrutációnak, igaz nem meghatározó módon, de az antiszemitizmus is

¹² MÉREI 1971.

részévé vált. A tisztán társadalmi viszonyokra visszavezethető zsidó-keresztény politikai konfliktus programatikus – bár korántsem jelentős – megszerveződését Istóczy Győző és Simonyi István nevéhez köthetjük. Istóczy a zsidó bevándorlás és kapitalizálódás első ideologikus bírálója, aki még szabadelvű képviselő, amikor 1875-ben a zsidó betelepedés társadalmi veszélyei miatt a bevándorlás korlátozását követeli, majd 1878-ban, a képviselőházban a zsidók Palesztinába való kitelepítését javasolja. A tiszaezlári per után, 1883. október 6-án létrehozza az Országos Antiszemita Pártot, amellyel az 1884-es választásokon egyes források szerint 16, mások szerint 17 mandátumot szerzett.¹³ Társadalmi támogatottság hiányában, valamint a politikai elit elhatárolódása végett a '90-es évekre már nem volt politikai befolyással a párt. A politikus-kiválasztódásban, tehát nem meghatározó az antiszemitizmus, sőt a politikai elit elítéli az antiszemitikus politikai beszédet, azonban a tisztán társadalmi viszonyok mentén létrejött politikai konfliktusoknak és ezeknek a politikai rekrutációban betöltött szerepét jól példázza.

Ugyanez a helyzet a társadalom többségi-kisebbségi törésvonala mentén is a nemzetiségek kapcsán. A nemzeti önrendelkezés igénye és az egy politikai nemzet koncepciója között feszülő ellentét mind meghatározza a nemzetiségi pártok és politikusainak rekrutációját. Bár ez utóbbi konfliktust az egyszerre társadalmi – nyelvi, kulturális – gyökerű és egyszerre közjogi berendezkedésből fakadó politikai konfliktusok közé is sorolhatnánk. Azonban a munkásság és a parasztság politikai küzdelmei a választójog és a földkérdés kapcsán mindenképpen a politikai konfliktusok ezen harmadik csoportjához tartoznak. Ezek egyszerre a dualizmus közjogi berendezkedéséből fakadó, valamint annak a társadalomszerkezetéből adódó konfliktusok. A munkásság politikus-kiválasztódásban játszott szerepe az 1890-es évektől kezdődik a szocialista eszmeáramlat kapitalizmus kritikájának és egyenlőség felfogásának a jegyében. Az 1890-ben megalakult Szociáldemokrata Párt a munkásság társadalmi osztályának pártjaként határozta meg magát, amelynek legfőbb célja a magántulajdonon nyugvó, kapitalista rendszer felszámolása és a kizsákmányolás mentes, új társadalmi rend létrehozatala. Jelentősége leginkább az általános választójog, valamint az ingyenes népoktatás követelésében, valamint a szervezett párt magyarországi modelljének kiala-

¹³ JÓNÁS 1990.

kításában volt. A politikus-kiválasztódás szempontjából pedig a munkásmozgalom olyan személyiségek politikai arénába lépését eredményezte, mint Bokányi Dezső, Buchinger Manó, Csizmadia Sándor, Engelmann Pál, Garami Ernő, Weltner Jakab, Landler Jenő. De ehhez a körhöz tartozott Kunfi Zsigmond és Szabó Ervin is. A választójogi mozgalom és a századelő nagy sztrájkmozgalmai mind a társadalmi és közjogi berendezkedés együttes politikai konfliktusaiból eredtek. A demokratizálódásért folytatott küzdelemben és a hatalommal való nyíltan vállalt konfrontációiban a szociáldemokrata pártnak és politikusainak meghatározó szerepe volt.

Az agrárvilág konfliktusai is egyszerre mutattak közjogi és társadalmi meghatározottságot. A társadalmi piramis legalján, a munkásság mellett, a birtokos parasztság és az agrárproletariátus, a napszámosok és uradalmi cselédség tömegei szintén nem rendelkeztek választójoggal. Politikai ébredésük viszont iskolázottságuk hiánya miatt is késett. Romsics Ignác adatai szerint e társadalmi rétegnek a középiskolások közötti aránya 2% körül mozgott, az egyetemisták és főiskolások között pedig az 1%-ot sem érte el.¹⁴ Sanyarú társadalmi helyzetüktől milliós nagyságrendben próbáltak szabadulni az Újvilágba történő kivándorlás által, és tényleges politikai konfliktusként jelentkeztek a napszámos és cselédlázadások, aratósztrájkok és agrártüntetések. A földosztás igénye, valamint a történeti társadalom nagybirtok rendszere szintén a politikai konfliktusok és a politikus-kiválasztódás új terepeként jelentkezett. A különböző eszmeáramlatok az agrárvilág politikai tagolódását is meghatározta. A millennium évében alakult Magyar Gazdaszövetség a konzervatív, a Független Szocialista Párt, 1897-es megalakulásától pedig az egalitáriánus, kommunisztikus eszméket képviselte. Ezek mellett a legmeghatározóbb a Nagyatádi Szabó István által, 1909-ben létrehozott Országos 48-as Függetlenségi és Gazdapárt volt, amelyik sikereit a nagybirtokok részleges állami kisajátításának, majd újraosztásának programjával érte el. Ezek és a mellettük működő parasztpártok sokszínű politikai világa a politikai rekrutációnak szintén fontos területét adták.

¹⁴ ROMSICS 2005, 63.

Bibliográfia

BIBÓ 2004

BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan*. Szerk. HUSZÁR Tibor. Budapest, Corvina, 2004.

BOROS-SZABÓ 1999

BOROS Zsuzsanna-SZABÓ Dániel: *A parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944*. Budapest, Korona, 1999.

BÖLÖNY 1992

BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai, 1848–1992*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

DOBSZAY-FÓNAGY 2003

DOBSZAY Tamás-FÓNAGY Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

ERDEI 1980

ERDEI Ferenc: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1980.

LUKACS 2004

John LUKACS: *Budapest 1900. A város és kultúrája*. Ford. MÉSZÁROS Klára. Budapest, Európa Kiadó, 2004.

JÓNÁS 1990

JÓNÁS Károly: *Pártpanoptikum Magyarországon, 1848–1990*. Budapest, Interart Kiadó, 1990.

KOZÁRI 2005

KOZÁRI Mónika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest, Pannonica, 2005. (Modern magyar politikai rendszerek)

MÉREI 1971

MÉREI Gyula: *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 között*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

ROMSICS 2005

ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

ZÁRUG 2021

ZÁRUG Péter Farkas: *Tudós politikusok kora*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2021.

Egy kosár alma – avagy a korrupció rendszer vagy egyén függése

Zsolt Péter

Az integritás hatóság elnöke, Bíró Ferenc egy interjújában¹ megállapította, hogy Magyarországon nem a rendszer korrupt, hanem az egyének. Függetlenül most az állítás igazságtartamától – bár ki fogunk erre is térni –, egy igen érdekes elméleti modellt inspirál Bíró. Úgy véljük, az összehasonlítás akár országok szintjén is megtörténhetne, operacionalizálható lenne, és ezzel nagyot léphetnénk előre a nemzetközi korrupciókutatás módszertanában. Hiszen jelenleg csak egy ilyen van, a CPI,² mely indexről tudjuk, hogy nagyon szubjektív és nem ad információt rendszerről és egyénről.

Négy elméleti lehetőség

Az inspiráció az, amit könnyű belátni, hogy nevezetesen négyféle állítás tehető. Az egyének korruptak, de a rendszer nem, az egyének nem korruptak, de a rendszer igen, mindkettő korrupt és egyik sem. A fokozatosságot egyelőre hagyjuk. Tettem már ilyen modellalkotásra kísérletet, de ott csak a szervezetre mentem el, nem a „rendszerig”.³ A hasonlóságok számottevők, ha a közérzetről akarunk mondani valamit, de egy nép kultúrája azért más, mint egy intézmény kultúrája. A „rendszer” egésze valami más, mint a részeinek ösz-

¹ „Nem a rendszer korrupt, hanem az egyének” – mentegeti a NER-t az új hivatal, az Integritás Hatóság elnöke. *Népszava*, 2023. január 16. Online: https://nepszava.hu/3182051_biro-ferenc-integritas-hatosag-ner-korrupcio-gazdasagi-valsag-eu (Letöltés: 2023.01.18.)

² Corruption Perceptions Index. Online: https://www.transparency.org/en/cpi/2021?gclid=CjoKCQiA8aOeBhCWARIsAN-RFrQF5U1FCf3lQCg_GADhkTRsRWKWGnNjNgWh4zo8tO7q55dr2KBOcLgoaAlgqEALw_wcB (Letöltés: 2023.01.18.)

³ ZSOLT 2017.

szege. Még az is lehet, hogy nem alulról szerveződik, hanem felülről hozzák létre.

Nyilván van igazság abban, hogy az egyének korrupciója beszivároghat a vállalkozásokba és a közigazgatásba a rendszert magát is korrupttá teszi. Például, ha a vállalkozók foglalják el az államapparátust, akkor az oligarchák beszivárgását az államba a szakirodalom *state capture*-nak nevezi. De a mechanizmus mehet fordítva is, amikor a politika kerül túlhatalomra, részesíti előnyben a hozzá közelállókat és ejti csapdába a távol levőket s darálja be az államot (*society capture*).⁴

Olyan szellemeskedő megállapításokig jutottam anno, hogy vannak egyensúlyi és egyensúlytalan állapotok. Feszültség van, ha a szervezet korrump és a munkavállaló nem az vagy fordítva, és egyensúlyi helyzet alakulhat ki, ha mindkettő integritáskövető, vagy mindkettő korrump. „Ha a szervezeted is becsstelen, meg te is” – szoktam volt ironikusan mondani integritás tréningeken, akkor minden rendben van. Komolyra fordítva a szót, valójában az élet mindig produkál nézeteltéréseket, értékrendi különbségeket, helyzeteket, úgy, hogy mindig van valamennyi feszültség.

Barátságok és ellenségeskedések a struktúrákban

Úgy vélem, minél hierarchikusabb egy szerveződés, legyen az közigazgatás vagy egy multinacionális vállalat, annál biztosabb, hogy lesznek ott egymást nem szerető emberek, jönnek majd a munkavállalók és panaszkodnak az ellenségeikre, egyes kibírhatatlan kollégára és tulajdonképpen a szervezetükre. És minél inkább törzsi jellegű egy szerveződés, vagy minél inkább túl van a hierarchián – ez egy skála két végpontja –, annál valószínűbb, hogy több lesz a barátokról szóló beszámoló. Jóllehet, ez is csak egy hipotézis, egy személyes megfigyelés, de ha igaz, érdemes a választ is megkeresni rá.

A törzsi jellegű szervezeti kultúrában a megbízhatóság, a közös értékek, a vezető akarátának való megfelelés, az együtt cselekvés és az önálló gondolatok hiánya az elvart.⁵ A bajtársiasság a legfontosabb és ezért aki nem barát, kívül is találja magát a közösségen. Ugyanakkor a törzsi alapon történő allokációk ma egyértelműen korrupciónak számítanak. Az ilyen allokációk ugyanis nepotisták, tekintélyelvűek, hierarchikusak, egyenlőtlenségeket sta-

⁴ ZSOLT 2016.

⁵ LALOUX 2016.

bilizálók. A hűséghez van közük és nem a teljesítményhez, tehát minimális mértékben sem meritokratikusak. Nem a jogszabályok védik az egyént, hanem a főnök kénye és kedve. Egy ilyen hatalmi stabilitást fenntartani épp úgy nem könnyű, mint a modern jogbiztonságra épültöt, sőt, talán nehezebb is, becsüljük tehát meg, ha ez valahol sikerül.

A rendszer civilizációs szemmel nézve korrupt, és lehet, benne az egyének is azok. Mi más volna, hiszen törzsi szerveződésű? Ha ugrunk egy nagyot az időben és a létező szocializmust idézzük fel, a rendszer ott is elvtársi „kéz kezet mos”-ra, a hiánygazdaság akadályainak privát leküzdésére épült.⁶ Például kerítésdróthoz csak az juthatott hozzá, aki jóban volt a párttitkárral.⁷ A korruptakat ügyesnek hívták, az államtól lopni dicsőségnek számított, ahogy erről a csíkszeredai kulturális antropológiai munkacsoport (KAM) olyan részletgazdagon tudott beszámolni.⁸

Amikor a CPI felmérése zajlik, arra fókuszálnak a külföldi üzletemberek, hogy egy adott célt hogyan lehet elérni az adott országban, de ilyenkor általában vállalatvezetőkre és hatóságokra gondolnak, nem pedig egyének mindennapi életére. A felül lévő közpénzekkel való visszaélés, az állam pozícióinak elfoglalása és kis számú mindig ugyanahhoz az elitcsoporthoz való forrásjuttatás ezt a törzsi rendszert viszi be az elitbe, míg ettől függetlenül a társadalom többi tagja lehet olyan munkavállaló, aki a multinacionális cégek vásárlócentrikusságát és szabálykövetését tartja elfogadhatónak és azt is követi. Ilyen esetben a társadalom előrébb kerül egy fokozattal, mint az irányító elitje. Míg az irányító elit rendszert épít és azt törzsi logika alapján szervezi, addig a nép meritokratikus és hierarchikus struktúrában kerül a korrupciót, tiszteletben tartja a magántulajdont, elvárja, hogy érdemei alapján értékeljék, és átlátható értékelő rendszereket böngész az Excel fájlokban, hogy megtudja miért kapott a kollégája több jutalmat, mint ő.

Egyéni stratégiák

Amikor a nép nagyobbik része beleszocializálódik a globális multik világába, akkor a korrupciós potenciál sokat csökken. A csíkszeredaiak, ha itt vizsgálódnának, már nem egy archaikus, közösségcentrikus, hanem egy individuá-

⁶ KORNAI 2011.

⁷ HANKISS 1978.

⁸ BODÓ 1991.

lis és jogkövető viselkedést találnának. Gyaníthatóan ez a „kultúra” szóval volna leírható. Az emberek többsége mit tart helyesnek, hogyan kívánja egyéni céljait elérni, milyen stratégiái vannak, mennyire érez kényszert, hogy megajándékozzon egy hivatalnokot.

Hadd meséljek el egy személyes példát, egy Erdélyből jött barátom energiaszolgáltatónál bővített villanyóracseréjét, összehasonlítva az enyémmel. Jómagam internetről kerestem meg, hogy ki az a villanyszerelő, aki kapcsolatban van a szolgáltatóval, és az egész procedura hónapokig tartott, mert a gépezetbe több helyen „adminisztrációs” hiba csúszott. (A napelemekhez kellett az óracsere.) Barátom pár hét alatt elintézte magának, és a technikája egész más volt, kapcsolatokat keresett, ismerősökön keresztül megfelelő embert, akinek valamiképp külön is meghálálta. Ez a kulturális stratégiák közti különbség lehet, hogy egyedi példa, de egy időben sokat járva Erdélyben tapasztaltam, hogy minden csak így működik, míg Magyarországon sokkal több variációt vélek észrevenni, a dörmögéstől az ügyetlenekig, generációs különbségeket és státusból eredő különbségeket. Bármit mutat a CPI, mely szerint Magyarország korruptabb, mint Románia, az a véleményem, hogy ezek az összevetések csak azért alakulhatnak így, mert a CPI index nem választja szét a hétköznapi élet szociálpszichológiáját a rendszer szociálpszichológiájától.

Az archaikus társadalom és kultúra nem is tartja korrupciónak a hatalommal való visszaélést, maximum a pénzbeli lefizetést, míg a modern, multinacionális globális kapitalizmushoz alkalmazkodó értékrendszer nem csak a pénzügyi tranzakciókat véli visszaélésnek, hanem a vállalati erőforrásokkal való egyéb visszaélést is. Például egy szolgáltatás nyújtását valakinek, aki cserébe egy másik szolgáltatást nyújt, de mindezt a vállalati nyilvánosság kikerülésével, egyéni gyarapodás céljából. A multi kultúrákban tulajdonképpen alacsonyabb a korrupciós szint, míg ettől még az állami szektorban felülről terjedhetnek a törzsi viszonyok. Tehát van olyan, hogy a rendszer korrupst, de az emberek többsége nem, aminek az a következménye, amit a bevezető egyensúlyelméleti logikában felvázoltunk, hogy rosszul fogja magát érezni az állampolgár.

Van olyan is, amikor a rendszer nem korrupst, de az egyének igen. Ilyennek látja az Integritás Hatóság igazgatója Magyarországot. Ebben az esetben is sok a frusztráció. A román társadalom intézményrendszerét ke-

ményen igyekeznek jogi eszközökkel tisztítani, ám ettől a román társadalom működésmódja még kapcsolatorientált marad, lehet, nem kevés feszültséggel jár ez is. A szocializmus viszont korrupt intézményeket és korrupt társadalmat rejtett, azaz a dolgok elintézéséhez korai szocializáción keresztül vezetett az út, s miközben ment a rabló–pandúr játék, voltaképp etikai elítélését a korrupciónak nem találhattuk meg sem alulról fölfelé, sem felülről lefelé. Végezetül pedig ideáltipikusan kiemelhető a Nyugat is, mint a legkevésbé korrupt civilizáció, mert se a civilizációs intézményrendszere nem kívánja a korrupciót, sem a benne megbújó kultúra.

A korrupció mérési indexének fejlesztése

A Nyugat persze egyedülálló a maga nemében, hisz épp a protestáns etika talaján bontakozott ki, és többszáz éves fejlődés során jutott el addig a koránt sem tökéletes állapotig, melyben ma leledzik. Brüsszelt jelen sorok írásakor épp megrázza a Katar-gate,⁹ amit sokan igen csak összetévesztenek és összemosnak, mondván, ott is ugyan akkora a korrupció, mint nálunk. Abszolút értékű számban kifejezve akár lehetnek is olyan pillanatok, amikor igen, de ezek az indexek mindaddig igen rosszak lesznek, míg nem választják ketté az egyénit a rendszerszintűtől.

Míg az egyéni korrupció úgy terjedhet, ahogy egyik rohadt alma megfertőzi a másikat, még nem biztos, hogy az egész kosárra ez a fertőzés kiterjed. Ha igen, és kulturálisan is elfogadottá válnak a viselkedések, akkor az a kultúra mérőszáma, ha a kosár ennek ellenére ép marad, akkor az a civilizációé. Utóbbi az intézményrendszerek etikájában és cselekvéseiben ragadható meg. Ezért aztán ha kifejleszthetnék egy korrupciós indexet, az egyiknek K-korrupciónak (K=kulturális), a másikat C-korrupciónak (C=civilizáció) nevezném. Azt a hipotézist fogalmaznám meg, hogy jelen pillanatban Romániában például a C-korrupció kisebb mint nálunk, de a K-korrupció nagyobb. Vagyis a sejtésem épp ellenkező, mint amit az Integritás Hatóság elnöke

⁹ ZSÍROS Sándor: Exkluzív: Katarra és Marokkóra is terhelő vallomást tesz a korrupciós botrány kulcsfigurája. *Euronews*, 2023. január 18. Online: <https://hu.euronews.com/my-europe/2023/01/18/exkluziv-katarra-es-marokkora-is-terhelo-vallomast-tesz-a-korrupcios-botran-y-kulcsfiguraja> (Letöltés: 2023.01.18.)

állított. Szerintem nálunk épp az egyénnel van kevesebb gond és a rendszerrel több.

A rendszer jó hatásairól

A szociálpszichológusok hajlanak arra, hogy a kosár almában ne az egy rohadóra koncentráljanak, hanem magát a kosarat vizsgálják.¹⁰ Vezetőket, értékeket, célokat, kommunikációt. És egy jó alakú kosárban az egyének közti hálózati kapcsolatok is átalakulnak.

Említettük, hogy a barátkozás világa az nem csupán a törzsi társadalomé, hanem a hierarchiától megszabadulóé is. Egy Albániában található, kihalt félben lévő település építési vállalkozója a következőképp panaszkodott: „Angliában éltem egy ideig, és íme a fénykép, ahogy a miniszterelnök mellett vagyok. Mondtam neki honnan származom és ő jó szerencsét kívánt. Aztán anyám betegsége miatt hazajöttem és itt kezdtem a vállalkozásomat el, de már megbántam. Nálunk a vezetőinkhez, még egy polgármesterhez is, nem lehet eljutni.”¹¹ Nem kétséges, hogy itt nagyobb a hierarchia, mint Angliában. A hierarchia boldogtalaná teszi az embereket.

Valahol mindannyian tudjuk, hogy a másik nem jogosult arra, hogy meghatározza a sorsunkat, de mégis feljogosítjuk őt erre, mert a tanárunk, a főnökünk, egy hatóság embere, az intézményünk HR osztálya. A „minden ember egyenlő” francia szabadságeszmény voltaképp sokkal régebbi. Létezett egy törzs,¹² melyben a törzsfőnökké választás rituális procedúrájában a megválasztás előtt állót a törzs tagjai pocskondiázták. A jövődöbéli törzsfőnöknek el kellett vonulnia egy távoli sátorba, és ott csöndben túrnie kellett az őt ért vádakát. A látogatók sorban érkeztek és felemlegették korábbi sérelmeiket: irigy voltál, mert nem akartad odaadni a feleségedet, semmirekellő, lusta, érzéketlen voltál, szégyelld magad!

¹⁰ ZIMBARDO 2014.

¹¹ Julian Lopez GOMEZ: Witness: Albánia egy demográfiai időzített bomba. *Euronews* 2023. január 12. Online: <https://hu.euronews.com/2023/01/12/witness-albania-egy-demografiai-idozitett-bomba> (Letöltés: 2023.01.18.)

¹² Hankiss Elemért is elvárásolta ez az antropológiai példa, de sajnos már nem találok a neten az erről szóló leírását, emlékeim szerint ő sem tudta már a törzs nevét beazonosítani. Végül is nem kell, hogy igaz legyen, tekinthetünk erre filozófiai metaforaként.

Amikor az antropológus állítólag megkérdezte, hogy mi értelme mindennek, miért választják akkor meg, a válasz az volt, hogy mert mindenki tudja, hogy megválasztása után majd engedelmeskednie kell, hát itt az utolsó lehetőség. De valójában ez a rítus, ha tényleg létezett, nem volt más, mint annak a frusztrációja, hogy nem lehetünk egyenlők, hogy struktúrába kell rendeződnünk, pedig valójában ez egyáltalán nem természetes.

Ebben a természetellenes állapotban szervezzük a közösségeinket. Egyre kifinomultabb hierarchiákat találunk ki és működtetünk,¹³ de átalakulásnak vehetjük azt is, ahogy a hierarchiák tekintélye csökken (lásd az albán polgármester kontra angol miniszterelnök esetét), sőt, a hierarchiák csökkentése megfigyelhető számos olyan vállalkozásban, melyek nem a multik szervezetének követői, ahol csökkentik a különböző osztályok számát, ahol kikerülnek a hierarchia, de a konszenzuskényszerek csapdáit is, Holacracy szervezeteknek nevezik őket.¹⁴ Ezen szervezetekben megint megnő a barátság szerepe, de nem azért, mert a törzs kiszorítja azokat, akik egyéni utakat akarnak járni, hanem mert az egyéni utak korlátozása jóval kisebb mértékű.

Ebben a fázisban már világos, hogy a közösségi erőforrásokat nem szabad felhasználni saját célra. Általában óriási is a bizalom. Az egyik hagyományos üzemben például hierarchikus munkaszervezéssel mentek a dolgok, ami azt jelentette, hogy ha valamelyik munkásnak célszerszámra volt szüksége, akkor azt megindokolva le kellett jelentenie az üzemvezetőnek, azt dokumentálni kellett, az üzemvezető kulccsal kinyitotta a helyiséget, és csak ez után került felhasználásra a szerszám. Az új vezető egyszerűen kinyitotta a rácsot, és a munkások annyi kesztyűt és szerszámot vételezhettek, amennyit akartak. Amikor előfordult lopás, akkor az illetőt büntették, de nem az egész közösséget, hiszen a többség amúgy sem vitt el semmit, és a szerszámok sem tűntek el jobban, mint akkor, amikor még ráccsal zárták őket.

Egy ilyen struktúra létrehozásától többnyire tartunk, és lehet, hogy nem működik mindenhol, de készítettem egyszer egy riportot Nyíregyházán,¹⁵ és a saját szememmel láttam, hogy a becsületkávézóban (Labor Café)

¹³ Lásd a közösség bevonását a döntési folyamatokba, a deliberatív technikákat.

¹⁴ LALOUX 2016.

¹⁵ Örktutya Civilben – Adományozás, adománygyűjtés. *Civil Rádió* 2018. június 20.

Online: <https://www.youtube.com/watch?v=2UuVbMtmrIk> (Letöltés: 2023.01.18.)

többet dobtak a perselybe a betérők, mint amennyibe a kávé került. Akkor miért ne működne egy lopásmentes munkásközösség, ha az valóban közösség? Miért ne hihetnénk abban, hogy egy jól működő rendszerben a korrupció is csökkenhet?

Bibliográfia

BODÓ 1992

BODÓ Julianna: Mindennapi szocializmus. *Átmenetek. A mindennapi élet antropológiája* 3/1-2, 1992, 122-124.

HANKISS 1978

HANKISS Ágnes: *A bizalom anatómiája*. Budapest, Magvető, 1978.

KORNAI 2011

KORNAI János: *A hiány*. Pozsnoy, Kalligram Kiadó, 2011. (Kornai János válogatott munkái)

LALOUX 2016

Frederic LALOUX: *A jövő szervezetei. Hogyan hozzunk létre az emberi tudatosság következő szintje által inspirált szervezeteket*. Ford. DANYI Andrea. Budapest, Aquilone, 2016.

ZIMBARDO 2012

Philip ZIMBARDO: *A Lucifer-hatás. Hogyan és miért válnak jó emberek gonosz-szá?* Ford. VARGA Katalin. Budapest, Ab Ovo, 2012.

ZSOLT 2016

ZSOLT Péter: A társadalom foglyul ejtése (society capture). *Civil Szemle* 13/2, 2016, 29-47.

ZSOLT 2017

ZSOLT Péter: Az átláthatóságtól az integritásig. *Jel-Kép* 36/1, 2017. DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.1.3

A kötet tanulmányainak szerzői

Bányai Emőke: főisk. tanár, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; emoke.banyai@uni-miskolc.hu

Böcskei Balázs: igazgató, IDEA Intézet; tud. segédmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet; bocskei.balazs@tk.hu

Csabai Bence Máté: politikatudomány mesterszakos egyet. hallgató, Miskolci Egyetem BTK; cosmicalcake@gmail.com

Fazekas Csaba: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; fazekas@uni-miskolc.hu

Fekete Sándor: adjunktus, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; sandor.fekete@uni-miskolc.hu

Gyukits György: adjunktus, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; gyorgy.gyukits@uni-miskolc.hu

Havasi Virág: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; virinyo@gmail.com

Kiss Daniel: politikatudomány mesterszakos egyet. hallgató, Miskolci Egyetem BTK; danielkisso229@gmail.com

Kotics József: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézete; kotics.j@gmail.com

Lakatos Júlia: nemzetközi igazgató, Méltányosság Politikaelemző Központ; lakatos@meltanyossag.hu

Migléc Dávid: politikatudomány mesterszakos egyet. hallgató, Miskolci Egyetem BTK; miglec.gabor@gmail.com

Mikecz Dániel: tud. főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet; mikecz.daniel@tk.hu

Mihályi Helga: mesteroktató, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; helga.mihalyi1@uni-miskolc.hu

Novák Zoltán: projektigazgató, Méltányosság Politikaelemző Központ; novak@meltanyossag.hu

Paár Ádám: főmunkatárs, Méltányosság Politikaelemző Központ;
paaradam@gmail.com

Papp Z. Attila: egyet. tanár, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet; attila.papp@uni-miskolc.hu

Rajnai Gergely: adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Tanszék; elemző, Méltányosság Politikaelemző Központ;
rajnai@meltanyossag.hu

Szabó Márton: prof. emeritus, Miskolci Egyetem BTK;
szabomarton42@gmail.com

Szabó-Tóth Kinga: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; kinga.szabo.toth@uni-miskolc.hu

Udvarvölgyi Zsolt András: főisk. tanár, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; zsolt.udvarvolgyi@uni-miskolc.hu

Zárug Péter Farkas: adjunktus, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; peter.zarug@uni-miskolc.hu

Zsolt Péter: kutatási igazgató, Méltányosság Politikaelemző Központ;
zsolt@meltanyossag.hu

Tartalom

Előszó (Fazekas Csaba).....	5
Bányai Emőke: Mi áll a kötődés hátterében? Beszámoló a <i>The Neurobiology of Attachment</i> (A kötődés neurobiológiája) c. online workshopról.....	7
Böcskei Balázs: A cselekvő politika és a rend – politikatudomány másként.....	16
Csabai Bence Máté: Miért van szükségünk egy második kamarára?	30
Fazekas Csaba: A <i>public intellectual</i> mibenlétéről	46
Fekete Sándor: „Egyedül üdvözítő eszmében nem hiszek” – Sánta Ferenc életműve	64
Gyukits György: „Mondottam ember küzd és bízva bízzál”. (Bizalom és kapcsolati tőke <i>Az ember tragédiájában</i>)	78
Havasi Virág: A vallásosság szerepe a boldogságban és az élettel való elégedettségben	93
Kiss Daniel: A magyar politikatörténet mintázata. A Magyarország politikai fejlődését béklyóban tartó jelenségek és hátterük.....	111
Kotics József: Szembenállás vagy kölcsönös függés? Az etnikai határépítés eltérései roma–magyar és román–magyar lokális együttélési helyzetek példái alapján	125
Lakatos Júlia: A történeti politikatudomány „megszólaltatása”	141
Migléc Dávid: A konzervatív pártok politikai ereje és szerepe Magyarországon a rendszerváltás után.....	151
Mihályi Helga: Miskolc demográfiai helyzete és kihívásai napjainkban.....	159
Mikecz Dániel: A civil társadalomtól a civil mozgalmakig	175
Novák Zoltán: 12 befejezett mondat egy még befejezetlen életműből	186
Paár Ádám: A <i>Tűzszekerek</i> , Thatcher és Reagan. Sport, film és politika....	199
Papp Z. Attila: Intézményi és személyközi bizalom Magyarországon az ESS adatok tükrében.....	208

Rajnai Gergely: Mintakövetés és nyugattalan tendenciák a 17. századi magyar politikai gondolkodásban	223
Szabó Márton: A társadalmi tény fogalma.....	234
Szabó-Tóth Kinga: Egy kisváros imázsa, avagy mentális térképek Borsodból	247
Udvarvölgyi Zsolt András: Üxküll-Gyllenband Ata (1891–1977). Fejezetek egy balti-német és nyilas grófnő életéből	256
Zárug Péter Farkas: A politikus-kiválasztódás színterei a dualizmus korában.....	265
Zsolt Péter: Egy kosár alma – avagy a korrupció rendszer vagy egyén függése.....	276
 A kötet tanulmányainak szerzői	 284